საენათმეცნიერო კრებული

645166 E22

ეძღვნება

გივი მაჭავარიანის

ხსოვნას

დაბადების 50 წლისთავზე

Посвящается памяти

ГИВИ ИРАКЛИЕВИЧА МАЧАВАРИАНИ

к 50-летию со дня рождения

Presented to the Memory of late prof.

GIVI MACHAVARIANI

on the Occasion of His Fiftieth Birthday

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ACADEMY OF SCIENCES OF THE GSSR

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК

STUDIES IN LINGUISTICS

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
«MECNIEREBA«
ТБИЛИСИ
TBILISI
1979

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

EX·LIBRIS
VAHAGN
PETROSYAN

საენათმეცნიერო კრებული

Herrn Prof. Dr. Karl Horst Schmidt

mit Hochachtung

von der Familie Giwi Matschawariani's

21.09.1980.

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1979

4 С (Кав.) + 4 Г
4+494.6+499.962.1
ს 157

კრებულში მოთავსებულია გამოკვლევები იბერიულ-კავკასიური ენების, ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ისტორიულ-ფილოლოგიური ხასიათის საკითხებზე. მასში მონაწილეობენ ცნობილი საბჭოთა და უცხოელი მკვლევრები.

Сборник содержит статьи советских и зарубежных ученых по проблемам иберийско-кавказского и общего языкознания. В нем рассматриваются также некоторые диахронические проблемы индоевропейских и финно-угорских языков.

რედაქტორი შოთა ძიძიგური

Редактор Ш. В. ДЗИДЗИГУРИ

Editor SH. DZIDZIGURI

ს $\frac{70103}{М\ 607\ (06)—79}$ 103—79 გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979

გ. მაჭავარიანი

შემოქმედი, მკვლევარი[1]

საბჭოთა ენათმეცნიერების წინა რიგებს უეცრად გამოეცალა ახალგაზრდა შესანიშნავი ენათმეცნიერი, ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორი — გივი მაჭავარიანი. მან თავისი მაღალი ნიჭიერებისა და ღრმა ერუდიციის მეოხებით დამსახურებულად ადრე მოიპოვა გამოჩენილი ენათმეცნიერის სახელი, როგორც რამდენიმე მსოფლიო კონგრესზე აქტიურმა მონაწილემ, ავტორმა მთელი რიგი გამოქვეყნებული შრომებისა და თანაავტორმა (პროფ. თ. გამყრელიძესთან), განსაკუთრებულად — როგორც ფაქტობრივ, ისე მეთოდოლოგიურად გზის გამკვლევი შრომისა „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში". ამ შრომებმა ფართო გამოხმაურება ჰპოვა საერთაშორისო მასშტაბით... მაგრამ ყველაფერი ეს იყო იმ გრანდიოზული მუშაობის მხოლოდ პირველი საფეხური, რომელიც მან შექმნა, როგორც თაობათა სამუშაო გეგმა და მანვე მიუთითა მისი შესრულების რეალურ გზებზე.

დავკარგეთ ჩინებული მკვლევარი, ჩვენი უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრის ძნელად შესანაცვლებელი წევრი.

აუნაზღაურებელია და კარგა ხანს ასეთად დარჩება გივი მაჭავარიანის დაკარგვა.

გ ი ო რ გ ი ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი

მძიმე დანაკლისი[2]

ძნელი წარმოსადგენია, თუ რა დიდი დანაკლისი განიცადა ჩვენმა მეცნიერებამ გივი მაჭავარიანის მოულოდნელი გარდაცვალებით. მან თავისი ხანმოკლე სამეცნიერო მოღვაწეობის მანძილზე, 40 წლის ასაკში, საერთაშორისო სახელი მოიხვეჭა და საბჭოთა

[1] გაზეთი „კომუნისტი", 3 სექტემბერი, 1968.
[2] გაზეთი „კომუნისტი", 3 სექტემბერი, 1968.

ქართული მეცნიერება მსოფლიო მეცნიერების წინაშე ასახელა. იგი იყო უაღრესად განსწავლული მეცნიერი ზოგადი და ქართველური ენათმეცნიერების საკითხებში. ბრწყინვალე ნიჭის ადამიანი და დიდი შემოქმედებითი მოღვაწეობის უნარით დაჯილდოებული მკვლევარი, ხოლო ქართველური ენებისა და დიალექტების ცოდნაში იგი სრულყოფილებას აღწევდა.

გივი მაჭავარიანის შრომები ქართველურ ენათა კონსონანტიზმის შესახებ და საერთოდ ქართველურ ენათა შედარებით ფონეტიკაში, მონოგრაფია სონანტებისა და აბლაუტის შესახებ, მრავალი სხვა გამოკვლევა ქართველურ ენათა შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების უმნიშვნელოვანეს მონაპოვართა რიცხვს მიეკუთვნება. აკადემიკოსების აკაკი შანიძისა და გიორგი ახვლედიანის ეპოქალური გამოკვლევების შემდეგ, რომლებმაც მიმდინარე საუკუნის ოციან წლებში საფუძველი ჩაუყარეს საენათმეცნიერო მუშაობას ჩვენში, გივი მაჭავარიანის შრომები ბრწყინვალე ფურცელს წარმოადგენენ ქართული მეცნიერების განვითარების ისტორიაში.

აუნაზღაურებელია დანაკლისი, უსაზღვროა ჩვენი მწუხარება, მაგრამ ნუგეშად დაგვრჩენია რწმენა, რომ მომავალში, მრავალი წლის მანძილზე გივი მაჭავარიანის შესანიშნავი გამოკვლევები გზას გაუკაფავენ მეცნიერთა მრავალ თაობას.

გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი

გივი მაჭავარიანის ხსოვნას[1]

გივი მაჭავარიანი ახალგაზრდა გარდაიცვალა. ძნელია ადვილად შეურიგდე ამ აუნაზღაურებელ დანაკლისს, — ძნელია იმიტომ, რომ სამუდამოდ დაგვშორდა ადამიანი, რომლის სახელთან დაკავშირებულია მეცნიერებაში ძიების ახალი გზები, ორიგინალური მეცნიერული შემოქმედების საყოველთაოდ აღიარებული მიღწევები, ფართოდ მოხაზული გეგმები და მისივე ხვალინდელი დღის ნათელი პერსპექტივა.

დასანანია, რომ გივი მაჭავარიანს თან წაჰყვა მოფიქრებული და გააზრებული ბევრი ახალი იდეა, რომელთა ხორცშესხმა კიდევ

[1] გაზ. „თბილისის უნივერსიტეტი", № 8, 1968. სიტყვა, წარმოთქმული გივი მაჭავარიანის დაკრძალვის დღეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (1968, IX, 3).

უფრო გააფართოებდა ჩვენს წარმოდგენას ქართველური ენების კვლევის დარგში. იგი ბოლო ხანებში ლინგვისტურ ასპექტში იკვლევდა ქართველი ხალხის ეთნოგენეზის საკითხებს. გივი მაჭავარიანი ერთი იმათგანია, ვინც ქართული ენის უძველესი სახის აღდგენით შუქსა ჰფენდა ჩვენი ხალხის წარმოშობის რთულ პრობლემებს და ახალი მეთოდოლოგიური მიდგომით ხელს უწყობდა მათ გადაჭრას. ეს ძიებები, ჩვენდა სავალალოდ, ულმობელმა სიკვდილმა შუა გზაზე შეწყვიტა.

გივი მაჭავარიანი არა მარტო ჩვენში იყო გამორჩეული და ორიგინალური შემოქმედებითი სტილის მკვლევარი. მას დიდად აფასებდნენ საბჭოთა ენათმეცნიერების სახელგანთქმული წარმომადგენლები, მის სახელს ჩვენი ქვეყნის გარეთაც იცნობდნენ. იგი აქტიურად მონაწილეობდა მსოფლიო სიმპოზიუმებსა და კონგრესებში, და თითქოს სიმბოლურია, რომ გივი ფიზიკურად დაეცა სწორედ საერთაშორისო შეკრების გარემოში, იქ, სადაც მიიტანა მან თავისი უკანასკნელი გამოკვლევა.

გივი მაჭავარიანი ქართული საენათმეცნიერო სკოლის ახალი თაობის მშვენებაა და მისი საუკეთესო ტრადიციების სწორუპოვარი გამგრძელებელი. მისი ნიჭიერებით აღბეჭდილი ნაშრომები ჩვენს დარგში ახალი მოსაბრუნის მიმნიშნებელია და გაბედულადაა გასული ფართო ასპარეზზე, სადაც ქართული ენის კვლევას საპატიო ადგილი აქვს მიჩენილი.

მაღალი მომთხოვნელობა, პრინციპულობა, უკომპრომისობა — ეს თვისებები ახასიათებდა მას, როგორც ნამდვილ მეცნიერსა და ჭეშმარიტ მოქალაქეს.

ურთულეს ენობრივ ხლართებს იგი ადვილად აღწევდა თავს და გამჭვირვალე, შეკუმშული სტილით გადმოსცემდა თავის მიკვლევებს, მიგნებებს, ძნელად მისაღწევი უბრალოებით მოგვითხრობდა ენის გარდასულ მდგომარეობებს, აჩენდა ენის სტრუქტურის დაფარულ თვისებებს. იგი ღრმად იყო ჩამწვდარი ქართული ენის ფესვებს და დიდი ნიჭიერებით ფარდას ხდიდა ჩვენი დედაენის საიდუმლოებას.

გივი მაჭავარიანმა ღრმად შეისისხლხორცა ქართული ენათმეცნიერების დარგში არსებული ფუნდამენტური გამოკვლევები და ახალი მეთოდებით წარმართა კვლევა-ძიება, ახალი მიღწევებით გაამდიდრა ქართველოლოგია.

ამიტომაა, რომ გვხიბლავს გივი მაჭავარიანის ნამოღვაწარი, მი-

სი შემოქმედება, რომელიც კიდევ უფრო გაიშლებოდა და გაღრმავდებოდა, უეცარ სიკვდილს რომ არ დაედო სამანი ამ ახალგაზრდა კაცის შემოქმედებითი წინსვლისათვის.

უსაზღვროა ჩვენი წუხილი. უნაპიროა ჩვენი დანანება.

მშვიდობით, ჩვენო უწყინარო, ბუნჩულა და თავმდაბალო კაცო, პირზე ღიმილით რომ დადიოდი ასე უჩუმრად და უხმაუროდ.

აფსუს, რა ელვარე ნიჭი ჩაქრა! აფსუს, რა მომხიბლავი კაცი დავკარგეთ!

შოთა ძიძიგური

КРАТКАЯ БИОГРАФИЯ ГИВИ ИРАКЛИЕВИЧА МАЧАВАРИАНИ

Г. И. Мачавариани родился 5 декабря 1927 г. в Тбилиси. В 1950 г. он окончил отделение кавказских языков филологического факультета Тбилисского государственного университета и был оставлен в аспирантуре.

В 1954 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Основные морфологические категории глагола в картвельских языках», а в 1966 г. докторскую диссертацию на тему «Общекартвельская консонантная система».

До последних дней своей жизни Г. И. Мачавариани работал профессором кафедры общего языкознания ТГУ и старшим научным работником отдела картвельских языков Института языкознания АН Грузинской ССР, сочетая педагогическую работу с разносторонней и напряженной научно-исследовательской деятельностью.

Гиви Мачавариани был человеком, в котором воплотились черты подлинного гуманитария. Широкий научный диапазон, глубокое знание культуры, истории, этнографии, музыкального фольклора родной страны сочетались в нем с высоким лингвистическим профессионализмом.

На протяжении своей кратковременной научной деятельности Г. И. Мачавариани сумел обогатить грузинское языкознание фундаментальными исследованиями. Его перу принадлежит несколько десятков опубликованных и неопубликованных работ, касающихся структуры и истории картвельских и некоторых кавказских языков, проблем общего языкознания, типологии языков, в частности, вопроса о типологических схождениях картвельских языков с индоевропейскими и кавказскими языками. Им была задумана серия работ, синтезирующая данные истории, культуры и языка,

из которой опубликована только одна. Он с успехом участвовал в нескольких международных и всесоюзных конгрессах и симпозиумах (см. Библиографию).

Гиви Ираклиевич был удивительно скромным и обаятельным человеком: его умение слушать собеседника, вовлекать людей в творческий процесс, будить научную инициативу делало его незаменимым педагогом и коллегой.

В августе 1968 г. в Венгрии, во время международного симпозиума «Типология I», оборвалась жизнь ученого.

5 декабря 1977 г. исполнилось 50 лет со дня рождения ученого.

Этот сборник — дань уважения его труду, таланту и личности.

გივი მაჭავარიანის შრომების ბიბლიოგრაფია

БИБЛИОГРАФИЯ

РАБОТ ГИВИ ИРАКЛИЕВИЧА МАЧАВАРИАНИ[1]

1. Лексика хлебных злаков на материале кахетинского диалекта, 1948. Тезисы X научной конференции студентов ТГУ. Работа опубликована в 1950 г. Сборник научных работ студентов ТГУ. Книга V, изд. ТГУ, Тбилиси, 286—295. На грузинском языке (მასალები პურეულის ლექსიკისათვის შიგნი კახეთში).

2. О строении вспомогательного глагола в сванском языке, 1949. Тезисы научной конференции студентов ТГУ. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 16 страниц (მეშველი ზმნის აგებულებისათვის სვანურში).

3. К вопросу о статике-динамике в абхазском языке, 1950. Тезисы XII научной конференции студентов ТГУ. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 18 страниц (სტატიკურობა-დინამიკურობის საკითხისათვის აფხაზურში).

4. Основные категории абхазского и грузинского глагола, 1950. Дипломная работа. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 57 страниц (აფხაზური და ქართული ზმნის ძირითადი კატეგორიები).

5. К истории пермансива (холмеобити) в картвельских языках, 1951. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 12 страниц (ხოლმეობითის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში).

---

[1] Библиография содержит сведения об опубликованных и неопубликованных работах Г. И. Мачавариани, хранящихся в архиве ученого. Архив еще не полностью изучен. Многие начатые и незаконченные работы, фрагменты, материалы, письма и т. д. ждут описания. Аннотированная библиография трудов ученого на грузинском языке опубликована в «Мимомхилвели», 6—9, Научно-библиографический сборник, 1969—1972, Изд. ТГУ, Тбилиси, с. 501—533. Здесь же сведения даются на русском языке. В скобках приводятся названия работ на языке оригинала.

6. Вопросы грамматики с точки зрения учения о языке И. В. Сталина, 1951. Тезисы научной конференции аспирантов ТГУ. На грузинском языке (გრამატიკის საკითხები ი. სტალინის საენათმეცნიერო მოძღვრების მიხედვით).

7. К образованию дуративного аспекта в картвельских языках, 1952. Тезисы научной конференции аспирантов ТГУ. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 23 страницы (განგრძობითი ასპექტის წარმოებისათვის ქართველურ ენებში).

8. Основные морфологические категории глагола в картвельских языках. Часть I. Автореферат кандидатской диссертации, Тбилиси, 1953. На русском языке, 16 страниц. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 285 стр. (ზმნის ძირითადი კატეგორიები ქართველურ ენებში, ნაწილი I).

9. К этимологии сванского глагола „ličed“ (итти), 1953. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 6 страниц („ლიჩედ“ ზმნის ეტიმოლოგიისათვის).

10. К генезису форм сравнительной степени в картвельских языках, 1954. Тезисы научной конференции филологического факультета ТГУ. Работа опубликована в 1958 г. Труды ТГУ, Том 71, Тбилиси, 119—131. На грузинском языке. Резюме на русском языке, 129—131 (შედარებითი ხარისხის წარმოებისათვის ქართველურ ენებში).

11. Основные морфологические категории глагола в картвельских языках. Часть II, Каузатив, 1954. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 106 страниц (ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები ქართველურ ენებში, ნაწილი II, კაუზატივი).

12. Основные морфологические категории глагола в картвельских языках. Часть III, Вид. 1955. Работа опубликована посмертно в сборнике, посвященном памяти академика АН ГССР В. Т. Топуриа. Вопросы структуры картвельских языков, IV, 1974, изд. «Мецниереба», Тбилиси, 118—142. На грузинском языке. Русское резюме, 141—142. Категория вида в картвельских языках (ასპექტის კატეგორია ქართველურ ენებში).

13. Рецензия на работу А. Шарданова «Категории потенциалиса и версии в системе спряжения глагола адыгских языков», 1955. Неопубликованная рукопись на русском языке, 19 страниц.

14. Из истории соответствия гласных в картвельских языках, 1955. Тезисы научной сессии ТГУ, Тбилиси. Работа опубликована в 1958 г. Труды ТГУ, том 69, Изд. ТГУ, Тбилиси (ხმოვანთა შესატყვისობის ისტორიიდან ქართველურ ენებში).

15. Случаи лабиализации гласного «а» в сванском языке, 1956. Сообщения АН ГССР, том XVII. На русском и грузинском языках („ა“ ხმოვნის ლაბიალიზაციის შემთხვევები სვანურში).

16. К вопросу об ударении в картвельских языках, 1955—1956. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 186 страниц (მახვილის საკითხისათვის ქართველურ ენებში).

17. Рецензия на работу Т. Зурабишвили «Степень в картвельских языках», 1956. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 10 страниц.

18. Рецензия на работу Е. Джеиранашвили «Удинский язык, I. Фонетика, морфология», 1956 г. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 20 страниц.

19. Прошедшее несовершенное в сванском языке и его место в системе спряжения глагола в картвельских яыках, 1957. Тезисы научной конференции ТГУ, 1957. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 70 страниц (ნამყო უსრული სვანურში და მისი ადგილი ქართველურ ენათა უღვლილების სისტემაში).

20. «Корневой тип» страдательного залога в картвельских языках, 1958. Вопросы структуры картвельских языков, I, Тбилиси, 101—130. На грузинском языке. Русское резюме, 129—130 („უნიშნო“ ვნებითი ქართველურ ენებში).

21. К значению основ атематических глаголов в картвельских языках, 1958. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 21 страница (ზმნის ათემატურ ფუძეთა მნიშვნელობისათვის ქართველურ ენებში).

22. Сравнительная морфология картвельских языков, Часть I, 1958. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 300 страниц (ქართველურ ენათა შედარებითი მორფოლოგია, ნაწილი I).

23. К этимологии сванского слова «mešxe» («черный»), 1959. Тезисы научной конференции ТГУ. На грузинском языке. Работа опубликована в 1962 г. Иберийско-кавказское языкозна-

ние, том XIII, 229—235. На грузинском языке. Русское резюме, 234—235 („მეშხე“ („შავი“) სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის სვანურ-ში).

24. О трех рядах сибилянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках, 1959. Текст доклада, прочитанного в Институте языкознания АН ГССР. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 15 страниц (სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა სამი რიგის შესახებ ქართველურ ენებში).

25. К генезису одного типа склонения в сванском языке, 1960, труды ТГУ, том 93, Тбилиси, 93—104. На грузинском языке. Русское резюме, стр. 104 (ბრუნების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურში).

26. Грузино-абхазские лексические соотношения, 1960. Рукопись на грузинском языке, 31 страница (ქართულ-აფხაზური ლექსიკური ურთიერთობანი).

27. О трех рядах сибилянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках, Москва, 1960, XXV Международный конгресс востоковедов, 11 страниц на русском языке. 12 страниц на английском языке (Three series of sibilant spirants and affricates in Kartvelian languages).

28. К этимологии сванского слова mûžγver («осень»), 1960. Текст доклада, прочитанного в Институте языкознания АН ГССР. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 7 страниц (სვანური მჷ̂ჟღჷერ („შემოდგომა)“ სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის).

29. Рецензия на работу Г. А. Климова «Система склонения в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте», 1960. Неопубликованная рукопись на русском языке, 12 страниц.

30. К характеристике системы гласных в сванском языке (на материале верхнебальского диалекта), 1961. Тезисы научной сессии ТГУ. На грузинском языке. Работа опубликована в 1963 г. Труды ТГУ, том 96, Тбилиси, 139—150. На грузинском языке. Русское резюме, 150 (ხმოვანთა სისტემის დახასიათებისათვის სვანურში (ბალსზემოური დიალექტის მიხედვით).

31. К вопросу о генезисе суффиксального типа страдательного залога в картвельских языках, 1961. Работа опубликована посмертно в журнале «Мацне» (Вестник) АН ГССР. Серия языка и литературы, 1973, № 1, 107—121. На грузинском языке. Русское

резюме, 121 (ვნებითის სუფიქსური ტიპის გენეზისის საკითხი ქარ-თველურ ენებში).

32. К генезису аориста суффиксального типа на -ii и -ee в мегрельском языке, 1961. Неопубликованные тезисы на русском и грузинском языках (აორისტის -იი და -ეე სუფიქსიანი ტიპის გე-ნეზისისათვის მეგრულში).

33. К вопросу о взаимоотношении синхронического и диахронического языкознания, 1961. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 18 страниц (სინქრონიული და დიაქრონიული ენათმეცნიერების ურთიერთობის საკითხი).

34. Рецензия на работу V. Polàk. „Contributions á la grammaire historique des langues Kartvéliennes“. Вопросы структуры картвельских языков, том II, Тбилиси, 253—261. На грузинском языке.

35. Проблема умлаута в занском языке, 1962, Тезисы VI научной сессии филологического факультета ТГУ, на грузинском языке (უმლაუტის პრობლემა ზანურში).

36. Сравнительная грамматика картвельских языков, 1962, ТГУ, Программа. На грузинском языке, 6 страниц (ქართველური ენების შედარებითი გრამატიკა).

37. Некоторые проблемы соответствия согласных в картвельских языках, 1962. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 24 страницы (თანხმოვანთა შესატყვისობის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში).

38. Эволюция некоторых акцессивных комплексов в грузинском языке, 1962. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 16 страниц (ზოგი აქცესიური კომპლექსის ევოლუცია ქართულში).

39. Вопросы суффиксации глагольных основ в картвельских языках, 1963. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 26 страниц (ზმნური ფუძეების სუფიქსაციის საკითხები ქართველურ ენებში).

40. Некоторые вопросы склонения в сванском языке, 1963. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 33 страницы (ბრუნების ზოგიერთი საკითხი სვანურში).

41. К типологической характеристике общекартвельского языка-основы, 1964. Тезисы VIII научной сессии филологического факультета ТГУ, на грузинском языке. Работа опублико-

вана в 1964 г. К вопросу об индоевропейско-картвельских (южно-кавказских) типологических параллелях. «Наука». Москва, VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. На русском языке 6 страниц. На английском языке 7 страниц (On the problem of Indo-European-Kartvelian (South-Caucasian) typological parallels).

42. Некоторые вопросы эволюции системы латеральных согласных в нахской группе языков, 1964. Иберийско-кавказское языкознание, том XVI, Тбилиси, 261—270. На грузинском языке. Русское резюме, 269—270 (ლატერალურ თანხმოვანთა სისტემის ევოლუციის ზოგიერთი საკითხი ნახური ჯგუფის ენებში).

43. Консонантная система современного грузинского литературного языка, 1964. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 87 страниц (თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენის კონსონანტური სისტემა).

44. Основные направления структурализма, 1965. Вопросы языкознания, № 6, на русском языке, 133—137.

45. К фонологической интерпретации сегментов [ue] и [ui] в сванском языке (на материале верхнебальского диалекта). Тезисы IX научной сессии филологического факультета ТГУ, посвященной 125-летию со дня рождения А. Церетели, 1965. На грузинском языке. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 15 страниц ([უე] და [უი] სეგმენტების ფონოლოგიური ინტერპრეტაციისათვის სვანურში ბალსზემოური დიალექტის მასალაზე).

46. Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры. Под редакцией и с предисловием Г. В. Церетели (в соавторстве с Т. В. Гамкрелидзе), 1965, «Мецниереба», Тбилиси. На грузинском языке, 511 страниц Русское резюме, 383—474 (სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. საერთოქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია).

47. Рецензия на работу K. H. Schmidt, „Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der Südkaukasischen Grundsprache". Wiesbaden, 1962. «Мимомхилвели», Научно-библиографический сборник. 2—3, ТГУ, Тбилиси. На грузинском языке.

48. Общекартвельская консонантная система, 1965. Изд. ТГУ, Тбилиси, 134 страницы на грузинском языке (საერთოქარ-

თველური კონსონანტური სისტემა). Краткое содержание монографии с тем же названием, представленной на соискание степени доктора филологических наук. Неопубликованная рукопись на русском языке, 31 страница.

49. Еще раз о сванском умлауте (на материале верхнебальского диалекта), 1965. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 17 страниц. Русское резюме, 8 страниц (კიდევ ერთხელ სვანური უმლაუტის შესახებ [ბალსზემოური დიალექტის მასალაზე]).

50. К типологической характеристике общекартвельского языка-основы, 1966. Вопросы языкознания, № 1. На русском языке, 3—9.

51. Рефлексы общекартвельского «а» в занском (мегрело-чанском) языке (в соавторстве с Г. А. Климовым), 1966. Studia Caucasica, № 2. The Hague. На русском языке, 19—25. Английское резюме, 24.

52. К вопросу о субстрате в западно-картвельском (занско-сванском) лингвистическом ареале, 1966. Иберийско-кавказское языкознание, том XV. На грузинском языке, 162—171. Русское резюме, 171 (სუბსტრატის საკითხისათვის დასავლურ-ქართველურ (ზანურ-სვანურ) ენობრივ არეალში).

53. Фонологическая интерпретация консонантной системы грузинского языка в парадигматическом аспекте, 1966. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 15 страниц (ქართული ენის კონსონანტური სისტემის ფონოლოგიური ინტერპრეტაცია პარადიგმატულ ასპექტში [სალიტერატურო ენის მასალაზე]).

54. Некоторые вопросы дистрибуции гармонических комплексов, 1966. Текст доклада, прочитанного в Институте языкознания АН ГССР. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 11 страниц (ჰარმონიულ კომპლექსთა განაწილების ზოგიერთი საკითხი).

55. Некоторые вопросы нормирования в литературном языке, 1966. Работа опубликована посмертно в журнале «Цискари», № 12, 1968 г. На грузинском языке, 126—131 (სალიტერატურო ენის ნორმირების ზოგიერთი საკითხი).

56. Синхрония и динамика, 1967. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 15 страниц (სინქრონია და დინამიკა).

EX LIBRIS VAHAGN PETROSYAN

57. К реконструкции общекартвельской системы склонения, 1967. Тезисы XXIII научной сессии Института языкознания АН ГССР. На грузинском языке (ბრუნების საერთოქართველური სისტემის რეკონსტრუქციისათვის).

58. Сравнительно-исторический метод и картвельские языки, 1967. Проблемы языкознания, «Наука», Москва, 260—263. На русском языке. Тезисы опубликованы посмертно в 1970 г. в Actes du Xe Congrès international des linguistes. Bucarest. 28 août — 2 septembre 1967. v. IV. Bucarest. 675—676.

59. Рецензия на книгу Г. А. Климова «Этимологический словарь картвельских языков», Москва, 1964, «Мацне»—АН ГССР, № 1, 1967, Тбилиси. На русском языке, 317—321.

60. Некоторые вопросы грамматической концепции А. Г. Шанидзе с точки зрения структурной лингвистики, 1967. Орион. Сборник, посвященный 80-летию А. Г. Шанидзе. Изд. ТГУ, Тбилиси. На грузинском языке, 56—64 (აკაკი შანიძის გრამატიკული კონცეფციის ზოგიერთი საკითხი სტრუქტურული ლინგვისტიკის თვალსაზრისით).

61. К уточнению теории о трех рядах согласных, 1967. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 5 страниц (სამი რიგის თეორიის დაზუსტებისათვის).

62. Из истории умлаута в сванском языке (опыт установления релятивной хронологии), 1967. Работа опубликована посмертно в 1970 г. Иберийско-кавказское языкознание, том XVII. На грузинском языке, 94—106. Русское резюме, 105—106 (უმლაუტის ისტორიიდან სვანურში [რელატიური ქრონოლოგიის დადგენის ცდა]).

63. К вопросу о древнейших картвельско (южнокавказских)-индоевропейских контактах, 1967. Неопубликованная рукопись на русском языке, 4 страницы.

64. К вопросу о моновокализме в адыгских языках, 1967. Неопубликованная рукопись на русском языке, 3 страницы.

65. Труды Г. Фогта о грузинском языке, 1967. Опубликовано посмертно в Мимомхилвели, 6-9. Научно-библиографический сборник ТГУ, 1969—1972, Тбилиси. На грузинском языке, 219—225 (ჰანს ფოგტის შრომები ქართული ენის შესახებ).

66. Рецензия на работу И. Гецадзе, В. Недялкова, А. Холодовича «Каузативные глаголы и структуры в грузинском язы-

ке», 1967. Неопубликованная рукопись на русском языке, 3 страницы.

67. Некоторые вопросы диахронической фонологии картвельских языков, 1967. Работа опубликована посмертно в Юбилейном сборнике, посвященном Г. С. Ахвледиани, в связи с 80-летием со дня рождения. Изд. ТГУ, 1968, Тбилиси. На грузинском языке, 156—165 (ქართველურ ენათა დიაქრონიული ფონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი).

68. Древнейшие грузинские социальные термины (в соавторстве с З. Н. Алексидзе), 1968. Работа опубликована посмертно в 1968 г. Труды ТГУ, том 127, Тбилиси. На грузинском языке, 381—402 (უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები: ოჩე (საუხუცესო || საუფროსო).

69. Соотношение категорий дуративности, вида и времени в современном грузинском языке, 1968. Доклад, прочитанный на открытом заседании кафедры общего языкознания ТГУ, на грузинском языке (გრძლიობის, ასპექტის და დროის კატეგორიების მიმართება თანამედროვე ქართულში).

70. Проблема языка-основы в современном языкознании, 1968. Неопубликованная рукопись на грузинском языке, 25 страниц (ფუძე-ენის პრობლემა თანამედროვე ენათმეცნიერებაში).

71. Морфология. Теоретический очерк, 1968. Рукопись на грузинском языке. 46 страниц. Работа опубликована посмертно в книге: ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები. გ. ახვლედიანის რედაქციით. თსუ გამომცემლობა, თბილისი, 1972. Вопросы введения в языкознание. Под редакцией Г. С. Ахвледиани. Изд. ТГУ, Тбилиси, 1972.

72. О взаимоотношении между фонологическим и морфологическим уровнями лингвистической модели. Фонологический сборник, выпуск II. Материалы межвузовской конференции, Донецк, 1968. На русском языке, 201—202.

73. Общекартвельская система склонения в сопоставлении с системами горских кавказских и индоевропейских языков. Доклад, представленный на международный симпозиум «Типология», состоявшийся в г. Сегеде в 1968 г. августе-сентябре. Опубликован посмертно в сборнике, посвященном автору: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Lan-

guages. Akadémiai Kiadò, Budapest, 1970, 165—171. Теоретические проблемы типологии и евразийские языки, Будапешт, 1970. На английском языке, 165—171 (The system of the ancient Kartvelian nominal flection as compared to those of the Mountain Caucasian and Indo-European languages).

74. Структура новогрузинского литературного языка. Курс лекций, прочитанный студентам отделения структурной и прикладной лингвистики ТГУ, записанный студентами этого же отделения на грузинском языке.

75. Типологические параллели и диалектные модификации общекартвельской консонантной системы. Опубликовано посмертно в 1975 г. на немецком языке в научном журнале Иенского университета, Серия общественных и языковедческих наук, том 24, № 5/6. Иена—Тбилиси. Перевод Х. Фейнриха. Изд. Унив. им. Ф. Шиллера, 637 — 647 (Typologische Parallelen und die dialektmäβigen Modifikationen des Spätgemeinkartwelischen Konsonantensystems. Übersetzt von Dr. Heinz Fähnrich. Wissenschaftliche Zeitschrift, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. 24 Jahrgang, Heft 5/6. 1975. Jena — Tbilisi. Friedrich-Schiller-Universität, Jena).

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

В. И. АБАЕВ

TARXAN

Социальный термин tarxan свидетельствуется на обширной территории восточной Европы, Кавказа, передней и средней Азии до Монголии. Как апеллатив он означает обычно «лицо, пользующееся определенными привилегиями, освобожденное от податей и повинностей»: тюрк. tarxan[1], перс. tarxan[2], курд. tärxan, афг. tarxan, арм. tarxan, груз. tarxani, монг. darxan, русс. тархан, венг. tarchan „olim judex“ (Munkácsi. Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Budapest, 1901, p. 12) и др.

Отложилось в топонимии: As-tarxan (Астрахань) «резиденция асского (аланского) начальника»[3], Taman-tarxan[4] или Tümän-tarxan[5] = русс. Тьмутара-

---

[1] Свидетельствуется с VII века: В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Пбг. 1905, т. III, с. 851 сл., 854; В. Шапшал. К вопросу о тарханных ярлыках. «Академику Гордлевскому». М., 1953, с. 302—316; V. Minorsky. A history of Sharvan and Darband. Cambridge, pp. 55, 99, 147; T. Räsänen. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969, p. 464; G. Doerfer. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965, II, 460—474.

[2] Персидское слово в некоторых словарях дается с пометой «арабское», что лишено всякого основания.

[3] М. Н. Артамонов, История хазар. Л., 1962, с. 357: «Тархан асов занимал видное положение в Хазарском государстве».

[4] В. В. Радлов, т. III, 851, 996.

[5] G. Vernadsky, The Eurasian Nomads... Spoleto, 1963, p. 9.

к а н ь[6]; русс. Т а р х а н ы название села в Пензенской губернии, где прошло детство М. Ю. Лермонтова.

Свидетельствуется в личных и фамильных именах: согд. *T a r x ō n или *T a r x ū n (t r γ w n), имя правителя Самарканда в документах с горы Муг (VII—VIII в. н. э.); хазар. T a r x a n, имя (или титул) некоторых хазарских правителей; ср. груз. T a r q a n-x a z a r i, имя хазарского вождя (Ḳartlis cxovreba, изд. 1942 г., Тбилиси, стр. 99_{11}); груз. T a r x a n-M o u r a v i, T a r x n i š v i l i, русс. Т а р х а н о в[7].

О термине t a r x a n существует обширная литература. Тем не менее происхождение его остается неясным. Обычно относят его к исконно тюркскому фонду, причем второй слог (x a n) отождествляют с тюркским титулом x a n; см. например, R ä s ä n e n, loc. cit. Высказывались также догадки о заимствовании из китайского или корейского. Ничего вполне убедительного. Doerfer, который в своем упомянутом выше труде посвящает термину t a r x a n без малого 15 страниц, относится скептически ко всем предложенным разъяснениям. Сам он склоняется к мысли, что в тюркских языках слово не оригинальное, а заимствованное, но затрудняется установить, откуда именно. Шапшал приходит к выводу: «Термин т а р х а н весьма древнего, но невыясненного происхождения» (цит. соч. 316).

Никто, насколько мне известно, не привлекал до сих пор в связи с термином t a r x a n осетинское слово t æ r x o n «суд». Между тем осетинские факты открывают, как кажется, новые перспективы в разъяснении термина t a r x a n.

Осет. t æ r x o n «суд» возводится закономерно к арийскому (индо-иранскому) *t a r k a n a-; ср. др. инд. t a r k a n a- «суждение, предположение, догадка» от глагола t a r k-, t a r-k a y a t i «иметь суждение, делать предположение, размышлять, думать, делать заключение», v i-t a r k- «размышлять, выяснять», p a r i-t a r k- «допрашивать на суде», сак. t t a r-

[6] M. V a s m e r, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1958, p. 111.

[7] Возможно, что и русская княжеская фамилия Т а р а к а н о в происходит не от таракана, а представляет адаптацию фамилии Т а р х а н о в.

k a n a-, согд. *t a r x a n в p γ'ṫ r x'n (Bailey, JRAS 1939, p. 91). Арийское t a r k- этимологически идентично со слав. *t u̯ l k-;. ср. ст. слав. t l ъ k ъ «толкователь, переводчик», русс. т о л к, т о л к о в а т ь, русс. (устар.) т о л к о в - н и к «переводчик». Далее сюда же фрак. *t a l k (*t h a l k) в личных именах R o e m e-t a l c e s, S i-t a l c e s[8], хетт. t a r k- „to interpret" (?)[9].

В современном осетинском языке t æ r x o n (из *t a r k ā- n a-) означает имя действия: «суд». Но арийские отглагольные образования на -a n a- означали также имя действующего лица (Nomina agentis)[10]. Ср. в осетинском w æ n d o n «смелый» от w æ n d y n «сметь», f æ r a z o n «выносливый» от f æ - r a z y n «выносить» и др. Вряд ли можно, поэтому, сомневаться, что осет. t æ r x o n означало в прошлом не только «суд», но и «судья». Это именно значение отложилось в старовенгерском t a r c h a n «судья». Стало быть венгерское слово надо относить не к тюркским, а к аланским элементам в венгерском, наряду с другими аланскими заимствованиями в этом языке[11].

Столь же древним, как значение «судья», является, по свидетельству славянских языков, значение «переводчик». Связующим семантическим звеном между этими двумя значениями служит значение „толкователь, interpres": толкователь обычного права или закона — «судья», толкователь чужой речи или текста — «переводчик». Как особо ценные люди эти «интеллектуалы» получали от правителей разные привилегии, в частности, освобождались от налогов и повинностей. В результате северноиранское («скифское») *t a r x ā n «судья», «переводчик» продвинулось в своей семантике в сторону более общего значения «привилегированное, знатное лицо» и в этом зна-

---

[8] D. D e t s c h e w, Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, pp. 400, 450, 488; В. Г е о р г и е в, Тракийският език. София, 1957, с. 63; G. R u s s u, Die Sprache der Thrako-Daker. Bukuresti, 1969, p. 142.

[9] Language, 1933, March, p. 17.

[10] T. W a c k e r n a g e l-A. D e b r u n n e r, Altindische Grammatik. Göttingen, 1954, Band II_2, pp. 180—185.

[11] T. M u n k á c s i, Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. „Keleti Szemle". Budapest, 1900, № 5, pp. 304—329; B. S k ö l d, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund, 1925.

чении могло употребляться как титул или сан, входить в состав личных и фамильных имен и т. д. В этом обобщенном значении оно и вошло затем в тюркские и другие языки. Возможность обратного движения слова — из тюркского в осетинский — придется, вопреки Штакельбергу[12], исключить. Во-первых, осетинское tærxon имеет, как мы выше убедились, безупречную индоевропейскую этимологию. Во-вторых, значение «суд», основное в современном осетинском языке, никак нельзя вывести из значения «человек, свободный от налогов».

В заключение следует отметить, что экспансия термина tarxan не ограничивается, по-видимому, очерченными выше пределами. Если на Востоке он доходит до Монголии, то на Западе его отзвук возникает неожиданно... в Италии.

Почти 60 лет назад Thomas и Beveridge в журнале Лондонского Королевского Азиатского общества сопоставили термин tarxan с именем этрусского царя Tarchon, лат. Tarquinius[13]. Doerfer'y это сопоставление кажется настолько абсурдным, что он даже не удостаивает его опровержения («...eine These, die der Widerlegung nicht bedarf»)[14]. Действительно, если термин tarxan считать тюркским или монгольским, то появление его в Италии в VII в. до нашей эры в качестве этрусского личного имени выпадает из рамок всякой исторической вероятности. Другое дело, если слово возникло и бытовало в северноиранском ареале в скифскую эпоху. И памятники материальной культуры, и языковые данные дают убедительные свидетельства, что скифский мир, который на Востоке входил в контакт с алтайскими народами, а на Западе с европейскими, был во многих случаях связующей средой между Востоком и Западом. В другом месте я пытался показать это

---

[12] W. Miller und R. von Stackelberg. Fünf ossetische Erzählungen. St.-Petersbourg, 1891, p. 67.

[13] F. W. Thomas, Tarkhan and Tarquinius. JRAS, 1918, 122 sqq.; H. Beveridge, Tarkhan and Tarquinius. JRAS, 1918, pp. 314—316. Форму Tarchon находим в Энеиде Виргилия. В других источниках находим варианты Tarcho, Tarcon, Tarquinius. См. Энман. Легенда о римских царях. Журн. Мин. Нар. Просв., 1896, март, с. 70, 97 и особенно 98.

[14] G. Doerfer, op. cit. 469.

на названии хмеля[15]. Если учесть, что использование занимающей нас лексемы в личных именах имеет давнюю традицию (фракийский, согдийский, хазарский), если вспомнить о древних связях скифов с «италиками»[16], то соответствие осет. t æ r x o n — этрусско-лат. T a r c h o n оказывается в том же ряду, что осет. W æ r g o n — лат. V o l c ā n u s или легенда о рожденных от волка (resp. вскормленных волчицей) близнецах, которую мы находим у осетин и у римлян.

[15] Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste. Paris, 1975, pp. 1—3.

[16] В. Н. А б а е в, Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965, с. 27—29, 86—97, 129—131.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

ზ. ალექსიძე

შუშანიკი — ინტერნაციონალური წმინდანი

შუშანიკი ქართველთა და სომეხთა საერთო წმინდანია. იგი წარმოშობით სომეხი იყო („ასული ვარდანისი სომეხთა სპაჲპეტისაჲ“), მაგრამ აღიზარდა საქართველოში, ცხოვრების უდიდესი ნაწილი აქ გაატარა, აქ აღესრულა მოწამებრივად და აქვე დაიმარხა. ქართველთათვის სომეხი ქალი გახდა საქართველოს ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის, ქართული სარწმუნოებისათვის თავდადების სიმბოლო. ამიტომ ეცილება ამ ორი ხალხის ეკლესია და მწერლობა ერთმანეთს მათი საერთო წმინდანის ცხოვრებისა და მოწამეობის აღწერის პრიორიტეტში და იმაშიც კი, თუ სად არის დღეს მისი სათლავი — ახპატსა თუ მეტეხში. როგორ და რატომ მოხდა; რომ ერთი და იგივე მოწამე მონოფიზიტურმა ეკლესიამაც თავის წმინდანად შერაცხა და დიოფიზიტურმაც?

ძვ. წ. I საუკუნეში სომხეთის მეფემ ტიგრან დიდმა მცირე და წინა აზიის უდიდეს ტერიტორიაზე გადაჭიმულ თავის იმპერიას ჩრდილოეთით ქართლის სამეფოს სამხრეთი პროვინციებიც შესძინა, რომელთა შორის იყო გუგარეთის (ბერძნ. Γωγαρηνή. სომხ. Գուգարք) საპიტიახშო, სადაც მოგვიანებით „შუშანიკის მარტვილობაში“ აღწერილი ტრაგედია დატრიალდა. ეს პროვინცია ქართლის სამეფოს მთლიანად მხოლოდ ახ. წ. 387 წ. დაუბრუნდა. მას შემდეგ, რაც სომხეთი ბიზანტიამ და ირანმა შუაზე გაიყვეს, გუგარეთის პიტიახში ქართლის პიტიახშიც გახდა და სახელმწიფო იერარქიაში მეფის მომდევნო ადგილი დაიკავა.

გუგარეთი სომხეთსა და საქართველოს შორის სასაზღვრო ქვეყანა იყო, პოლიტიკურად ხან ერთ სახელმწიფოს ეკუთვნოდა,

ხან მეორეს. ამიტომ არის, რომ ამ ტერიტორიაზე ქართველებთან ერთად სომხებიც სახლობდნენ. ცურტავის საეპისკოპოსოში სომხურ მოსახლეობას ჰყავდა თავისი თემი მონასტრებით, ბერებით, სოფლის მღვდლებით (ეპისტოლეთა წიგნი). გუგარეთის სომხურ მოსახლეობაში ორივე სოციალური ფენა იყო — აზნაურობა და გლეხობა. ზედა ფენა გამრავლდა და გაძლიერდა სომხეთის 451 წლის აჯანყების დამარცხების შემდეგ, როდესაც სომეხ წარჩინებულთა ოჯახებმა თავი ქართლს შემოაფარეს. ნაწილი, როგორც ცნობილია, მოგვიანებით სამშობლოში დაბრუნდა და ქვეყნის განმათავისუფლებელ მოძრაობას ჩაუდგა სათავეში (ვაჰან მამიკონიანი), ნაწილი კი, ალბათ, გუგარეთში დამკვიდრდა საბოლოოდ.

ქართლის პიტიახშის მეუღლე რომ გახდა, შუშანიკმა საგანგებოდ იზრუნა ცურტავის სამწყსოს სომხურ თემზე, მისთვის ეროვნული სახის შენარჩუნებაზე და ცურტავის საეპისკოპოსოში ქართული ენის გვერდით მღვდელთმსახურებაში სომხურიც დააკანონა თუ განიზრახა მისი დაკანონება. ასე ყოყმანით იმიტომ ვწერთ, რომ წყაროები იმასაც გვაუწყებენ, რომ თვითონ შუშანიკმა დააწესა სომხურ ენაზე მღვდელთმსახურების აღსრულება ცურტავში და იმასაც, რომ შუშანიკის გარდაცვალების შემდეგ მის საპატიოდ შემოიღეს აქ ეს ახალი წესი. ყოველ შემთხვევაში, ცხადია, რომ შუშანიკი ორ ენაზე მღვდელთმსახურების შემოღებას თვითონ აპირებდა და თუ ეს უფრო გვიან მოხდა, შემდეგში მხოლოდ აღასრულეს მისი სურვილი.

შუშანიკიდან მოკიდებული ცურტავის სამწყსოში დამკვიდრებულა ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც სამღვდლოდ მოსამზადებლად განკუთვნილ ჭაბუკებს ქართულ მწიგნობრობასაც ასწავლიდნენ და სომხურსაც. ამ დროიდან მოკიდებული ცურტავის ეპისკოპოსებსაც ორენოვნება მოეთხოვებოდათ. სომხური წარმოშობის პირი ქართულ ენასა და მწერლობას აქვე, ქართულ გარემოში სწავლობდა, ქართველი კი სომხეთში იგზავნებოდა სომხური ენისა და მწერლობის დასაუფლებლად, რადგან ადგილზე ამის პირობები, როგორც ჩანს, არ არსებობდა (ეპისტოლეთა წიგნი).

ცურტავის სომხური სამწყსოს ასეთმა მფარველობამ და მისი ეროვნული თავისთავადობის შენარჩუნებისათვის ზრუნვამ შუშანიკს ადგილობრივ სომხურ მოსახლეობაში დიდი ავტორიტეტი მოუპოვა. მისი მოწამეობის შემდეგ მარტვილის კულტი გუგარეთიდან თანდათან სრულიად სომეხთა ეკლესიაშიც გავრცელდა. VII ს-ის

დამდეგს საქართველოს და სომხეთის ეკლესიების მესვეურთა მიმოწერიდან ჩანს, რომ შუშანიკი სომხური ეკლესიისათვის უკვე წმინდანია. დროთა განმავლობაში, როგორც ეს X საუკუნის სომხურ წყაროშია დადასტურებული (უხტანესის „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან"), შუშანიკის განსასვენებელი სომხეთიდან ჩამოსულ პილიგრიმთა მოსალოც ადგილად ქცეულა. მაგრამ სომხური ეკლესია ამით არა კმაყოფილდება. X საუკუნის მიწურულს იგი ცურტავში აგზავნის ისტორიკოს უხტანესს, რათა მან ადგილზე შეკრიბოს წერილობითი და ზეპირი ცნობები შუშანიკის მოწამეობის შესახებ. მართლაც, უხტანესი გასცნობია იაკობ ხუცესის თხზულებას და მოუნახულებია შუშანიკის წამების ადგილები. არ არის გამორიცხული, რომ „შუშანიკის მარტვილობის" სომხური ვერსიის წარმოშობა უხტანესის ამ მისიას უშუალოდ უკავშირდებოდეს.

გუგარეთი აღმოჩნდა ის დენთის საწყობი, სადაც იფეთქა განხეთქილებამ ქართულსა და სომხურ ეკლესიებს შორის VII საუკუნის დამდეგს. ცურტავის ეპისკოპოსმა, წარმოშობით სომეხმა, მოსემ და მისი მრევლის სომხურმა თემმა მხარი არ დაუჭირეს ქართლის ეკლესიის ქალკედონურ და პრობიზანტიურ ორიენტაციას, რადგან მასში ქართული ეროვნული პოლიტიკის გატარების ენერგიული ცდა დაინახეს. ქართლის კათალიკოსმა, როგორც ჩანს, მიზნად დაისახა ამ შერეული მოსახლეობის პროვინციის გაქართველება და მღვდელთმსახურებაში სომხური ენის მოშლა, თუმცა კი ხმამაღლა ამას იგი არ აღიარებდა. კირონ ქართლის კათალიკოსმა კარგად იცოდა, რომ სომხურ ენაზე მღვდელთმსახურების შემოღებას ცურტავში შუშანიკის სახელს უკავშირებდნენ და სანამ მისი საფლავი სომეხ სამღვდელოთა მოსალოც ადგილად რჩებოდა, გუგარეთში ამ პოლიტიკის განხორციელება გაძნელდებოდა. ამიტომ, შესაძლოა, მართალია ზეპირი გადმოცემა ქართლის კათალიკოსის მიერ შუშანიკის ნეშტის თბილისში გადმოსვენების შესახებ, თუმცა სომხურმა ეკლესიამ ამ გადმოცემას თავისი ტრადიცია დაუპირისპირა შუშანიკის ნეშტის ახპატში გადასვენების შესახებ. ასეა თუ ისე, ორივე ცნობით შუშანიკის ნეშტი რაღაც პერიოდში ცურტავიდან გადაუსვენებიათ. საკითხავი ახლა ის არის, როდის მოხდა ეს და რით იყო გამოწვეული? უხტანესის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, X საუკუნის ბოლოს ცურტავში კიდევ უჩვენებდნენ შუშანიკის განსასვენებელ ადგილს, სადაც იგი თვითონ მრავალჯერ ყოფილა მოსალოცად. მაგრამ ამ ცნობაში ავტორი შესაძლოა ყოფილ განსასვენებელს გულის-

ხმობდეს. ჩვენ ბევრი შემთხვევა ვიცით, როდესაც მოწამის ნეშტს სხვაგან გადაასვენებდნენ ხოლმე, მაგრამ ძველი საფლავი იმგვარსავე, ხშირად უფრო მეტ მნიშვნელობას ინარჩუნებდა, ვიდრე იძენდა ახალი.

ამრიგად, ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის მომხდარი განხეთქილება შუშანიკის სახელს დაუკავშირდა. საქართველოში მოსახლე სომხობისათვის ის გახდა სომხური მშობლიური სარწმუნოების სიმბოლო, ხოლო მისი განსასვენებელი ამ სიმბოლოს მატერიალური გამოსახულება. ქართული ეკლესია ამ სიმბოლოს მოხსნას შეეცადა, მაგრამ ისე, რომ შუშანიკის ხსოვნისათვის მცირეოდენი ბიწიც არ მიუყენებია. პირიქით, მან შუშანიკი ქართული ეროვნული წმინდანების პირველ რიგებში ჩააყენა. ამას, როგორც ჩანს, ორი მიზეზი ჰქონდა: ჯერ ერთი, შუშანიკის ბრძოლა ქმრისა და მისი ოჯახის გამაზდეანების წინააღმდეგ ქართული სახელმწიფოს მაშინდელი საერთაშორისო მდგომარეობის პირობებში რეალურად სწორედ ქართული ეროვნული საქმისათვის თავგანწირვას ნიშნავდა და ქართულმა ეკლესიამ ჯეროვნად დააფასა ეს მისი თავდადება. მეორეც, შუშანიკის ქართულ ეროვნულ წმინდანად შერაცხვა მის სამარტვილეში მაინცადამაინც სომხური მღვდელმსახურების არსებობის აუცილებლობას ხსნიდა.

მაგრამ ყველაფერი ეს ეროვნული საკითხებია, რომელსაც თავისი იდეოლოგიური მხარეც აქვს.

სომხეთი და ქართლი თითქმის ერთდროულად (IV საუკუნის დასაწყისში) გაქრისტიანდნენ. კავკასიური ტრადიციით ამ ქვეყნების განმანათლებლები (გრიგოლ პართელი და ნინო კაპადოკიელი) ერთმანეთთან იყვნენ დაკავშირებულები — ეს იყო ერთი მისიის ორი განშტოება. ორივე განმანათლებლის კულტი შესულია ორთავე ხალხის ეკლესიაში და ორივე ენაზე არსებობს როგორც მათი ცხოვრებები, ისე მათზე საგალობლები.

ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად აღიარებით კავკასიის ქვეყნები დაუპირისპირდნენ მაზდეანურ ირანს, ხოლო უფრო გვიან, მთელი ათი საუკუნის განმავლობაში, ისინი თითქმის სრულიად მარტონი იმყოფებოდნენ მუსლიმანურ გარემოცვაში. მაგრამ კავკასიაში უპირატესობისათვის ბრძოლის დროს ერთმანეთის გავლენისაგან თავდაცვის საჭიროება საერთო იდეოლოგიის შიგნით განსხვავებასაც მოითხოვდა. ამიტომ ქართლისა და სომხეთის ეკლესიებმა ქრისტიანობის იმ განშტოებათაგან, აღმოსავლე-

თის ეკლესიაში V საუკუნის შუა ხანებში რომ ჩამოყალიბდნენ, სხვადასხვა მიმდინარეობა აირჩიეს.

სომხები ქრისტიანობის აღიარებით ირანს კი დაუპირისპირდნენ, მაგრამ მისი აღმოსავლური სახის — მონოფიზიტობის არჩევით ბიზანტიასაც გაემიჯნენ. ამით მათ ძლიერი ერთმორწმუნე მოკავშირე დაკარგეს. სამაგიეროდ ეკლესიამ მთლიანად ეროვნული ხასიათი მიიღო, დაკარგული სახელმწიფოებრიობის შეცვლა შეძლო და, უფრო გვიან, მთელ მსოფლიოში სომხური დიასპორის გაერთიანება მოახერხა.

კავკასიოლოგიაში გავრცელებულია შეხედულება, რომ 451 წლიდან VII საუკუნის დამდეგამდე ქართული ეკლესიის ოფიციალური მრწამსი მონოფიზიტობა იყო და სომხურ ეკლესიასთან იდეოლოგიური ერთიანობა ამ ბაზაზე ხორციელდებოდა. შუშანიკის კულტის ორივე ეკლესიაში არსებობა თითქოს ამ თეზისის დამადასტურებელი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ იგივე ფაქტი ამ თეზისს უარყოფს კიდეც: რატომ არ წაშალა ქართულმა ქალკედონურმა ეკლესიამ თავისი ძველი მონოფიზიტობის კვალი და რატომ არ აიღო ხელი სომხურ ეკლესიასთან საერთო წმინდანებზე?

საქმე ის არის, რომ ქალკედონური ისტორიოგრაფიის შეხედულებით დვინის საკათალიკოსომ მონოფიზიტობა მიიღო მხოლოდ 551 წლის დვინის II ადგილობრივ საეკლესიო კრებაზე. მანამდე იგი დასაბამიდან მართლმადიდებლური იყო ქართლის ეკლესიასთან ერთად. ამიტომ არის, რომ ქართული და საერთოდ ქალკედონური ეკლესია სცნობს ყველა იმ საეკლესიო მოღვაწესა და წმინდანს, რომლებიც სომხეთში 551 წლამდე მოღვაწეობდნენ. ამიტომვე არ ეშინია მას, რომ ვინმე მონოფიზიტობაში ჩაუთვლის, თუ კი ამ ხანების მოღვაწეთა შორის სომხურ ეკლესიასთან საერთო წმინდანები აღმოაჩნდება. მაგრამ ეს იყო ქართული ეკლესიის სუბიექტური შეხედულება კავკასიის ქვეყნების საეკლესიო ისტორიაზე. როგორი იყო ვითარება სინამდვილეში?

საისტორიო წყაროები გვიჩვენებენ, რომ V საუკუნის მეორე ნახევარში კავკასიის ქვეყნები იმდენად იყვნენ დაკავებულნი ირანისა და მაზდეანობის წინააღმდეგ ბრძოლით, რომ მონოფიზიტურ-დიოფიზიტურ პოლემიკაში მონაწილეობა არ მიუღიათ. ამ კამათმა ჩვენს ქვეყნებამდე მოაღწია მხოლოდ VI საუკუნის დამდეგს და ისიც ზენონ კეისრის შემარიგებლური „ჰენოტიკონის" დონეზე.

ამრიგად, შუშანიკის წამება და მისი კულტის აღმოცენება და-

ემთხვა კავკასიის ეკლესიების ნეიტრალობას მონოფიზიტებსა და დიოფიზიტებს შორის კამათისადმი. თვითონ მოწამემ დიდი სამსახური გაუწია ქართულ ეროვნულ ეკლესიას მაზდეანობის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ხოლო სომხურს — ცურტავის ეპარქიის სომხური თემის გაძლიერებაში. ყოველივე ამან შუშანიკს სრულიად კავკასიის წმიდანის სახელი მოუპოვა. მაგრამ ვინაიდან აგიოგრაფიამ მისი მხოლოდ ქართული ეკლესიის წინაშე დამსახურება ასახა, შუშანიკიც მხოლოდ საქართველოში აღმოჩნდა ეროვნულ გმირთა სიაში.

დღეს უკვე ძნელია კონკრეტულად წარმოვიდგინოთ, რა ხდებოდა ქართლის სამეფოში V საუკუნის 60—70-იან წლებში, მაგრამ ის კი აშკარა უნდა იყოს, რომ ქვეყნის პირველი რანგის მოხელე და უდიდესი სასაზღვრო პროვინციის განმგებელი ვარსქენ პიტიახში სახელმწიფოს დეცენტრალიზაციის გზაზე დამდგარა.

იაკობ ხუცესის თხზულებაში ქართლის მეფე სრულიად არა ჩანს. ვარსქენი თავისი მხარის სრულუფლებიანი განმგებელია. იგი დამოუკიდებლად ამყარებს საგარეო-პოლიტიკურ კონტაქტებს და შორეულ ლაშქრობებშიც მონაწილეობს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვარსქენმა დამოუკიდებლობის მისაღწევად ისარგებლა ვახტანგ გორგასლის იმ ხანებში სპარსეთში ყოფნით. ასეა თუ ისე, სპარსეთის წინააღმდეგ 484 წლის აჯანყების წინ ვახტანგ გორგასალმა ვარსქენი მოაკვლევინა, უეჭველია იმიტომ, რომ იგი ხელს უშლიდა „ყოველი ქართლის" გაერთიანებისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის დიდ საქმეს. ჩვენ არ ვიცით, გააზრებული ჰქონდა თუ არა შუშანიკს, რომ თავისი მოწამეობით დიდ პოლიტიკურ კოლიზიებში იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ ის კი ცხადია, რომ სომეხი ქალი ერთიანი ქართული სახელმწიფოსა და ეკლესიისათვის თავდადებულთა ბანაკში აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, შუშანიკი და ვარსქენი იყვნენ პირველი მსხვერპლნი ვახტანგ გორგასლის მეთაურობით დაწყებული დიდი საერთო კავკასიური აჯანყებისა, ოღონდ შუშანიკი ეროვნული დამოუკიდებლობისა და ქრისტიანობისათვის ბრძოლის სიმბოლოდ იქცა და ასე დარჩა სამუდამოდ, ვარსქენს კი წილად ხვდა სამშობლოს და მამა-პაპათა მრწამსის მოღალატის სახელით შეხვედროდა თანამედროვეთა და ისტორიის განაჩენს.

З. Н. АЛЕКСИДЗЕ

ШУШАНИК — ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ СВЯТАЯ

Резюме

Мученичество Шушаник и возникновение ее культа совпали с нейтральным отношением кавказских церквей к спору между монофизитами и диофизитами. Сама мученица оказала большую услугу с одной стороны грузинской национальной церкви в ее борьбе против маздеизма, с другой же — армянской церкви в укреплении армянской общины цуртавской епархии. Благодаря этому Шушаник приобрела имя всекавказской святой и была причислена к лику святых как диофизитской, так и монофизитской церкви.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

თ. გამყრელიძე

ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“

1. ენობრივი სისტემა წარმოადგენს ორი ძირითადი დონისაგან შემდგარ ოდენობას — შინაარსისა და გამოხატულების პლანისაგან, ანუ ლოგიკურ-სემანტიკური და გრამატიკული დონისაგან, რომელთა შორის გარკვეული შესაბამისობა არსებობს: სემანტიკური დონის ერთეულები გამოიხატება ამა თუ იმ წესის საშუალებით გრამატიკულ დონეზე, გრამატიკული დონის ერთეულებით — მორფოლოგიური ელემენტებით თუ სინტაქსური საშუალებებით.

შინაარსის პლანის, ანუ ენის ლოგიკურ-სემანტიკური დონის ისეთი ერთეულები, როგორიცაა პრედიკატი P, სუბიექტი S, ობიექტი O, ანუ მოქმედების, მდგომარეობისა თუ თვისების (უფრო ზოგადად: პროცესის ან სიტუაციის) გამომხატველი და ამ პროცესის ან სიტუაციის მონაწილე ოდენობები — სუბიექტი და ობიექტი — უნივერსალური კატეგორიებია, რომლებიც რალაც სახით, სხვადასხვა გრამატიკული საშუალებებით გამოხატულია ნებისმიერ ენობრივ სისტემაში. ენები განსხვავდება ერთმანეთისაგან არა ამ კატეგორიათა არსებობა-არარსებობით, არამედ ამ უნივერსალურ ლოგიკურ-სემანტიკურ კატეგორიათა განსხვავებული გამოხატვით გარკვეული მორფოლოგიური, სინტაქსური თუ ლექსიკური საშუალებებით. მაშასადამე, განსხვავებები ამ თვალსაზრისით ენებს შორის შეეხება ენათა ე. წ. „ზედაპირულ სტრუქტურებს“ და არა „სიღრმისეულ სტრუქტურებს“, რომლებიც ზოგადობით და უნივერსალობით ხასიათდებიან.

სუბიექტი S და ობიექტი O, როგორც სიტუაციის ან პროცესის მონაწილენი, წარმოდგენილია ყველა ენის შინაარსეულ სისტემაში.

ობიექტი, როგორც სემანტიკური კატეგორია, შესაძლებელია
დიფერენცირებულ იქნეს როგორც „პირდაპირი ობიექტი“ O^d, ანუ
ობიექტი, რომელზედაც უშუალოდ გადადის სუბიექტის — Agens’-ის
მიერ ჩადენილი მოქმედება, ან რომელიც ამ მოქმედების შედეგს
წარმოადგენს, და „ირიბი ობიექტი“ O^{ind}, ანუ ობიექტი, რომელიც
სხვადასხვა როლს ასრულებს პროცესსა ან სიტუაციაში და შესაძ-
ლებელია დახასიათდეს როგორც ა დ რ ე ს ა ტ ი[1] O^A, დ ე ს ი გ-
ნ ა ტ ი[2] C^D, ე ქ ს ე კ უ ტ ო რ ი[3] $O^{Exs.}$, ლ ო კ ა ტ ი უ რ ი ო ბ ი-
ე ქ ტ ი[4] O^L და სხვ.[5]

2. აღნიშნული სემანტიკური ერთეულები გამოიხატება ენის
გრამატიკულ სტრუქტურაში ზმნა-პრედიკატთან დაკავშირებული
სახელების თუ ნაცვალსახელების საშუალებით, რომელთაც შესაძ-
ლებელია გარკვეული მორფოლოგიური გაფორმება ჰქონდეთ (სპე-
ციფიკურ ბრუნვის ნიშანთა სახით).

ამგვარად, ენის ლოგიკურ-სემანტიკური სტრუქტურის ყოველ
სემანტიკურ ერთეულს შეესაბამება ენის გამოხატულების პლანის,
ენის გრამატიკული სტრუქტურის გარკვეული ერთეული; სემანტიკუ-
რი ერთეულები გამოხატულების პლანში შესაბამისი ლექსიკურ-
გრამატიკული ერთეულებით არის წარმოდგენილი; ლოგიკურ-სემან-
ტიკური სუბიექტი S და პირდაპირი O^d და ირიბი ობიექტი O^{ind} წარ-
მოდგენილია ენის გამოხატულების პლანში შესაბამისად გრამა-
ტიკული სუბიექტით {S} (ანუ „ქვემდებარით“) და გრამატიკუ-
ლი პირდაპირი {O^d} და ირიბი ობიექტით {O^{ind}} (ანუ პირდაპირი და
ირიბი „დამატებით“). სემანტიკურ ერთეულთა ეს შესატყვისი გრა-
მატიკული {S}, {O^d} და {O^{ind}} ერთეულები მორფოლოგიურად
სახელს ან ნაცვალსახელს წარმოადგენენ.

---

1 ირიბი ობიექტის ეს სემანტიკური ფუნქცია გამოხატულია ისეთ ქართულ
წინადადებაში, როგორიცაა, მაგალითად, „ბავშვი წერილს სწერს მ ა მ ა ს“.

2 შდრ. „დედა წერილს უწერს ბ ა ვ შ ვ ს“.

3 შდრ. „დედა წერილს აწერინებს ბ ა ვ შ ვ ს“.

4 შდრ. „დედა ქუდს ახურავს ბ ა ვ შ ვ ს“.

5 შესაძლებელია გამოიყოს ირიბი ობიექტის როგორც უნივერსალური სემან-
ტიკური კატეგორიის კიდევ უფრო მეტი სახეობა. სემანტიკურ კატეგორიათა ამგვა-
რი ზოგადი კლასიფიკაცია უნივერსალური გრამატიკის ამოცანაა, რომელიც შეის-
წავლის ზოგად სემანტიკურ კატეგორიებს და მათ გამოვლენას ენის „სიღრმისეულ
სტრუქტურაში“.

გარკვეულ შემთხვევებში პირველადი შესაბამისობა ენის ლოგიკურ-სემანტიკური და გრამატიკული დონის ერთეულებს შორის შეიძლება დაირღვეს და „პირდაპირი შესაბამისობის“ ნაცვლად: $S \rightarrow \{S\}$, $O \rightarrow \{O\}$, რაც დამახასიათებელია „სიღრმისეული სტრუქტურისათვის“, გარკვეული გარდაქმნების შედეგად ენის „ზედაპირულ სტრუქტურაში“ განსხვავებული სახის შესაბამისობას ვიღებთ (მაგალითად, „შებრუნებულ შესაბამისობას“: $S \rightarrow \{O\}$, $O \rightarrow \{S\}$; შდრ. „ინვერსიული წყობა“, „პასიური კონსტრუქცია“ და სხვ.)[6]

3. სახელთან და ნაცვალსახელთან დაკავშირებით, რომლებიც წარმოადგენენ ენის სემანტიკური დონის ერთეულთა — სუბიექტისა და ობიექტის — რეპრეზენტანტებს გრამატიკულ დონეზე, დგება საკითხი პირის კატეგორიისა და ამ კატეგორიის გამოხატვის შესახებ ენობრივ სისტემაში.

პირის კატეგორია ერთ-ერთი უნივერსალური სემანტიკური კატეგორიაა, რომელიც სხვადასხვა სახით გამოხატულებას პოვებს ენობრივ სისტემაში. იგი უშუალოდ გამომდინარეობს ენობრივი კომუნიკაციის აქტიდან და აღნიშნავს ამ აქტის მონაწილეთა დამოკიდებულებას ენობრივი კომუნიკაციისადმი.

ენობრივი კომუნიკაციის აქტი გულისხმობს „მეტყველს“, ანუ სამეტყველო აქტის ავტორს, „მსმენელს“, სამეტყველო აქტის ადრესატს, და რაღაც მესამე ოდენობას, რასაც შეეხება სამეტყველო კომუნიკაცია, მაგრამ რაც არ იღებს მასში უშუალო მონაწილეობას როგორც „მეტყველი“ ან „მსმენელი“. ჩვეულებრივ ეს სამი ოდენობა სამეტყველო კომუნიკაციისა ხასიათდება შესაბამისად როგორც პირველი, მეორე და მესამე პირი, რაც ბერძნული გრამატიკული ტრადიციიდან მომდინარეობს: შდრ. πρόσωπον πρῶτον, δεύτερον, τρίτον. სემანტიკურად დაპირისპირებულ სამ ოდენობას, სამ „პირს“ შორის რთული ბინარული კორელაციები არსებობს, რომლებიც ერთმანეთს ფარავენ. ერთი მხრივ, „მეტყველი“, ანუ პირველი, „ჩემეული“ პირი, ego უპირისპირდება იმას, რაც „ჩემს“ გარეშეა — კორელაცია სუბიექტურისა და არასუბიექტურის; ხო-

---

[6] შდრ. მაგალითად, ქართულში: (1) *კაცი დათვს კლავს* და (2) *კაცს დათვი მოუკლავს*, სადაც (1) წინადადებაში წარმოდგენილია სემანტიკურ-გრამატიკულ ელემენტთა „პირდაპირი შესაბამისობა“:

$$\begin{matrix} S & O & P, \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ \{S\} & \{O\} & \{P\} \end{matrix}$$

ხოლო (2) წინადადება, სადაც „შებრუნებული შესაბამისობა“ გვაქვს, არის შედეგი „ინვერსიული ტრანსფორმაციისა“.

ლო, მეორე მხრივ, „მეტყველი“ და „მსმენელი“, პირველი და მეორე, ანუ „ჩემეული“ და „შენეული“ პირი უპირისპირდება იმას, რაც არც „მეტყველია“ და არც „მსმენელი“ — კორელაცია პერსონალურისა და არაპერსონალურის.

პირის კატეგორია, როგორც უნივერსალური სემანტიკური კატეგორია, გამოიხატება ენობრივ სისტემაში სპეციფიკური ნაცვალსახელების სახით, რომლებიც განარჩევენ მინიმუმ სამ ფორმას — პირველი, მეორე და მესამე პირისა — შესაბამისად სამეტყველო კომუნიკაციით შეპირობებული სამი ოდენობისა.

პირის კატეგორია ურთიერთკავშირშია სუბიექტისა და ობიექტის კატეგორიასთან იმ აზრით, რომ ეს კატეგორიები ენის სემანტიკურ დონეზე არ ვლინდება ცალ-ცალკე და ყოველთვის ერთმანეთთან კომბინაციაშია მოცემული. არ არსებობს საზოგადოდ S სუბიექტი ან O ობიექტი, არამედ პირის კატეგორიის თვალსაზრისით განსაზღვრული სუბიექტი—S_1, S_3, S_3—და ობიექტი — O_1, O_2, O_3. ამ კატეგორიათა გამომხატველი ოდენობები ენის გრამატიკულ დონეზე — შესაბამისად $\{S\}_1$, $\{S_2\}$, $\{S_3\}$ და $\{O_1\}$, $\{O_2\}$, $\{O_3\}$. საკუთრივ სახელებს ან ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ. კერძოდ, $\{S_1\}$, $\{S_2\}$ და $\{C_1\}$, $\{O_2\}$ ყოველთვის ნაცვალსახელებია, ხოლო $\{S_3\}$ და $\{O_3\}$, ნაცვალსახელთან ერთად, შესაძლებელია საკუთრივ სახელის სახით იყოს გამოხატული. ამგვარად, სახელი შესაძლებელია მხოლოდ S_3 და O_3 სემანტიკურ ოდენობებს წარმოგვიდგენდეს ენის გამოხატულების სტრუქტურაში, მაშინ როდესაც S_1, S_2 და O_1, O_2 სემანტიკური კატეგორიები მხოლოდ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა სახით გამოიხატება.

4. სუბიექტისა და ობიექტის სხვადასხვა სახეობათა აღმნიშვნელი სახელები ან ნაცვალსახელები გარკვეული ფორმით უკავშირდებიან პროცესის ან სიტუაციის გამომხატველ გრამატიკულ ერთეულს — ზმნა-შემასმენელს — და ქმნიან სინტაქსურ ერთიანობას, რომელსაც შეიძლება „წინადადების ბირთვი“ ეწოდოს. მაშასადამე, წინადადების ბირთვი განისაზღვრება როგორც ზმნური ფორმა მასთან გარკვეული წესით დაკავშირებული სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელებით ან ნაცვალსახელებით. იმისდა მიხედვით, თუ რა ხასიათისაა ზმნა, რა სემანტიკური შინაარსისა და სუბიექტურ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველია იგი, ზმნური ფორმა შეიძლება წარმოგვიდგეს წინადადების ბირთვში უსახელოდ (ე. ი. მას სტრუქტურულად არავითარი სახელი არ

შეეწყოს: შდრ. ქართ. თ ო ვ ს, წ ვ ი მ ს, ქ უ ხ ს; ლათ. pluit და სხვ.), ან მას ერთი, ორი ან მეტი სახელი (resp. ნაცვალსახელი) დაუკავშირდეს, რითაც იქმნება სინტაქსური სტრუქტურული მთლიანობა, რასაც „წინადადების ბირთვი“ ეწოდება. წინადადების ბირთვი ამდენად შეიძლება განვიხილოთ როგორც ზმნური ფორმა, განსაზღვრული რაოდენობა ცარიელი სინტაქსური უჯრედებით, რომლებიც შესაძლებელია გარკვეული ფორმის სახელებით (resp. ნაცვალსახელებით) შეივსოს გრამატიკულად სწორი წინადადების მისაღებად.

წინადადების ბირთვის ცენტრალურ სინტაქსურ ელემენტად ამ თვალსაზრისით გვევლინება ზმნა-შემასმენელი, რომელსაც ამა თუ იმ ფორმით შეეწყობა სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი ოდენობები — სახელები ან ნაცვალსახელები.

ზმნური ფორმის უნარს შეიწყოს წინადადების ბირთვში სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელების (resp. ნაცვალსახელთა) ანუ „აქტანტების“ განსაზღვრული რაოდენობა შეიძლება ზმნის „ვალენტობა“ ეწოდოს (L. Tesnière). მაშასადამე, მოცემული ზმნური ფორმის „სინტაქსური ვალენტობა“ განისაზღვრება წინადადების ბირთვში თავისუფალ უჯრედთა რაოდენობით. ამის მიხედვით ზმნა შეიძლება იყოს ნულვალენტიანი („თ ო ვ ს“), ერთვალენტიანი („ — წევს“), ორვალენტიანი („— — კ ლ ა ვ ს“), სამვალენტიანი („— — — ს წ ე რ ს“) და ა. შ.[7]

სინტაქსური უჯრედების რაოდენობა წინადადების ბირთვში განისაზღვრება ზმნური ფორმის სტრუქტურით: შდრ., მაგალითად, შემდეგი სტრუქტურის წინადადებები: ქართ. თ ო ვ ს, — წ ე ვ ს, — — კ ლ ა ვ ს, — — — ს წ ე რ ს; რუს. —идёт, — —бьёт, — — — даёт და მისთ. აქტუალურად წარმოდგენილ გრამატიკულად სწორ წინადადებაში შეიძლება ყველა სინტაქსური უჯრედი შევსებულიც არ იყოს სათანადო სახელებით (resp. ნაცვალსახელებით). მაგრამ ყოველთვის არსებობს შესაძლებლობა ამგვარი სინტაქსური კონსტრუქციის „შევსებისა“ სრულ ბირთვამდე.

---

[7] ქართული ზმნა ვალენტობის თვალსაზრისით მოთავსდება დიაპაზონში 0...4, ე. ი. ზმნური ფორმა ქართულში შეიძლება იყოს როგორც უაქტანტო (შდრ. თ ო ვ ს, წ ვ ი მ ს, ქ უ ხ ს და სხვ. — ნულვალენტიანი ზმნები ქართულში, ისე როგორც სხვა ენებში, ძირითადად მეტეოროლოგიურ მოვლენებს გამოხატავს), ისე ერთ-, ორ-, სამ- და ოთხაქტანტიანი, ანუ მაქსიმალური რაოდენობა სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელებისა (resp. ნაცვალსახელებისა), რომლებიც შეიძლება ზმნურ ფორმას შეეწყოს წინადადების ბირთვში, არის ოთხი.

სხვადასხვა ტრანსფორმაციული წესების შემოღებით შესაძლებელია აღიწეროს ენის სინტაქსურ კონსტრუქციათა გარდაქმნები ზმნური ფორმის ვალენტობის გარდაქმნისდა შესაბამისად. ასე, მაგალითად, ორვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარით და პირდაპირი დამატებით) ქართულში გარდაიქმნება სამვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ზმნური ფორმის ტრანსფორმაციით კაუზატიური ან ვერსიის (სათავისო, სასხვისო ან საზედაო)[8] კატეგორიის მიხედვით:

(1) მამა წერილს წერს $\xrightarrow{T_{caus.}}$ მამა ბავშვს წერილს ა-წერ-ინ-ებ-ს

$\{S\}$ $\{O^d\}$ V_{tr} — $\{S\}$ $\{O^{Exs.}\}$ $\{O^d\}$ $V_{caus.}$

(2) მამა წერილს წერს $\xrightarrow{T_{V_{ob.}}}$ მამა ბავშვს წერილს უ-წერ-ს

$\{S\}$ $\{O^D\}$ $\{O^d\}$ $V_{V_{ob.}}$

(3) მამა წერილს წერს $\xrightarrow{T_{V_{sup.}}}$ მამა წერილს მისამართს ა-წერ-ს.

$\{S\}$ $\{O^L\}$ $\{O^d\}$ $V_{V_{sup.}}$

სამვალენტიანი ზმნური ფორმა (ე. ი. ზმნური კონსტრუქცია ქვემდებარით და პირდაპირი და ირიბი დამატებით) ამავე ტრანსფორმაციებით გარდაიქმნება ოთხვალენტიან ზმნურ კონსტრუქციად ირიბი ობიექტის გამომხატველი სახელის ბრუნვის შეცვლით:

(1) მამა ბავშვს წერილს სწერს $\xrightarrow{T_{caus.}}$ (1)′ მამა დედას ბავშვთან

$\{S\}$ $\{O^A\}$ $\{O^d\}$ $V_{tr.}$ — $\{S\}$ $\{O^{Exs.}\}$ $\{O^A\}$

წერილს ა-წერ-ინ-ებ-ს

$\{O^d\}$ $V_{caus.}$

(2) მამა ბავშვს წერილს სწერს $\xrightarrow{T_{V_{ob.}}}$ (2)′ მამა დედას ბავშვთან

$\{S\}$ $\{O^D\}$ $\{O^A\}$

წერილს უ-წერ-ს

$\{C^d\}$ $V_{V_{ob.}}$

---

[8] ქცევა და სიტუაცია როგორც ცალკეულ სტრუქტურაში ერთმანეთთან შეუთავსებელი კატეგორიები შეიძლება ერთი საერთო კატეგორიის ვარიანტებად მივიჩნიოთ და „ვერსიის“ კატეგორიაში გავაერთიანოთ: სუბიექტური, ობიექტური და საზედაო (სუპერესიული).

ამოსავალი კონსტრუქციის O^A კატეგორიის გამომხატველი ირიბი დამატება, რომელიც მიცემით ბრუნვაშია, ტრანსფორმირებულ (1)′ და (2)′ სინტაქსურ კონსტრუქციებში თანდებულიან ბრუნვაში წარმოგვიდგება, ხოლო მიცემითი ბრუნვის ფორმას კონსტრუქციის დამატებითი წევრი იღებს. ტრანსფორმირებულ კონსტრუქციებში ირიბი ობიექტის გამომხატველი თანდებულბრუნვიანი სახელი, რომელიც ამოსავალი კონსტრუქციის შესაბამისი უთანდებულო მიცემითბრუნვიანი სახელის გარდაქმნას წარმოადგენს, წინადადების ბირთვის ისეთსავე აქტანტად უნდა იქნეს განხილული, როგორც ამავე კონსტრუქციის ზმნურ ფორმასთან დაკავშირებული დანარჩენი უთანდებულბრუნვიანი წევრები.

ამ თვალსაზრისით ინვერსიული ტრანსფორმაცია არ ცვლის ზმნური კონსტრუქციის ვალენტობას:

$$\text{(3) მამა ბავშვს წერილს სწერს} \xrightarrow{T_{inv.}} \text{(3)′ მამას ბავშვისთვის წერილი მი-უ-წერ-ია.}$$

$$\{S\} \quad \{C^A\} \quad \{O^d\} \quad V^{III}_{tr.}$$

ინვერსიული ტრანსფორმი (3)′ ვეღარ გარდაიქმნება ქცევის კატეგორიის მიხედვით (მსგავსად I და II სერიის ზმნური ფორმებისა), რამდენადაც III სერიის ზმნური პარადიგმები წარმოშობით I სერიის სასხვისო ქცევის ფორმები უნდა იყოს (ე. ი. I სერიის ზმნურ პარადიგმათა სასხვისო ქცევის ტრანსფორმები), რომელთაც დაკარგეს ვერსიის გაგება და ახალი ფუნქციონალური შინაარსით დაიტვირთნენ. ამდენად, ინვერსიული ტრანსფორმაცია წარმოშობით შეიძლება განვიხილოთ როგორც I სერიის ზმნურ კონსტრუქციათა ობიექტური ვერსიის ტრანსფორმაცია.

6. წინადადების ბირთვში ზმნასთან დაკავშირებულ სახელსა თუ ნაცვალსახელს, სუბიექტისა ან ობიექტის გამომხატველს, შეუძლია ზმნურ ფორმაში თავისი ნიშანი გააჩინოს, რითაც ეს სინტაქსური კავშირი—„კონექსია" — ზმნურ და სახელურ ფორმას შორის მატერიალურ გამოხატულებას იძენს. ეს ნიშნები ზმნურ ფორმაში ერთგვარი რეპრეზენტანტები, „ექსპონენტებია" სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელებისა ან ნაცვალსახელების, რომლებიც ზმნას წინადადების ბირთვში გარკვეული ფორმით უკავშირდება; ე. ი. $\{S\}\,\{O\}\,V$ წინადადების ბირთვში ზმნური სტრუქტურა V შესაძლებელია შეიცავდეს $\{S\}$ და/ან $\{O\}$ სახელის გამომხატველ $/S/$ და/ან $/O/$ ნიშნებს აფიქსების სახით. ამით S და O კატეგორიათა ამ-

სახველ სახელებსა (resp. ნაცვალსახელებსა) და ზმნურ ფორმას შორის არსებული სინტაქსური კავშირი — კონექსია — მორფოლოგიურ გამოხატულებას იძენს.

სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა ამსახველ სახელთან ან ნაცვალსახელთან დაკავშირებული ამგვარი /S/ და /O/ ნიშნები ზმნურ ფორმაში შესაძლებელია ამ ერთეულთა სხვადასხვა კატეგორიებს გამოხატავდნენ:

1) ნაცვალსახელის (resp. სახელის) პირს — ასეთ შემთხვევაში ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილი სახელური ნიშნები იცვლება ზმნასთან დაკავშირებული ნაცვალსახელის პირის მიხედვით ცვლის შესაბამისად;

2) სახელის (resp. ნაცვალსახელის) კლასს — ასეთ შემთხვევაში ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილი სახელური ნიშნები იცვლება გარკვეული სემანტიკური ჯგუფების მიხედვით კლასიფიცირებულ სახელთა შესაბამისად.

პირველ შემთხვევაში გვაქვს ზმნის სისტემა პიროვანი უღვლილებით;

მეორე შემთხვევაში — ზმნის სისტემა კლასოვანი უღვლილებით[9].

შესაძლებელია მესამე, შერეული ტიპიც — ზმნის სისტემა პიროვან-კლასოვანი უღვლილებით.

7. ქართული ენის ზმნური სისტემა წარმოადგენს სტრუქტურულ ტიპს მკვეთრად გამოხატული პიროვანი უღვლილებით. ზმნური ფორმა წინადადების ბირთვში არა მხოლოდ შეიწყობს გარკვეული რაოდენობის სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველ სახელებს — რაც განისაზღვრება ზმნური ფორმის სინტაქსური ვალენტობით, არამედ წარმოგვიდგენს ზმნურ სტრუქტურაში ამ სახელთა რეპრეზენტანტ ნიშნებს, რომლებიც მოცემული სახელების (resp. ნაცვალსახელების) პირის კატეგორიას გამოხატავენ.

ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) სათანადო ნიშანს ზმნურ ფორმაში აჩენს როგორც სუბიექტის, ისე ობიექტის გამომხატველი სახელები (resp.

---

[9] შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ კლასოვანი უღვლილების ენებში არ არის გამოხატული პირის კატეგორია. პირის კატეგორია, რომელიც, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, უნივერსალური სემანტიკური კატეგორიაა, გამოიხატება ამ ტიპის ენებში ზმნურ ფორმასთან სინტაქსურად დაკავშირებული ნაცვალსახელების საშუალებით, რომლებიც სამი პირის ფორმას განარჩევენ.

ნაცვალსახელები), ე. ი. {S}, {O^d} და {O^{ind}}—გრამატიკული სუბიექ-ტი (ქვემდებარე) და გრამატიკული პირდაპირი და (მიცემით ბრუნვა-ში წარმოდგენილი) ირიბი ობიექტი, რომლებიც პირებისდა მიხედ-ვით ცვლის შესაბამისად სამ ნიშანს განარჩევენ:

$/S_1/\rightarrow$ ჾ-, $/S_2/\rightarrow$ ხ-; $/S_3/\rightarrow$-ს;
$/O_1{}^d/\rightarrow$ მ-, $/O_2{}^d/\rightarrow$ გ-, $/O_3{}^d/\rightarrow$ ხ-$//\varnothing$-;
$/O_1{}^{ind}/\rightarrow$ მ-, $/O_2{}^{ind}/\rightarrow$ გ-, $/O_3{}^{ind}/\rightarrow$ ხ-

ქართული ზმნური სტრუქტურა ამ მხრივ განსხვავდება მორ-ფოლოგიურად ისეთი ენების ზმნური სტრუქტურისაგან, როგორი-ცაა, მაგალითად, ბერძნული, ლათინური, გერმანული, რუსული და სხვ., სადაც ზმნა-შემასმენელთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) სათანადო ნიშანს ზმნურ ფორმაში მხოლოდ გრამატიკული სუბიექტი აჩენს, ხოლო გრამა-ტიკული ობიექტი ზმნაში აღუნიშნავი რჩება[10].

ამ თვალსაზრისით ქართული ზმნა შესაძლებელია როგორც სუბიექტ-ობიექტური წყობის ზმნა დახასიათდეს, განსხვავებით სუბიექტური წყობის ზმნური სტრუქტურისაგან, რომელიც ზმნურ ფორმაში მხოლოდ სუბიექტურ ნიშანს წარმოაჩენს.

მაგრამ ერთ-ერთი ძირითადი სტრუქტურული მახასიათებელი სუბიექტ-ობიექტური წყობის ქართული ზმნისა ის არის, რომ არა ყველა სახელი (resp. ნაცვალსახელი), წინადადების ბირთვში ზმნას-თან სინტაქსურად დაკავშირებული, ავლენს ერთდროულად შესა-ბამის მორფოლოგიურ ნიშანს ზმნურ ფორმაში. რამდენი სახელიც

---

[10] ამ მხრივ განსხვავებულ სტრუქტურას გვიჩვენებს, მაგალითად, თანამედრო-ვე ფრანგული, რომელშიც ჩამოყალიბდა როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური პირის მაჩვენებელი პრეფიქსული ნიშნები ზმნაში. ისეთ კონსტრუქციებში, როგო-რიცაა je le lui donne „მე მას მას ვაძლევ", je-le-lui- ერთეულები არ წარმოადგე-ნენ დამოუკიდებელ ნაცვალსახელებს და ზმნურ კონსტრუქციაში სათანადო სუ-ბიექტ-ობიექტური აქტანტების მარკერებად გვევლინებიან.

ანალოგიური სტრუქტურა გვაქვს აგრეთვე უნგრულში, სადაც ზმნურ ფორ-მაში გამოხატულია მასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (resp. ნაცვალსა-ხელთა) როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური ნიშანი. შდრ. უნგრული სუბი-ექტური და ობიექტური უღვლილების სტრუქტურები:

სუბიექტური		ობიექტური	
1. én lát-ok	„მე ვხედავ"	1. én lát-om	„მე მას ვხედავ"
2. te lát-sz	„შენ ხედავ"	2. te lát-od	„შენ მას ხედავ"
3. ö lát	„იგი ხედავს"	3. ö lát-ja	„იგი მას ხედავს"

არ უნდა იყოს წარმოდგენილი წინადადების ბირთვში ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებული (მაქსიმალური რაოდენობა ასეთი სახელებისა ქართულში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ოთხს უდრის — ოთხვალენტიანი ზმნის შემთხვევაში), აქტუალურად გამოვლენილ მორფოლოგიურ ნიშანთა რაოდენობა ზმნურ სტრუქტურაში არ აღემატება ორს.

ამგვარად, „პირიანობის“ თვალსაზრისით, ე. ი. ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (ნაცვალსახელთა) პირის გამომხატველი ნიშნების რაოდენობის თვალსაზრისით ზმნურ ფორმაში, ქართული ზმნა შეიძლება დახასიათდეს როგორც ე რ თ პ ი რ ი ა ნ ი („მონოპერსონალური“) ან — გარკვეულ შემთხვევებში — ო რ პ ი რ ი ა ნ ი („ბიპერსონალური“) სტრუქტურა.

არსებობს გარკვეული სტრუქტურული წესები იმისა, თუ ზმნასთან დაკავშირებულ სახელთაგან (resp. ნაცვალსახელთაგან) კონკრეტულად რომელი ერთეული გამოავლენს ზმნურ ფორმაში შესაბამის მორფოლოგიურ ნიშანს და რომელი ერთეულები რჩება ზმნაში მორფოლოგიური გამოხატულების გარეშე (ა. შანიძე)[11].

---

[11] არ უნდა ავურიოთ ერთმანეთში ზმნის სინტაქსური „ვალენტობა“, ანუ ზმნური ფორმის უნარი შეიწყოს წინადადების ბირთვში სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სახელების (resp. ნაცვალსახელების) გარკვეული რაოდენობა, და ზმნის „პირიანობა“, ანუ ზმნურ ფორმაში ამ სახელთა (resp. ნაცვალსახელთა) პირის გამომხატველი მორფოლოგიური ნიშნის წარმოდგენა.

ის, რაც „პირიანობად“ გაიგებოდა, უნდა გულისხმობდეს არა პირის ნიშანთა გამოვლენას ზმნურ ფორმაში, არამედ ზმნური ფორმის სინტაქსურ უნარს, შეიწყოს წინადადებაში გარკვეული რაოდენობა სახელებისა თუ ნაცვალსახელების, რომელნიც სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებებს გამოხატავენ, ე. ი. ზმნის სინტაქსურ „ვალენტობას“.

ამას ემყარება ქართული ზმნის დახასიათება როგორც „მრავალპირიანი“ (ორ-, სამ- და ოთხპირიანი) ზმნისა: მაგ., ვ ა ძ ლ ე ვ მე მას მას. მაგრამ ამ თვალსაზრისით რომელიმე რუსული — — —даю, ან გერმანული — — —gebe სტრუქტურები, რომელთაც სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი სამი ნაცვალსახელი შეეწყობა (я-ему-то; ich-es-ihm), დახასიათდებოდა აგრეთვე როგორც „მრავალპირიანი“.

საქმე ისაა, რომ ყველა ეს ზმნური ფორმა (როგორც ქართული, ისე რუსული და გერმანული) ს ა მ ვ ა ლ ე ნ ტ ი ა ნ ი ა (ზმნურ ფორმასთან სუბიექტ-ობიექტური მიმართებების გამომხატველ აქტანტთა შეწყობის თვალსაზრისით), მაგრამ ე რ თ პ ი რ ი ა ნ ი (ზმნურ ფორმაში პირის ნიშანთა გამოვლენის თვალსაზრისით). საზოგადოდ ქართული ზმნა განსხვავდება რუსულისა ან გერმანულისაგან არა იმით, რომ ქართული ზმნა მრავალპირიანია, ხოლო რუსული და გერმანული— ერთპირიანი, არამედ იმით, რომ ქართული ზმნა სუბიექტ-ობიექტური წყობისაა

ამ თვალსაზრისით შესაძლებელია ენათა ტიპოლოგიური დაჯგუფება მოვახდინოთ, კერძოდ, იმის მიხედვით, თუ როგორ ხდება აქტანტთა მორფოლოგიური ასახვა ზმნურ ფორმაში; ამ მხრივ შეიძლება გამოიყოს სუბიექტური, სუბიექტ-ობიექტური და ობიექტური წყობის ენები (შდრ. ზემოთ).

სუბიექტ-ობიექტური წყობის ენათა ჯგუფში შესაძლებელია გაირჩეს ენათა რამდენიმე ქვეკლასი იმის მიხედვით, თუ რა შესაბამისობა არსებობს ზმნის ისეთ ურთიერთდამოკიდებულ კატეგორიებს შორის, როგორიცაა ზმნის სინტაქსური „ვალენტობა" და ზმნის მორფოლოგიური „პირიანობა", „ნაწილობრივია" ეს შესაბამისობა თუ „სრული".

ნ ა წ ი ლ ო ბ რ ი ვ ი ა შესაბამისობა იმ შემთხვევაში, როდესაც არა ყველა პოტენციურად შესაძლებელი სუბიექტ-ობიექტური აქტანტის ნიშანია აქტუალურად წარმოდგენილი ზმნურ ფორმაში (შდრ. ქართული ენობრივი სისტემა);

ს რ უ ლ ი ა შესაბამისობა ზმნის ვალენტობასა და ზმნის პირიანობას შორის საზოგადოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც წინადადების ბირთვში ზმნასთან პოტენციურად დაკავშირებული ყოველი სახელი (resp. ნაცვალსახელი) თავის წარმომადგენელ მორფოლოგიურ ნიშანს აჩენს ზმნურ ფორმაში[12].

(ე. ი. ქართულ ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილია ერთ-ერთი პირის ნიშანი — სუბიექტისა ან ობიექტის, მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევაში — ორივესი ერთად), ხოლო რუსული და გერმანული ზმნა — სუბიექტური წყობის (ე. ი. ზმნურ ფორმაში წარმოდგენილია მხოლოდ სუბიექტის ნიშანი).

ამ თვალსაზრისით ზმნის „პირიანობა" და ზმნის „ვალენტობა" არსებითად განსხვავებულ სტრუქტურულ მახასიათებლებს წარმოადგენს, რომლებიც ასახავენ ზმნური კონსტრუქციის შესაბამისად მორფოლოგიურ აგებულებას და სინტაქსურ კავშირებს. მაგრამ ამ მახასიათებლებს შორის გარკვეული ურთიერთდამოკიდებულება არსებობს, რომელიც განსაზღვრავს მათ შორის შესაბამისობის ხასიათს სხვადასხვა ენათა ზმნურ სისტემაში.

[12] ენათა ასეთ სტრუქტურულ ტიპს უახლოვდება აფხაზური, სადაც წინადადების ყოველი პოტენციური აქტანტი სათანადო მარკერით არის წარმოდგენილი ზმნურ კონსტრუქციაში: შდრ. ისეთი სტრუქტურები, როგორიცაა ꙃ-უ-ზ-ლგ-ს-თოꙃტ „მივცემ" (რაღაცას შენთვის მას მე); ꙃ-უ-ზ-ლგ-რ-თოꙃტ „მისცემენ" (რაღაცას შენთვის მას ისინი) და მისთ.

აქტანტთა გამომხატველ ნიშნებს აფხაზურ ზმნურ ფორმაში ძირისა და ერთმანეთის მიმართ მკაცრად განსაზღვრული ადგილი უჭირავთ, რაც აისახება პრეფიქსულ მორფემათა რანგობრივ სტრუქტურაში. ერთი და იმავე ფონემური შედგენილობის მორფემები სულ სხვადასხვა გრამატიკული მნიშვნელობისაა (სუბიექტური ან ობიექტური პირის გამომხატველია), ე. ი. არსებითად განსხვავებული გრამა-

8. ყოველი მორფემა ზმნურ სტრუქტურაში მკაცრად განსაზღვრულ ადგილს იკავებს ზმნური ძირისა და სხვა მორფემების მიმართ, რაც ქმნის ზმნური ფორმის მორფემათა „რანგობრივ სტრუქტურას“.

ზმნური სტრუქტურა შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც ზმნის ძირი -R- განსაზღვრული რაოდენობა ცარიელი მორფოლოგიური უჯრედებით ძირის წინ და მის მომდევნოდ. თითოეული ასეთი უჯრედი შეივსება მხოლოდ ერთი განსაზღვრული პრეფიქსული თუ სუფიქსური მორფემით, რის შედეგადაც წარმოიქმნება ენის ზედაპირულ სტრუქტურაში ესა თუ ის ზმნური ფორმა სრული მორფოლოგიური გაფორმებით.

პირის პრეფიქსული მორფემები ძველი ქართული ზმნის სტრუქტურაში, როგორც წესი, მხოლოდ ერთ უჯრედს იკავებენ, რომელიც მოთავსებულია ქცევის, კაუზატივისა და ვნებითის მაწარმოებელ პრეფიქსთა უჯრედის წინ[13]. ეს იმას ნიშნავს, რომ პრეფიქსული პირის ნიშნები სტრუქტურულად შეუთავსებელია ერთმანეთთან პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობაში. რამდენი სახელიც არ უნდა დაუკავშირდეს სინტაქსურად ზმნას წინადადების ბირთვში, მხოლოდ ერთ-ერთი მათგანის ნიშანი ჩაჯდება ზმნურ სტრუქტურაში პირის პრეფიქსულ მორფემათათვის განკუთვნილ მორფოლოგიურ უჯრედში. ძველი ქართული ზმნის სტრუქტურაში შეინიშნება მკაცრად განსაზღვრული იერარქია ზმნასთან სინტაქსურად დაკავშირებულ სახელთა (resp. ნაცვალსახელთა) პრე-

---

ტიკული ერთეულებია, პრეფიქსულ მორფემათა მიმდევრობაში მათი განსხვავებული ადგილისდა შესაბამისად; მათი შინაარსობლივი სხვაობა ძირითადად განსხვავებულ რანგობრივ სტრუქტურაში გამოიხატება. ამდენად „მორფემა“ საზოგადოდ უნდა განისაზღვროს არა მხოლოდ მისი გრამატიკული მნიშვნელობისა და ფონემური შედგენილობის საფუძველზე, არამედ აგრეთვე „რანგობრივი“ სტრუქტურის გათვალისწინებით. ამგვარ დეფინიციებს არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ისეთ შემთხვევებში, როდესაც გარკვეულ გრამატიკულ მიმართებათა გამომხატველი ერთეულები ემთხვევა ერთმანეთს ფონემური შედგენილობის მხრივ.

[13] ქართული ზმნის სტრუქტურაში უნდა გამოიყოს სამი პრეფიქსული უჯრედი: $\underset{3}{__}\,\underset{2}{__}\,\underset{1}{__}\,R$. პირველი უჯრედი არის უჯრედი ვერსიისა და ვნებითის მაწარმოებელი პრეფიქსებისა. მეორე უჯრედი პირის ნიშნის უჯრედია, ხოლო მესამე უჯრედს — ე. ი. ყველაზე დაცილებულს ძირისაგან იმ შემთხვევაში, თუ პირველი და მეორე უჯრედი შევსებულია — იკავებენ პრევერბები. თუ ამგვარ უჯრედებს განვსაზღვრავთ, როგორც მორფემათა რანგებს, შესაბამისი მორფოლოგიური ერთეულები დახასიათდება როგორც პირველი, მეორე და მესამე პრეფიქსული რანგის მორფემები.

ფიქსული ნიშნების აქტუალურად გამოვლენისა ზმნურ ფორმაში; ზმნურ სტრუქტურაში მხოლოდ ის აქტანტები აჩენენ სათანადო ნიშანს, რომლებიც წარმოადგენენ წინადადების ბირთვში შესაბამისად გრამატიკულ სუბიექტს, პირდაპირ ობიექტს ან ირიბ ობიექტს (მიცემით ბრუნვაში დასმულს).

მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი ირიბი ობიექტი თავისი ფუნქციით შეიძლება იყოს ადრესატი, დესიგნატი, ექსეკუტორი ან ლოკატიური ობიექტი. წინადადების ბირთვში ამავე ფუნქციით ნახმარი თანდებულბრუნვიანი სახელი, რომელიც მიცემით ბრუნვაში წარმოდგენილი ირიბი ობიექტის ტრანსფორმს წარმოადგენს და აქტანტად უნდა ჩაითვალოს, ზმნურ ფორმაში ნიშანს არ აჩენს და, ამდენად, არავითარ მონაწილეობას არ იღებს ზმნური სტრუქტურის გაფორმებაში. ამიტომაა, რომ სამ- და ოთხვალენტიან ზმნებში, რომელთა ერთ-ერთი აქტანტი თანდებულბრუნვიან ფორმაშია წარმოდგენილი, ივარაუდება მხოლოდ იმ აქტანტების ნიშანთა კომბინირება, რომლებიც წარმოგვიდგენენ გრამატიკულ სუბიექტს, პირდაპირ ობიექტსა და (უთანდებულო) მიცემით ბრუნვაში დასმულ ირიბ ობიექტს.

ნიშანთა კომბინირების ეს წესები სქემატურად შემდეგი სახით ჩამოყალიბდება:

A: ორვალენტიან ზმნურ სტრუქტურებში:

(1) $/S_1//O_2^d/ \Longrightarrow /O_2^d/\text{-}R \rightarrow$ გ-R
(2) $/S_2//O_1^d/ \Longrightarrow /O_1^d/\text{-}R \rightarrow$ მ-R
(3) $/S_2//O_3^d/ \Longrightarrow /S_2/\text{-}R \rightarrow$ ხ-R
(4) $S_3//O_1^d/ \Longrightarrow /O_1^d/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ მ-R-ს
(5) $/S_3//O_2^d/ \Longrightarrow /O_2^d/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ გ-R-ს
(6) $/S_3//O_3^d/ \Longrightarrow /O_3^d/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ ხ-$//\varnothing$-R-ს

B: სამვალენტიან ზმნურ სტრუქტურებში:

(1) $/S_1//O_2^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /O_2^{ind}/\text{-}R \rightarrow$ გ-R
(2) $/S_2//O_1^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /O_1^{ind}/\text{-}R \rightarrow$ მ-R
(3) $/S_2//O_3^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /S_2/\text{-}R \rightarrow$ ხ-R
(4) $/S_3//O_1^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /O_1^{ind}/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ მ-R-ს
(5) $/S_3//O_2^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /O_2^{ind}/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ გ-R-ს
(6) $/S_3//O_3^{ind}//O_3^d/ \Longrightarrow /O_3^{ind}/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow$ ხ-R-ს

ამგვარად, ზმნასთან დაკავშირებული აქტანტების პირის ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის თვალსაზრისით ქართული ზმნა

უნდა დახასიათდეს ძირითადად როგორც მ ო ნ ო პ ე რ ს ო ნ ა ლ უ რ ი (ერთპირიანი) ზმნური სტრუქტურა. ბიპერსონალურია (ორპირიანია) იგი იმ შემთხვევაში, თუ $\{S_3\}$ აქტანტი, რომელიც სუფიქსური ნიშნით გამოიხატება, კომბინირებს წინადადების ბირთვში პრეფიქსული ნიშნით გამოხატულ ობიექტურ პირთან, შდრ. (4), (5), (6) სტრუქტურები.

ამ შეზღუდვით შეიძლება ვილაპარაკოთ ქართული ზმნის „პრეფიქსულ მონოპერსონალიზმზე". ამ პრინციპის შესაბამისად ზმნასთან დაკავშირებულ აქტანტთა პოტენციურად შესაძლებელ პრეფიქსულ ნიშანთაგან ზმნურ ფორმაში აქტუალურად გამოვლინდება მხოლოდ ერთი ნიშანი.

პრეფიქსულ ნიშანთა მიმდევრობიდან გარკვეული პრეფიქსის ზმნურ ფორმაში აქტუალურად წარმოჩენის თვალსაზრისით შეიძლება შემოვიტანოთ სუბიექტ-ობიექტური პირის ნიშანთა „სიმძლავრის" ცნება.

ამ მხრივ გრამატიკული სუბიექტისა და ობიექტის გამომხატველი პრეფიქსები ზმნურ კონსტრუქციაში განისაზღვრება როგორც ერთი და იმავე „სიმძლავრის" მქონე ნიშნები, რამდენადაც ამ ნიშანთა კომბინირებისას გარკვეულ კონსტრუქციებში ვლინდება მხოლოდ სუბიექტური ნიშნები, ხოლო სხვა კონსტრუქციებში — მხოლოდ ობიექტური პირის ნიშნები ($\{O_1\}$ და $\{O_2\}$ აქტანტთა სუბიექტურ $\{S_{1,2}\}$ აქტანტთან კომბინირების შემთხვევაში).

ერთგვარი განსხვავება იჩენს თავს „სიმძლავრის" თვალსაზრისით პირდაპირი და ირიბი ობიექტის ამსახველ აქტანტებსა და მათ შესაბამის პრეფიქსულ ნიშნებს შორის. ირიბი ობიექტი ამ მხრივ უფრო „მძლავრია" პირდაპირ ობიექტთან შედარებით, რამდენადაც მათი კომბინირება წარმოაჩენს ზმნურ ფორმაში მხოლოდ ირიბი ობიექტის პრეფიქსულ ნიშანს.

ისეთ სინტაქსურ სტრუქტურებში, სადაც $O_3{}^d$ ობიექტის ამსახველი აქტანტი კომბინირებს $O_3{}^{ind}$ ობიექტის ამსახველ აქტანტთან, ზმნის სტრუქტურაში აისახება აქტუალურად მხოლოდ $\{O_3{}^{ind}\}$ ხ-პრეფიქსის სახით, ხოლო $/O_3{}^d/$ ნიშანი არ წარმოიდგინება:

$$/S_3//O_3{}^{ind}//O_3{}^d/ \Longrightarrow /O_3{}^{ind}/\text{-}R\text{-}/S_3/ \rightarrow \text{ხ-}R\text{-ს}$$

ამგვარ კონსტრუქციებს უნდა შეეწყო ხელი $/O_3{}^d/$ ნიშნის (ე. ი. მესამე პირდაპირ-ობიექტური /ხ-/ პრეფიქსის) ნულთან გათანაბრებისათვის ($/O_3{}^d/ \rightarrow \varnothing$) ისეთ კონსტრუქციებშიც, სადაც იგი არ

კომბინირდება მესამე ირიბ-ობიექტურ პირთან და სადაც იგი ამდენად კანონზომიერად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი /ხ-/ პრეფიქსის სახით. ამით დაირღვა მანამდე სისტემაში არსებული სტრუქტურული პარალელიზმი პირდაპირ- და ირიბ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველ აქტანტებს შორის, რომლებიც პირველ, მეორე და მესამე პირის ფორმებში მათთვის საერთო /მ-/, /გ-/ და /ხ-/ პრეფიქსებით გამოიხატებოდა.

ძველი ქართული ზმნის იმ სისტემაში, რომელიც ასახულია „ხანმეტ" ძეგლებში, გაბატონებულ ნორმად შეიძლება ჩაითვალოს უკვე $\{O_3^d\}$ აქტანტის ნიშნად ზმნაში $\varnothing$-მორფემის ხმარება.

მაგრამ ძველი სისტემა $/O_3^d/ \rightarrow$ხ- პრეფიქსით ჯერ კიდევ თავს იჩენს გარკვეულ კონსტრუქციებში[14].

/ხ-/ პრეფიქსის ოდინდელი არსებობა მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის ნიშნად, როდესაც $/O_3^d/ \rightarrow$ხ- ქართული ზმნის სტრუქტურაში ნორმა უნდა ყოფილიყო, შეიძლება დავინახოთ „ი-ნიანი ვნებითის ფორმებში, რომლებიც პასიურ ტრანსფორმებს წარმოადგენენ შესაბამისი აქტიური კონსტრუქციებისა მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის გამომხატველი /ხ-/ პრეფიქსით. **ი**-ნიანი ვნებითის კონსტრუქციებში ეს **ხ**-პრეფიქსი (წარმოშობით მესამე პირდაპირ-ობიექტური პირის გამომხატველი ნიშანი) არ გაუთანაბრდა ნულს, რამდენადაც $/O_3^d/$ ხ- $\rightarrow \varnothing$- პროცესის განხორციელების დროს აქტიურ კონსტრუქციებში მორფოლოგიური კავშირი **ი**-ნიანი ვნებითის გარკვეულ ფორმებსა და შესაბამისი მოქმედებითი გვარის პირდაპირ-დამატებიან კონსტრუქციებს შორის გაწყვეტილი უნდა ყოფილიყო; აქტიურ კონსტრუქციებში $/O_3^d/$ხ-$\rightarrow\varnothing$ პროცესის დაწყებისათვის შესაბამის პასიურ კონსტრუქციათა /ხ-/ პრეფიქსი აღარ გაიგებოდა როგორც $/O_3^d/$ ნიშანი.

9. სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებათა გამომხატველი აქტანტებისა და მათ შესაბამის ნიშანთა შეპირისპირება ძველი ქართული

---

[14] ამგვარი ევოლუცია პირდაპირი ობიექტის ნიშნისა (ე. ი. $/O_3^d/$ხ-$\rightarrow\varnothing$), რისთვისაც ხელი უნდა შეეწყო $/O_3^d//O_3^{ind}/ \longrightarrow /O_3^{ind}/$-R კონსტრუქციებს, არ შეხებია პირველი და მეორე პირდაპირ-ობიექტური პირის /მ-/ და /გ-/ ნიშნებს, რამდენადაც გამორიცხული იყო სტრუქტურულად პირველი და მეორე პირის შემთხვევაში (განსხვავებით მესამე პირისაგან) პირდაპირ- და ირიბ-ობიექტურ ნიშანთა კომბინირება (წინადადების ბირთვში ზმნას არ უკავშირდება ერთსა და იმავე კონსტრუქციაში $\{O_1^d\}$ $\{O_1^{ind}\}$ და $\{O_2^d\}$ $\{O_2^{ind}\}$ აქტანტები).

ზმნის სტრუქტურაში საშუალებას გვაძლევს კიდევ ერთი შინაგანი რეკონსტრუქცია მოვახდინოთ სტრუქტურათა უნიფიცირებულ ტიპებზე დაყვანით. ამ შემთხვევაში საკითხი შეეხება სუბიექტ-ობიექტურ მიმართებებს პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველ ორ- და სამვალენტიან ზმნურ სტრუქტურებში.

ძველი ქართული ზმნის პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის პრინციპი, რომელიც გატარებულია უცილობლად ზმნური სტრუქტურის ყველა პარადიგმატული ერთეულის მიმართ, ირღვევა ზოგ ისეთს ზმნურ ფორმაში, სადაც წინადადების ბირთვში მესამე ობიექტური პირის ამსახველი სახელი უკავშირდება პირველ სუბიექტურ პირს. ასეთ შემთხვევაში ორივე ეს აქტანტი სათანადო აქტუალურად გამოვლენილი პრეფიქსული ნიშნით არის წარმოდგენილი ზმნურ ფორმაში: შდრ. „ხანმეტი“ ფორმები შ ე-ხ-ჳ-ა ბ თ, ა ღ-ხ-ჳ-მ ა რ თ ე და მისთ.

ამ ფორმებში წარმოდგენილია, წინააღმდეგ „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპისა, როგორც $\{S_1\}$, ისე $\{O_3\}$ აქტანტთა გამომხატველი პრეფიქსული ელემენტები /ჳ-/ და /ხ-/, რაც /ხ- ჳ-/ მიმდევრობას გვაძლევს: $/O_3//S_1/$.

ამგვარი სტრუქტურული შეუსაბამობის ელიმინირება და უძველესი ქართული ზმნური სტრუქტურის სუბიექტ-ობიექტურ ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის თვალსაზრისით უნიფიცირებულ ტიპზე დაყვანა შესაძლებელი ხდება /ხ-ჳ-/ მიმდევრობის ერთიან მორფემად განხილვის შემთხვევაში, სახელდობრ /ხჳ-/ ელემენტად, რომელიც უნდა განიხილებოდეს როგორც პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველი $/S_1/$ ნიშანი. მაშასადამე, მიმდევრობები $/S_1//O_3^{1}/$ და $/S_1//O_3^{d}//O_3^{ind}/$, ისე როგორც მიმდევრობები $/S_2/$ $/O_3^{d}/$ და $/S_2//O_3^{d}//O_3^{ind}/$ (იხ. ზემოთ), უნდა გამოხატულიყო აქტუალურ სტრუქტურაში — თანახმად „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპისა — მხოლოდ სუბიექტური პირის $/S_1/$ და $/S_2/$ ნიშნების სახით.

ამგვარი დაშვების შედეგად ზმნურ ფორმაში მივიღებდით პირის ნიშანთა აქტუალურად გამოვლენის შემდეგ სქემას, რომელშიც სრულად აისახება ზმნის „პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის“ პრინციპი:

A:

$/S_1//O_2^{d}/ \Longrightarrow /O_2^{d}/$-R→გ-R	$/S_1//O_3^{d}/ \Longrightarrow /S_1/$-R→ხჳ-R
$/S_2//O_1^{d}/ \Longrightarrow /O_1^{d}/$-R→მ-R	$/S_2//O_3^{d}/ \Longrightarrow /S_2/$-R→ხ-R

B:

$/S_1//O_2^{ind}//O_3^{d}/ \Longrightarrow /O_2^{ind}/\text{-R} \rightarrow$ გ-R

$/S_1//O_3^{ind}//O_3^{d}/ \Longrightarrow /S_1/\text{-R} \rightarrow$ ხჳ-R

$/S_2//O_1^{ind}//O_3^{d}/ \Longrightarrow /O_1^{ind}/\text{-R} \rightarrow$ მ-R

$/S_2//O_3^{ind}//O_3^{d}/ \Longrightarrow /S_2/\text{-R} \rightarrow$ ხ-R

ამგვარად, პირველი სუბიექტური პირის გამომხატველი $/S_1/$ ნიშანი უძველესი ქართული ზმნის სტრუქტურაში აღდგება შინაგანად როგორც /ხჳ-/ (და არა /*ჳ-/) პრეფიქსი (ივ. ჯავახიშვილი). იგი შემდგომ დაიშალა /ხ-/ და /ჳ-/ ნიშნებად, ე. ი. გაგებულ იქნა როგორც $\{O_3\}$ და $\{S_1\}$ აქტანტთა გამომხატველი ნიშნები ზმნაში, რითაც დაირღვა ქართული ზმნური სტრუქტურისათვის თავდაპირველად დამახასიათებელი პრეფიქსული მონოპერსონალიზმი, რომელიც ჯერ კიდევ „ხანმეტ" ძეგლებში ასახული ძველი ქართულის დონეზე უცილობლად გატარებულია ყველა დანარჩენ სუბიექტ-ობიექტურ პირთა კომბინირებისას[15].

პრექართულისათვის, ე. ი. ქართული ენის განვითარების იმ ეტაპისათვის, რომელიც წინ უსწრებს უძველეს წერილობით ძეგლებში ასახულ ენობრივ მდგომარეობას, შესაძლებელია ვივარაუდოთ პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის შესაბამისი ზმნური სტრუქტურა პირველი სუბიექტური პირის $/S_1/\rightarrow$*ხჳ- მარკერით.

ენის განვითარების გარკვეულ ეტაპზე უნდა მომხდარიყო ამგვარ სტრუქტურათა პირველი სუბიექტური პირის /ხჳ/-R ფორმის გააზრიანება როგორც ზმნური ფორმისა, რომელშიც გამოხატულია აგრეთვე მესამე ობიექტური პირი O_3/ხ-/ პრეფიქსის სახით; 1. *მ ი-ხ ჳ-ე ც- ~ 3. *მ ი - ხ - ც - ა ტიპის პარადიგმებში ხდება *მ ი-ხ ჳ-ე ც ფორმის დაშლა *მ ი -ხ- ჳ - ე ც სტრუქტურად; წარმოშობით ერთიანი პირველი სუბიექტური პირის /*ხჳ-/ პრეფიქსი რეინტერპრეტირებულ იქნა როგორც O_3^{ind} /ხ-/ და S_1/ჳ-/ პრეფიქსთა კომბინაცია.

რომელიმე *მი-ხჳ-ეც სტრუქტურა (წინადადების ბირთვი: $\{S_1\}\ \{O_3^{ind}\}\ \{O_3^{d}\}$ V) მესამე ობიექტური პირის მ ი - ხ - ც - ა სტრუქტურის გავლენით, სადაც კანონზომიერად წარმოდგენილია O_3^{ind} /ხ-/ პრეფიქსი, გააზრიანებულ იქნა როგორც მ ი - ხ - ჳ - ე ც სტრუქტურა,

---

[15] შდრ. აგრეთვე შინაგანად რეკონსტრუირებული S_1 /*ხჳ-/ ნიშნის ფონემური მიმართება S_2 /*ხ-/ ნიშანთან, რომელიც ანალოგიურია O_1^{pl} /*გჳ-/ ნიშნის ფონემური მიმართებისა O_2 /*გ-/ ნიშანთან, ე. ი. S_1: *ხჳ-კ ლ ა ვ ~ S_2: *ხ-კ ლ ა ვ და O_1^{pl}: *გ ჳ-კ ლ ა ვ ~ O_2: *გ-კ ლ ა ვ.

ე. ი. როგორც ისეთი ზმნური ფორმა, რომელშიც /*ხჳ-/ პრეფიქსის /*ხ-/ ელემენტი მიჩნეულია $\{O\}_3$ სახელის გამომხატველ ნიშნად, მსგავსად /ხ-/ პრეფიქსისა მი-ხ-ც-ა ტიპის სტრუქტურებში, სადაც იგი კანონზომიერად $\{O_3\}$ სახელის (resp. ნაცვალსახელის) გამომხატველია. ამით ერთგვარად დაირღვა ზმნურ ფორმათა პრეფიქსული მონოპერსონალიზმის აბსოლუტური ხასიათი ძველი ქართული ზმნის სისტემაში.

პირველი სუბიექტური პირის /*ხჳ-/ პრეფიქსის ამგვარ გააზრიანებას მესამე პირის ობიექტურ-პრეფიქსიან ფორმათა გავლენით, მის მიჩნევას O_3 /*ხ-/ ელემენტის შემცველ მიმდევრობად უნდა გამოეწვია თავდაპირველი S_1/*ხჳ-/ პრეფიქსის /*ჳ-/ პრეფიქსად გამარტივება იმ პარადიგმებშიც, სადაც არ იყო წარმოდგენილი მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში ობიექტის გამომხატველი C_3^{ind} /ხ-/ პრეფიქსი (ე. ი. ერთვალენტიან სუბიექტური წყობის ზმნებში, აგრეთვე ნაწილობრივ ორვალენტიან ზმნებში პირდაპირი ობიექტის ამსახველი სახელით); *ხჳ-არ ტიპის სტრუქტურას უნდა მოეცა *ჳ-არ, ხოლო ხჳ-კლავ ტიპის სტრუქტურა უნდა გარდაქმნილიყო S_1: *ჳ-კლავ ფორმად.

/S_1/ პრეფიქსის ამგვარი გამარტივება /*ხჳ-/→/*ჳ-/ აღნიშნულ პარადიგმებში შეიძლება დავახასიათოთ როგორც /-ხ-/ელემენტის „მორფოლოგიური დაკარგვა“ თავდაპირველად ერთიანი /*ხჳ-/ პრეფიქსის გააზრიანების გამო გარკვეულ სტრუქტურებში როგორც /O_3/ /S_1/→/*ხ-*ჳ-/ პრეფიქსთა მიმდევრობისა[16]. ეს ეტაპი ქართული ზმნის განვითარებისა ასახულია უკვე „ხანმეტი“ ძეგლების ენაში, სადაც $\{S_1\}$ ნაცვალსახელის გამომხატველი ნიშანი ზმნის სტრუქტურაში რეგულარულად ვ/ჳ- პრეფიქსის სახით არის წარმოდგენილი, ხოლო პრეფიქსული /ხ-ჳ-/ წარმოადგენს /O_3/ /S_1/ ნიშანთა მიმდევრობას ზმნურ ფორმაში.

---

16 ანალოგიური დაკარგვა გ- ელემენტისა O_1^{pl} */გჳ-/ პრეფიქსში O_2 /გ-/ პრეფიქსის გავლენით არ უნდა მომხდარიყო იმის გამო, რომ O_1 და O_2 ობიექტები ვერ შეეწყობა ერთმანეთს საერთო პრედიკატთან, და ამდენად გამოირიცხება $\{O_1\}$ და $\{O_2\}$ ნაცვალსახელთა ნიშნების ზმნურ ფორმაში კომბინირების შესაძლებლობა.

Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ

«ВАЛЕНТНОСТЬ» И «ПЕРСОНАЛЬНОСТЬ» ГЛАГОЛА

Резюме

В работе эксплицируются понятия глагольной валентности и персональности. «Валентность» определяется как способность глагола присоединять к себе в ядре предложения определенное количество имен-актант в конкретной падежной форме, тогда как «персональность» — это характеристика глагольной формы по признаку появления в ней показателей-экспонентов таких актант. Таким образом, «валентность» — синтаксическая категория глагола, тогда как «персональность» — категория чисто морфологическая.

На основании устанавливаемого префиксального монoперсонализма грузинского глагола проводится внутренняя реконструкция его древнейших личных показателей.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

გ. გიგინეიშვილი

ცხვრის აღმნიშვნელი უძველესი ქართული სიტყვა

ცხოვ- ძირიდან ქართულში ნაწარმოებია არაერთი სახელური თუ ზმნური ფორმა: **ცხოვ-ელ-ი, ცხოვარი/საცხოვარი, ცხოვ-ნ-დ-ა, ცხოვ-რ-ება/ცხო-რ-ება** და სხვა. ამჟამად ჩვენ განვიხილავთ მეტ-ნაკლებად მსგავსი სემანტიკის მქონე სახელურ ფორმებს. ესენია: **ცხოველი, ცხოვარი, საცხოვარი.**

ცხოველი ძველ ქართულში, როგორც წესი, ნიშნავს „ცოცხალს", „სულიერს" ზოგადად, თუმცა იშვიათ შემთხვევაში დასტურდება უფრო ვიწრო მნიშვნელობაც, რომელიც თანამედროვე ქართულში აქვს ამ სიტყვას — „პირუტყვი". ეს მნიშვნელობაა წარმოდგენილი შატბერდის კრებულის ერთ ადგილას: და მე მიხილავს საყოფელსა კაცთასა სამწყსოჲ **ცხოვართაჲ** გინა თუ სხუათა **ცხოველთაჲ** (S—1141, 46vb).

საცხოვარი-ს ძირითადი მნიშვნელობაა „საქონელი", „პირუტყვი", „ჯოგი"[1], მაგრამ რიგ შემთხვევაში იგი ცხვრის მნიშვნელობითაც გვევლინება.

ს ა ც ხ ო ვ ა რ ი — „საქონლის", „პირუტყვის" მნიშვნელობით

1. და რაჲამს ჭეშმარიტად ვინმე გამოეძიებდეს სახელსა მას, ლუგჳროს სახელი არს **საცხოვრისა**, რომელსა ლუგჳრონ ჰრქჳან, რომელ არს ფერი ველურისა მის ზროხისაჲ, მსგავს წითლისა დეაკეულისა. S—1141 (შატბერდის კრებული), 66rb.

---

[1] განსხვავებული თვალსაზრისისათვის იხ. ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა. სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 79.

2. და აბრაჰამ იყო მდიდარ ფრიად **საცხოვრითა** და ვეცხლითა და ოქროჲთა. შეს. 13,2—0.

სომხურში იკითხება: ***անասնով*** „საქონლითა“, „პირუტყვითა“.

3. და თავადი მაგისგან სუმიდა და ძენი მისნი და **საცხოვარი** მისი. ი. 4,12 C.

4. ხოლო ესენი, ვითარცა პირუტყუნი **საცხოვარნი**, შობილნი ბუნებითა მოსასრველად და განსარყუნელად ...ჴრწნილებითა მათითა განირყუნენ. პეტრესი სამოციქულოჲ II, 2,12.

სომხ. ***զանխօս անասունս*** „პირუტყვი **ცხოველები**“.

5. მფრინველთაგან ცისათა **მისაცხოვრამდე** შესულ-ბეს. იერ. 9,10.

ბერძნ. ἕως κτηνῶν „ვიდრე ცხოველებამდე“.

სომხ. ***մինչեւ ցանասունս*** „ვიდრე ცხოველებამდე“.

6. მაშინ რისხვაჲ იგი მღდელთა და დიაკონთა ზედა მოიწეოდეს და ვითარცა **საცხოვარნი** პირუტყუნი ეკლესიათა შინა დაიკლვოდეს. წარტყ. (ნ. მარის გამოცემა), 17,16.

7. ითქუმის ეშმაკიცა ლომ და ლეკუ ლომის მტაცებელისა და **მჴეცობისა** და **საცხოვრის სახისა** მისთჳს. S—1141 (შატბ. კრ.) 77.

აქ **საცხოვრის სახისა** ნიშნავს „ცხოველური შესახედაობის“, რასაც უპირისპირდება მომდევნო: ... ითქუმიან მოწაფენიცა მისნი **ცხოვრად** ყუდროვებისა და სიმშჳდისათჳს.

ს ა ც ხ ო ვ ა რ ი — „ცხოვრის“, „ცხვრის ფარის“ მნიშვნელობით

1. დამწყსენ **საცხოვარნი** ჩემნი, ი. 21,16 C.

DE: **ცხოვარნი**

სომხ.: ***ոչխար*** „ცხვარი“.

2. ვმწყსიდი მე **საცხოვართა** მამისა ჩემისათა. ფსალმ. 151,1.

ბერძნ. τα πρόβατα „ცხვრებს“ (აკუზატივში).

3. ... მწყემსმან კეთილმან თავი თჳსი დადვის **საცხოვართა** თჳსთა ზედა, ხოლო სასყიდლითი იგი არა არნ მწყემსი, რომლისაჲ არა არიედ თჳსნი **ცხოვარნი**: ვითარცა იხილის მგელი მომავალი, დაუტევნის **საცხოვარნი**

და ივლტინ ... რამეთუ სასყიდლით დადგინებულ არნ და არარაჲ [ჰჭი]რნ **ცხოვართა** მათთჳს. ი. 10, 11—13 C.

DE რედაქციაში ყველგან **ცხოვარი** გვაქვს, ხოლო ადიშის რედაქციაში დასტურდება **ცხოვარ**-ისა და **საცხოვარ**-ის მონაცვლეობა, რაც მათი ეკვივალენტობის მაჩვენებელია.

ამრიგად, **საცხოვარი** და **ცხოვარი** ძველ ქართულ ტექსტებში ძირითადად განსხვავებული მნიშვნელობით გვხვდება, მაგრამ არის სინონიმური ხმარების ფაქტებიც და ასეთ შემთხვევაში ორივე ფორმას უფრო ვიწრო მნიშვნელობა აქვს — საკუთრივ **ცხვრისა.**

სამეცნიერო ლიტერატურაში **ცხოვარი** მიაჩნიათ მეგრული **შხური** და ჭანური **მჩხური/ჩხური** ფორმების შესატყვისად. ეს აზრი საყოველთაოდაა გაზიარებული ქართველოლოგების მიერ[2]. ამასთანავე, არავის ეპარება ეჭვი იმაში, რომ სომხური *ոչխար* „ცხვარი“ ზანური დიალექტებიდან უნდა იყოს შეთვისებული. საკითხი ისმის: რატომაა სომხური ფორმა ესოდენ განსხვავებული როგორც მეგრული, ისე ჭანური შესაბამისი ფორმებისაგან? უპირველეს ყოვლისა, თვალში გვხვდება სხვაობა ძირეული მორფემის გახმოვანებაში: ზანურში — **უ**, სომხურში — **ა**. თ. გამყრელიძე და გ. მაჭავარიანი ზანურ ძირებში წარმოდგენილ **უ**-ს განიხილავენ თავდაპირველი *ა-საგან მიღებულად განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ხოლო **ა**-ს სომხურ *ոչխար*-ში უფრო ადრინდელი ვითარების ანარეკლად. აქედან გამომდინარე, სომხური *ոչխար* იმ დროის ნასესხობად მიიჩნევა, როცა ზანურში ჯერ კიდევ არ იყო მომხდარი **ა→ო** გადაწევა[3]. აქ საჭიროდ მიგვაჩნია შევნიშნოთ, რომ აქამდე ცნობილი ნასესხობანი ზანურიდან სომხურში ჩვეულებრივ იმ პერიოდს განეკუთვნება, როცა ხმოვანთა გადაწევა ზანურ დიალექტებში უკვე მომხდარია. ამის მაგალითებად გამოდგება სომხური **ճանճ** (←***ճանջ**; შდრ. მეგრ. **ჭანჯი,** ჭან. **მჭაჯი,** ამოსავალია საერთოქართველური ***მწ₁ერი**), ზმნური სუფიქსი *-ում* (←ზან.-**უმ**;

---

[2] არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბილისი, 1942, გვ. 163; მისივე, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბილისი, 1938, გვ. 80; K. H. Schmidt. Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache. Wiesbaden, 1962, გვ. 150; Г. А. Климов. Этимологический словарь картвельских языков. Москва, 1964, გვ. 231; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. თბილისი, 1965, გვ. 149—150.

[3] თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 149—150.

ამოსავალია საერთოქართველური -*ამ[4]) და სხვა. ამიტომ ბუნებრივი იქნება ზანურ-სომხური ენობრივი კონტაქტები ვივარაუდოთ ზანური ხმოვანთგადაწევების მომდევნო პერიოდში და გამონაკლისი არ დავუშვათ *ոչխար* სიტყვის შემთხვევაში. ამას გარდა, ვფიქრობთ, ჯერ უნდა გაირკვეს მიმართება ქართულ **ცხოვარ**-სა და მის შესატყვისად მიჩნეულ ზანურ ფორმებს შორის, ხოლო შემდეგ — სომხური *ոչխար*-ის წარმომავლობა, მით უფრო, რომ ქართული და ზანური ფორმების ფონემური შესატყვისობის მხრივ ყველაფერი რიგზე არაა. ქართული ცხოვარის დაკავშირება მეგრულ **შხური** და ჭანურ **მჩხური** ფორმებთან ეჭვს იწვევს შემდეგი მიზეზის გამო:

1. ქართული ა-ს შესატყვისად მეგრულ-ჭანურში უ-ს გამოვლენა არაა მოსალოდნელი, თუ ეს ხმოვანი უშუალოდ ან შუალობით არ ემეზობლება ბაგისმიერ თანხმოვანს. დაშვება რედუცირებული ***ცხვრ-** ამოსავალი ფორმისა ნაკლებ საალბათოა, რადგან ორი ხმოვნის ერთდროული სინკოპე ზანურისათვის არაა დამახასიათებელი.

2. არ ჩანს რამდენადმე დამაჯერებელი ახსნა იმ ფაქტისა, თუ რატომ გვაქვს მეგრულში სპირანტი **შ** ქართული ც-ს შესატყვისად. რამდენადაც ცნობილია, მეგრულს აფრიკატთა სპირანტიზაცია არ ახასიათებს.

პირველ უცნაურობას კ. შმიდტი ასე ხსნის: ქართული **ცხოვარი**-ს შესატყვისად ზანურში უნდა გვქონოდა ***ჩხოვარი**, რომელმაც ასეთი ევოლუცია განიცადა: *ჩხოვარი→ *ჩხოვორი→ *ჩხუვორი→ *ჩხუორი→ *ჩხვორი→*ჩხვური→ჩხური[5]. ამ ახსნას მთელი რიგი სუსტი რგოლები აქვს. ჯერ ერთი, ***ჩხუვორი**-საგან ***ჩხუორი**-ს გავლით ***ჩხვორი**-ს მიღება ნაკლებ საფიქრებელია, რადგან მსგავსი კომბინატორული პროცესები ზანურს არ ახასიათებს. მეორეცაა და, ***ჩხვორი**-საგან უთუოდ მივიღებდით ***ჩხორი** და არა ***ჩხვური** ფორმას. ეს გზა უნდა გამოირიცხოს. კიდევაც რომ მიგვეღო იგი, მეგრულში სპირანტიზაციის ახსნას მაინც ვერ შევძლებდით.

დასკვნა: 1) ქართული **ცხოვარი** არ წარმოადგენს კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისს ზანური **შხური/მჩხური** ფორმებისას; 2) სომხური *ոչխար* ვერ გამოიყვანება „ცხვრის“ მნიშვნე-

---

[4] ამის შესახებ იხ. ა. შანიძის «Два чано-мегрельских суффикса в грузинском и армянском языках» (ა. შანიძე, თხზულებანი, ტ. I, თბილისი, 1957, გვ. 24—27).

[5] K. H. Schmidt, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150.

ლობის მატარებელი ზანური სიტყვების ვერც ახლანდელი და ვერც ადრინდელი სავარაუდებელი ფორმებისაგან.

ქართულში **ცხოვ-** ძირისაგან ნაწარმოები ზემოხსენებული სამი ლექსემიდან **ცხოველ**-ს მოეპოვება კანონზომიერი შესატყვისი მეგრულში **ჩხოუ/ჩხუუ** ფორმების სახით, რომლებსაც „ძროხის“ მნიშვნელობა აქვთ. დაკავშირება ამ ფორმებისა ი. ყიფშიძეს ეკუთვნის[6], მაგრამ მას **ჩხოუ** ფორმაში ჩამოკვეცილი ჰგონია **-ლი**. სინამდვილეში, აქ არაფერია ჩამოკვეცილი: ქართული **-ელ** მიმდევრობის კანონზომიერი შესატყვისი სიტყვის ბოლოს ზანურში არის **-უ**, რაც დაასაბუთეს თ. გამყრელიძემ და გ. მაჭავარიანმა[7].

შესატყვისი უნდა ჰქონოდა ქართულ **საცხოვარ**-საც. ტ. გუდავას გონებამახვილური მიგნებით, ეს შესატყვისი შემოგვრჩა ზანურიდან ნასესხებ სომხურ **ოჩხარ** სიტყვაში. სომხური ფორმის თავკიდური **ო**, რომელიც ცხოვართან შეპირისპირებისას დაბრკოლებას წარმოადგენდა, **საცხოვართან** დაკავშირების შემთხვევაში სავსებით კანონზომიერია: ქართულ **სა—არ** ცირკუმფიქსს ზანურში უნდა მოეცა **ო—ორ** (ან **ო—ო/ნ/ჯ**). ასე, რომ, **სა-ცხოვ-არ**-ს უნდა მოეცა **ო-ჩხოვ-ორ**. ბუნებრივია, ორ **ო**-ს შორის ჩავარდნილიყო **ვ**. რაც გამოიწვევდა ორი **ო**-ს მოხვედრას უშუალო მეზობლობაში. ტ. გუდავა ვარაუდობს, რომ აქ თავი იჩინა მეგრული კომბინატორიკის ცნობილმა წესმა, რომლის მიხედვითაც **ო+ო** მიმდევრობა გრძელ **ა**-ს გვაძლევს. **ā** ფონემატური ღირებულებისა არაა: მას თავისუფლად შეიძლება შეენაცვლოს მოკლე **ა**. ამრიგად ***ოჩხოორ** ფორმიდან მივიღებდით ***ოჩხაარ/ოჩხარ** ფორმებს, რომელთაგან ერთ-ერთი ფიქსირებულია სომხურში. დარჩა ერთადერთი ფორმა, რომლის შესატყვისიც ზანურში არ იძებნება. ესაა **ცხოვარი**. თუ დავუკვირდებით ამ სიტყვის აგებულებას, შევნიშნავთ, რომ იგი ერთგვარი გამონაკლისია ქართული სიტყვაწარმოების თვალსაზრისით: ოდენსუფიქსური წარმოება ძველ ქართულში საკმაოდ გავრცელებულია, მაგრამ ეს არ ეხება **-არ** სუფიქსს, რომელიც ცალკე, პრეფიქსის გარეშე დასტურდება მხოლოდ წარმომავლობის აღმნიშვნელ ეთნიკურ-გეოგრაფიულ სახელებში, რომლებიც, ა. შანიძის აზრით, ჭანურ-მეგრული ტიპის წარმოებას გვიჩვენებენ[8]. სა-

---

[6] И. Кипшидзе, Грамматика мингрельскаго (иверскаго) языка с хрестоматиею и словарем. С.-Петербург, 1914, გვ. 368.

[7] თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88—91.

[8] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20—24.

კუთრივ ქართული წარმოების სიტყვებში კი **-არ** მხოლოდ პრეფიქსებთან კომბინაციაში გვხვდება. ე. ი. გვაქვს **მ—არ, მა—არ, სა—არ, ნა—არ** და სხვა, მაგრამ არ ჩანს ოდენ **-არ** სუფიქსიანი ფორმები. ამ თვალსაზრისით **ცხოვ-არ** უნიკალური ფორმაა. ეს შესაძლებლობას გვაძლევს ვივარაუდოთ მისი მეორეულობა. შეიძლება დავუშვათ, რომ იგი მიღებულია **საცხოვარ** ფორმის გამარტივების შედეგად. ამის მიზეზი, საფიქრებელია, ყოფილიყო არა ფონეტიკური ცვლილება, არამედ ფორმის მეტაანალიზი: **საცხოვარ** შეიძლებოდა გააზრებული ყოფილიყო, როგორც ოდენპრეფიქსიანი წარმოება. ამგვარი გადააზრების გარდა, გაჩნდა მოთხოვნილება მნიშვნელობის დიფერენციაციისა: **საცხოვარი** დარჩა ზოგადად „საქონლის", „პირუტყვის" აღმნიშვნელად, ხოლო მისგან წარმოქმნილმა **ცხოვარმა** მიიღო უფრო კონკრეტული მნიშვნელობა **ცხვრისა,** რადგან ამ პერიოდისათვის საკუთრივ **ცხვრის** სემანტიკის მქონე ტერმინი, რომელიც ზანურ ფორმათა კანონზომიერ შესატყვისს წარმოადგენდა, ქართულში უკვე დაკარგული იყო ზეპირ მეტყველებაში. თუ ამგვარ ახსნას მივიღებთ, სავსებით გასაგებია, რატომ არ მოეპოვება ეკვივალენტი **ცხოვარ** სიტყვას ზანურში. **ცხოვარი** საკუთრივ ქართულ ნიადაგზეა წარმოქმნილი და უფრო შორეული ფესვები არა აქვს.

რა შეეფარდებოდა ზანურ **შხური/მჩხური** ფორმებს ქართულში ისტორიულად? ვცადოთ ზანური სიტყვების მიხედვით სავარაუდებელი ქართული სიტყვის აღდგენა შესატყვისობათა იმ ფორმულების მიხედვით, რომელიც ცნობილია ქართველურ ენათა შედარებითი შესწავლის ამსახველი სამეცნიერო ლიტერატურიდან. ზანური **უ** ამ პოზიციაში შეიძლება წარმოადგენდეს მოკლე ***ა** და ***ო** ხმოვნების ან ***უ̂** სონანტის რეფლექსს, მეგრული **შ**-ს შესატყვისად ქართულში მხოლოდ და მხოლოდ **ს** შეიძლებოდა გვქონოდა, **ხ** ამ პოზიციაში (**ს**-ს შემდეგ) აგრეთვე მხოლოდ **ხ**-ს გვავარაუდებინებს ქართულში. ჭანური ფორმის თავკიდური **მ** ძველიც შეიძლება იყოს და განვითარებულიც, მეგრულში კი **მ** თანხმოვნის წინ ანლაუტში ვერ გაძლებდა (ტ. გუდავა). ჭანურ თავკიდურ მ-ს უნდა მიეწეროს თავდაპირველი **შ** სპირანტის აფრიკატიზაცია. მსგავსი შემთხვევები საკმაოდ ხშირია ჭანურში: ჭან. **მცხული←*მსხული** (შდრ. ქართ. **მსხალი,** მეგრ. **სხული**), ჭან. **მჩხუ←*მშხუ** (შდრ. ქართ. **მსხვილი,** მეგრ. **შხუ**) და სხვა. მართალია, თვით ეს **მ** დღეს მერყევია, რიგ კილოებში დაკარგულიცაა ან ფაკულტატურად იხმარება, მაგრამ ზემოაღნიშნულ მაგალითებში

ისტორიულად ძველია. ამრიგად, მეგრული და ჭანური ფორმების მიხედვით ქართულისათვის სავარაუდებელია ***მსხარი, *მსხური** ან ***მსხორი.** საინტერესოა, რომ ამგვარი ფონემური შედგენილობის მქონე სიტყვა დასტურდება უძველეს ქართულ მრავალთავებში — ხანმეტურსა და სინურში, პირველში **მსხორად,** ხოლო მეორეში — **მსხოვრად** ფორმით. მოვიტანთ სათანადო ადგილებს:

> გარნა აწ ესრე შუენის აღსრულებად ყოველი სიმართლჱ, რამეთუ **მსხორად** ნათესავისა მის კაცთაჲს(ა) მოსრულ ვარ, რაჲთა თანანადები იგი მათი გარდავიჴადო. და ვითარცა კრავი ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოვედ დაკლვად. ხანმ. მრ. 130,12.

> გარნა აწ ესრე შუენის აღსრულებად ყოველი სიმართლჱ, რამეთუ **მსხოვრად** ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოსრულ ვარ, რაჲთა თანანადები იგი მათი მე გარდავიჴადო; ვითარცა კრავი ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოვედი დაკლვად. სინ. მრ. 81,17.

სხვა მრავალთავთაგან ხანმეტურისა და სინურის წაკითხვას ერთგვარად მხარს უჭერს პარხლის მრავალთავი, რომელშიაც შესაბამის ადგილას წერია **მსტოვრად,** რაც, სრულიად აშკარად, **მსხოვრად** ფორმის შეცდომით ჩაწერის შედეგია: საქმე გვაქვს **ხ**-ანისა და **ტ**-არის გრაფიკულ აღრევასთან.

უდაბნოს მრავალთავს ფურცელი, რომელზედაც ჩვენთვის საინტერესო ადგილი უნდა ყოფილიყო, აკლია. სვანური მრავალთავი გვაძლევს წაკითხვას **მაცხოვრად,** ხოლო მე-13 საუკუნის ერთი მეტაფრასი — **მსახურებად** ფორმას. ა. შანიძე ხანმეტი მრავალთავის ტექსტზე დართულ გამოკვლევაში მიმოიხილავს სხვა მრავალთავების ჩვენებას და ყველას მცდარად მიიჩნევს; ამასთანავე ვარაუდობს, რომ აქ ალბათ, **მსახურად** უნდა ყოფილიყო[9]. ამ მხრივ შეიძლება საგულისხმო იყოს ერთი ადგილი ნეშტთა I წიგნიდან, სადაც აგრეთვე წარმოდგენილია **მსხოვრ** ფუძე (უკვე მოქმედებით ბრუნვაში). ეს წაკითხვა დასტურდება A—570, A—646, H—885 ხელნაწერებში, რომელთაგან უძველესი (A—570) მე-15 საუკუნისაა. აი ეს ადგილი:

> და განუყვნა იგინი დავით უფალსა მდღევრად

---

[9] ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 123.

მსხოვრით ძეთა ლევისთა: კაათს და მერარს. I ნეშტთა 23,6.

აქ საუბარია იმაზე, რომ დავითმა დაუწესა ღმრთისმსახურების რიგი ლევის შვილებს. ბერძნულში სათანადო ადგილას იკითხება ἐφημερίας, რაც ნიშნავს რიგს ღმრთისმსახურების რიტუალში, ხოლო სომხურში—*պաշտամունք*, რაც აგრეთვე „ღმრთისმსახურების წესია“. ეს ჩვენებანი თითქოს იმ ვარაუდის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდნენ, რომ **მსხორად** წავიკითხოთ **მსახურად** ან **მსახურებად.** მაგრამ ამას გარკვეული დაბრკოლებები ხვდება:

1. თუ დავუშვებთ, რომ **მსხორად/მსხოვრად** უნდა წავიკითხოთ **მსახურად,** ივარაუდება, დაქარაგმებულ სიტყვასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რომელშიაც ამოღებულია **ა; უ** შეცვლილია ერთგან ო-თი, ხოლო მეორეგან **ოვ** მიმდევრობით, ქარაგმის ნიშანი კი გადამწერს დავიწყებია.

ჩვენ საგანგებოდ შევამოწმეთ, თუ როგორია დაქარაგმებული სიტყვები **მსახური, მსახურებაჲ** უძველეს ხელნაწერებში ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელ ც. ჭანკიევთან, რომელსაც შედგენილი აქვს ნუსხა ძირითადი ქარაგმებისა. აღმოჩნდა, რომ დღესდღეობით ამოკითხულ პალიმფსესტებში ეს სიტყვა საერთოდ არ გვხვდება. არაა იგი არც უფრო მოგვიანო IX—X საუკუნის ზოგ ძეგლში: შატბერდისა და ქსნის ოთხთავებში, იოანე ოქროპირის ცხოვრებაში და სხვა. დაქარაგმებული მსახურებაჲ გვხვდება შატბერდის კრებულსა (208r) და სინურ მრავალთავში (224va), ერთგან **მსხ῀რბჲ,** ხოლო მეორეგან (სინ. მრ.) **მსახ῀რბჲ** სახით. ამრიგად, **მსახურება**-ს დაქარაგმებისას აუცილებელია ბ-ს შენარჩუნება. **მსახური** დაქარაგმებულია პარხლის ოთხთავში ერთ ადგილას **მსახ῀რ** სახით. სხვა სახეობანი ამ სიტყვის ქარაგმებისა ძველ პერიოდში არ ჩანს. ამდენად **მსხოვრად** ჩანაწერის მიჩნევა დაქარაგმებულ **მსახურად** გაჭირდება.

2. შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ მე-8, მე-9 და მე-10 საუკუნეების სამი მრავალთავი ერთგვარ წაკითხვას (**მსხოვრად**) იძლევა. ამგვარ შემთხვევაში მე-13 საუკუნის ხელნაწერის **მსახურებად** და სვანური მრავალთავის **მაცხოვრად** გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ აღარ ესმოდათ **მსხოვრი** სიტყვის მნიშვნელობა. ესვე უდევს საფუძვლად პარხლის მრავალთავის გადამწერის კალმისმიერ შეცდომას. სხვაგვარად აუხსნელია სვანური მრავალთავის **მაცხოვრად** ფორმაში **ს**-ს შეცვლა ც-თი. მაშ რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს **მსხოვრად** ფორმას? თხზულება, რომელშიაც ჩვენთვის საინტერესო

სიტყვა დასტურდება, არსებობს მხოლოდ ორ ენაზე: ბერძნულსა და ქართულზე (Corpus Christianorum, II, Brepols-Tournous, 1974, გვ. 562). ბერძნული შესაბამისი ტექსტი, შესული მინის პატროლოგიაში (PG, t. 59, გვ. 489—492), გაცილებით უფრო მოკლეა ქართულთან შედარებით, რის გამოც ჩვენთვის საინტერესო ადგილი მასში არაა წარმოდგენილი. ქართული კონტექსტი კი რამდენიმენაირი ინტერპრეტაციის საშუალებას იძლევა მნიშვნელობის მხრივ. საინტერესოდ გვეჩვენება ჟოზეფ მოლითორის შენიშვნა, რომელსაც წავაწყდით მის ნაშრომში, სადაც გადაბეჭდილია გამოცემული ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტები, დართული აქვს ლათინური თარგმანი და ფილოლოგიური აპარატის სხვა კომპონენტები[10]. ამ ნაშრომის 71-ე გვერდზე მოთავსებულია ის ნაწყვეტი ხანმეტი მრავალთავიდან, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. სიტყვა **მსხორად** ლათინურ თარგმანში წარმოდგენილია როგორც **ut-ovis**, რაც ნიშნავს „როგორც ცხვარი“, „ცხვრად“. ამას გარდა, ქართული ტექსტის **მსხორად** სიტყვას საგანგებო შენიშვნა აქვს სქოლიოში: „არ წაიკითხო **მსახურად**, როგორც ჩანს, უნდა იყოს **ცხოვრად-ო**“. ძნელია იმის გარკვევა, თუ რას ემყარებოდა ჟ. მოლითორი ასეთი განცხადების დროს, მაგრამ *უნდა ვიფიქროთ, რომ მას ხელთ ჰქონდა რომელიმე რედაქცია ბერძნული ტექსტისა და რომ სრულიად უსაფუძვლოდ ამას ვერ იტყოდა.*

რამდენად ეგუება მნიშვნელობა „ცხვარი“ განხილულ კონტექსტს? თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ **ცხვარი** და **კრავი** სამსხვერპლო ცხოველებია და, ამას გარდა, ორივე მათგანი ქრისტეს ეპითეტად დასტურდება, **ცხვრის** მნიშვნელობის მინიჭება **მსხორისათვის** სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა. მაგალითები:

ითქუმის მერმე ქრისტე **ცხოვრად** (S—1141, 77va).

ტარიგ ეწოდა, რამეთუ ჩვენთჳს დაიკლა. აბ. წ. (აგ. ძეგლ. I, 53,1).

აჰა ქრისტე **კრავი** ღმრთისაჲ ი. 1,36 C (DE—**ტარიგი**)

მოსლვაჲ **კრავისაჲ** მის, რ~ნ აჴოცნა ცოდვანი სოფლისანი. S—1141, 81va.

ამრიგად, შესაძლოა, **მსხორ**-ს ჰქონდა **ცხვრის** ან **კრავის** მნიშვნელობა. თუ ეს ასეა, შესაძლებელი გახდება **მსხორ** ფუძის და-

---

[10] J. Molitor. Monumenta iberica antiquiora, Textus chanmeti et haemeti ex inscriptionibus S. Bibliis et patribus, collegit et in linguam latinam convertit addito glossario Joseph Molitor. Louvain, 1956.

დაკავშირება მეგრ. **შხურ**-სა და ჭან. **მჩხურ/ჩხურ**-თან. ფონემური შესატყვისობის მხრივ აქ ყველაფერი რიგზეა — **მ:მ, ს:შ, ხ:ხ, ო:უ, რ:რ.** ეს აგვაცილებს იმ სიძნელეებს, რომლებიც წამოიჭრება ზანური ფორმების **ცხოვართან** დაკავშირებისას.

Б. К. ГИГИНЕЙШВИЛИ

ДРЕВНЕЙШЕЕ ГРУЗИНСКОЕ СЛОВО СО ЗНАЧЕНИЕМ ОВЦА

Резюме

В научной литературе грузинское cxovari сопоставлялось с занскими формами šxuri/mčxuri, несмотря на незакономерность соответствий груз. **c** : мегр. š, груз. **a** : мегр. **u** (в данном окружении).

В статье занские формы увязываются с грузинским msxori/msxovri, которое зафиксировано в древнейших многоглавах (VIII и IX вв.) и является точным соответствием занскому *mšxuri. Значение грузинской формы устанавливается исходя из контекстов.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

Г. Г. ГИОРГАДЗЕ

О ХАРАКТЕРЕ НЕКОТОРЫХ ИНДОЕВРОПЕЙСКО-ГРУЗИНСКИХ (КАРТВЕЛЬСКИХ) ЯЗЫКОВЫХ ПАРАЛЛЕЛЕЙ

(по данным хеттского языка)

Бесспорные факты наличия индоевропейских элементов в картвельских языках или существования типологического сходства и идентичности структур картвельских и индоевропейских языков [2], над выяснением которых так упорно и плодотворно работал покойный юбиляр, естественно, ставят вопросы о месте и времени осуществления контактов индоевропейских и картвельских языков, а также о том, именно с какими из индоевропейских языковых единиц могли иметь связи картвельские языки. Конечно, отнюдь не исключая взаимоотношений этих последних и индоевропейских языков более позднего времени в пределах самого же Кавказа, наряду с другими исследователями полагаем, что вполне допустима и возможность наличия интересующих нас контактов еще с древнейшими индоевропейскими языками Передней Азии [7, 045 и сл.], в частности, Малой Азии (Анатолии).

В этой связи обращает на себя внимание появление отдельных черт сходства между картвельскими и древнеанатолийскими индоевропейскими (хеттским, лувийским, палайским) языками. Ниже мы рассмотрим лишь некоторые из интересующих нас черт на примере, в основном, хеттского клинописного (неситского) и картвельских языков.

1. В этих языках выявляются сходство или полная идентичность некоторых падежных показателей почти всех имен (существительного, прилагательного, числительного).

Так, показатель родительного падежа ед. и мн. ч. в хеттском -aš [8, 43] (произносился как -as) похож на формант того же падежа всех картвельских языков: -is(a), -s (груз.); -iš, -š (мегр.); -š (чан.); -(i)š, -eš (сван.) [об этих последних см. 4, 103]. Ср. хетт. Anitta-š attaš и груз. anita-s mama «отец Анитты»; Ḫattušili-š DUMU и груз. xatusili-s ʒe «сын Хаттусили»; хетт. parn-aš išḫaš и груз. saxl-is batoni «господин дома»; хетт. LÚ-n-aš waštul и груз. kac-is codwa «грех человека».

Показатель дательного падежа мн. ч. в хеттском -aš (в ед. ч. употреблялись другие форманты, а именно -i и -a) [8, 43] напоминает формант того же падежа всех картвельских языков в форме -s [4, 160] (как в ед. ч., так и во мн. ч.). Ср., например, хетт. išḫ-aš и груз. batoneb-s «господам»; хетт. KUR-e-aš (=udneaš) и груз. kweqneb-s «странам»; хетт. šiun-aš и груз. γmerteb-s «богам»; хетт. šallai-aš и груз. dideb-s «большим» и т. д.

Выявляют полную идентичность показатели творительного падежа ед. и мн. ч. как в хеттском, так и в картвельских языках. Форманты имеют следующие формы: -it (хетт.) [8, 43] и -it(a), -t (груз.); -it, -t (мегр.); -te(n) (чан.) [4, 101]. Ср. для единственного числа: хетт. kiššar-it и груз. xel-it «рукой»; хетт. kard-it и груз. gul-it «сердцем» (ср. груз. mkerdit «грудью»); хетт. weten-it и груз. çql-it «водой»; для множ. числа: хетт. ŠU$^{HI.A}$-it и груз. xeleb-it «руками»; хетт. aššaw-it и груз. kargeb-it «хорошими» и мн. др.

2. Сравнение некоторых хеттских (а также лувийских и палайских) глагольных личных окончаний с отдельными личными местоимениями картвельских языков показывает следующее:

Хеттские показатели 1-го лица и 2-го лица ед. ч. настоящего времени актива изъявительного наклонения (спряжения глагола на -mi), а именно, -mi и -ši [8, 77] (ср. также соответствующие лувийские и палайские формы: -mi, -ši) по звуковому составу похожи на личные местоимения 1-го и 2-го л. картвель-

ских языков: -me(n)-, mena- (груз.); ma- (мегр.); ma(n)- (чан.); mi- (сван.) «я» [4, 132] и šen- (груз.); si- (мегр.); si(n)- (чан.); si-(сван.) «ты» [4, 162]. Ср. хетт. ii̯a-mi и груз. wak̦eteb me «я делаю»; хетт. ii̯a-ši и груз. ak̦eteb šen «ты делаешь». Обращает внимание идентичность хетт. -mi и сван. mi-, а также хетт. -ši и мегр., чан. и сван. -si-.

Или же, показатели 1-го л. и 2-го л. мн. ч. настоящего времени актива изъявительного наклонения (спряжения глагола как на -mi, так и на -ḫi), т. е. -weni и -teni в хеттском, обнаруживают определенное сходство с формами также личных местоимений в грузинском, а именно: čwen — «мы» и tkwen «вы» (см. мегр. tkwa(n)-; чан. tkwa(n)- [4, 176]). Ср. хетт. ii̯a-weni и груз. wak̦etebt čwen «мы делаем»; хетт. ii̯a-tteni и груз. ak̦etebt tkwen «вы делаете». Тут же следует отметить, что хетт. -weni и -teni по форме похожи также на грузинские притяжательные местоимения čweni «наш» и tkweni «ваш».

В связи с личными местоимениями čwen «мы» и tkwen «вы» ср. также хеттские окончания 1-го и 2-го л. мн. ч. прошедшего времени актива изъявительного наклонения (спряжения глагола на -mi и на -ḫi): -wen и -ten. Ср. хетт. ii̯a-wen и груз. gawak̦etet čwen «мы сделали»; хетт. ii̯a-tten и груз. gaak̦etet tkwen «вы сделали».

Правда, указанные выше хеттские глагольные личные показатели по форме похожи не на те же самые показатели картвельских языков, а на личные местоимения этих последних. Однако и этот факт заслуживает определенного внимания и изучения причин его появления.

3. Интересны следующие лексические параллели (о некоторых из них уже отмечалось в научной литературе, где они обычно связываются с общеиндоевропейскими корнями):

Хетт. ešḫar- (išḫar-) «кровь» (ср. индоевр. *ēsHr̥) и груз. sisxl-, мегр. zisxər-, zisxir-, чан. di(n)cxir-, сван. zisx- «кровь» (общекартвельская основа *zisxl- [4, 87]).

Хетт. ḫaḫḫarš- «смеяться, хохотать» и груз. xarxar- «хохотать, громко смеяться».

Хетт. ištamana- (ištamina-) «ухо», ištamaš- «слушать» и общекартвельские основы *sm-in «слушать» (груз. sm-in-/sm-en-; мегр. sim-in-; чан. sim-in-; сван. sm-in- [4, 165]) и *sm-

«слышать(ся)» (груз. sm-; мегр. sim-; чан. sim-; сван. sm-/səm- [4, 164]).

Хетт. iuga- «иго, ярмо» (ср. индоевр. *iug-om) и груз. uɣel-, мегр. uɣu-, сван. ūɣwa- «иго, ярмо» (общекартвельская основа *uɣel- [4, 186].

Хетт. kakkapa- (kaqqaba-, kakqapi-) «куропатка» [9, 342; 9_2, 14] и груз. ḳaḳab-, мегр. ḳoḳobe- «куропатка» (общекартв. основа *ḳaḳab- [4, 105]). Ср. греч. κακκάβη, аккад. *kakkabānu*.

Хетт. kard- (kardi-) «сердце» (ср. индоевр. *k̂erd- || kērd- «сердце») и общекарт. *mḳerd- «грудь» (груз. mḳerd-; мегр. ḳədər-; сван. məč̣wed- [4, 135]).

Хетт. katkatii̯a- «дрожать, трястись», katkattima- «дрожь, трепет» и груз. ḳac̣ḳac̣-i «дрожь, трепет».

Хетт. gimmant- (<gim-) «зима», gimmand(t)arii̯a- «(пере)-зимовать» и груз. zamtar- «зима» (однако, ср. [4, 86].

Хетт. partawar (parta + суффикс -war, образующий абстрактные имена), pattar «крыло» и груз. prta с тем же значением (ср. индоевр. *per).

Хетт. šuppi- «чистый (ритуально чистый)», šuppeššar «чистота», šuppii̯aḫḫ- «чистить» и другие хеттские слова, производные от šupp-, и груз. supta «чистый».

Хетт. ta — союз «и» и груз. da, мегр. и чан. do «и».

Хетт. tekan- «земля» и груз. tixa «глина», мегр. dixa- «почва; земля». Картвельская основа *tiqa сопоставляется с индоевр. *dhĝh-om [4, 94 и сл.].

Хетт. wellu- «луг» и груз. wel- «поле», мегр. we(l)- с тем же значением. Ср. индоевр. *pel, *pelə.

Хетт. wii̯an(a)- «вино» (ср. индоевр. *woin-) и груз. ɣwino-, мегр. ɣwin-, чан. ɣ(w)in- «вино».

Наряду с вышеприведенным, обращают на себя внимание и следующие примеры. Так, хетт. kā и kēt «здесь, сюда; туда, там» похожи на груз. ak, ik; aket, iket «здесь, там; сюда, туда» (ср. также хетт. kā-kā и груз. ak-ik «здесь-там»). Хетт. прилагательное duddumi- «глухой», от которого происходит наречие duddumili «тайком, тайно; молчаливо, тихо», можно сопоставить с древнегруз. dumil- «глухота; молчание; тишина», idumal «тайком, молчаливо, тихо», dumeba «замолчать» и

т. д. Хеттское слово šaḫeššar «крепость(?)» [9_2, 21], образованное от šaḫ- и -eššar, можно сравнить с груз. cixe-, мегр. ǯixa- и чан. ǯixa- «крепость» [4, 239]. Другое хеттское слово gurta «крепость» сравнивают также с груз. karta «летний хлев» [6, 240]. Полагают, что хетт. kunna-, kuwanna- «медь» можно связывать с груз. (r)ḳina- «железо» [6, 97 и сл.]. Хетт. puri- «губа» напоминает груз. p̣ir- «рот» [3, 209], мегр. и чан. p̣iǯ-, сван. p̣il-, bil- «край, губа» [4, 153] и т. д. Подобные примеры можно увеличить.

В связи с вышеотмеченным считаем нужным коротко остановиться на вопросах этно-исторического характера — на вопросе о древнейшем очаге и распространении в Малой Азии индоевропейских, resp. неситских племен, а также на вопросе о древнейших картвельских политических образованиях. Как известно, к этим вопросам не раз обращались разные исследователи как у нас, так и за рубежом.

После изучения многочисленных данных так называемых «каппадокийских» табличек, обнаруженных на территории Турции, а именно, в Кюль-тепе (в 20 км к северо-востоку от Кайсери), Алишар-хююке и Богазкее (эти клинописные тексты составлены на староассирийском диалекте аккадского языка), стало совершенно бесспорным наличие индоевропейцев в Малой Азии еще с самого начала II тысяч. до н. э. Согласно этим документам, собственные имена явно индоевропейского происхождения [10, 67] носили лица, проживавшие в разных населенных пунктах Анатолии, включая ее центральный, восточный, южный или юго-восточный районы. Индоевропейским по происхождению является и целый ряд слов, засвидетельствованных в «каппадокийских» табличках и позднее встречавшихся в хеттской лексике [9_1, 41]. С большой уверенностью можно предположить, что к указанному времени был завершен процесс расчленения общеанатолийского индоевропейского языка-основы на отдельные диалекты — на хеттский, т. е. неситский (в центральной части Малой Азии), лувийский (на юге и юго-востоке Анатолии) и палайский (на севере или северо-востоке), образовавшие позднее соответствующие языковые единицы.

Образование и распад новых племенных союзов (неситов, лувийцев, палайцев) происходили, разумеется, на протяжении многих веков. Поэтому, начало процесса дифференциации общеанатолийского индоевропейского языка-основы, имевшего место, как уже правильно отмечается в научной литературе, в самой же Анатолии [1, 121], следует отнести к эпохе, когда обитавшие в Малой Азии индоевропейские племена жили еще в условиях родового строя — к III тысяч. до н. э., а возможно и к более раннему периоду.

Хотя пока еще не удается определить изначальную территорию проживания в Малой Азии индоевропейских племен — носителей языка-основы, откуда постепенно происходило выделение разных племенных диалектов, носители которых в дальнейшем распространились по обширной территории Анатолии, однако приблизительно можно определить место древнейшего очага бытования самих неситских племен. Это была область, на территории которой находились ранние политические образования неситов — Куссара и Неса, тот же город Каниш (Канес), расположенный на месте совр. Кюльтепе. Недалеко от него простиралось Куссарское царство, где в дальнейшем образовалось Хеттское государство (при Лабарне). Видимо отсюда происходило постепенное проникновение неситских племен на территорию Центральной и Восточной Анатолии, населенной с древнейших времен хаттскими (протохеттскими) племенами. В период неситско-хаттского соприкосновения, длившегося несколько столетий, протохеттский язык был поглощен неситским, который одновременно и сам претерпел определенные изменения (в фонетике, лексике, морфологии). В результате слияния и скрещения индоевропейцев с хаттскими племенами в Центральной Малой Азии образовался хеттский этнос, создавший приблизительно к середине XVII в. до н. э. могущественное Хеттское царство, целиком воспринявшее богатые культурные традиции протохеттов [1, 122].

Как видно из данных Богазкейского клинописного архива, в результате распространения индоевропейцев по всей Малой Азии во II тысяч. до н. э. в восточной и северо-вос-

точной частях Анатолии появляются географические названия с суффиксами **-s-** (**-ss-**) и **-nd-** (**-nt-**), — возможно, следы пребывания индоевропейцев на восточной окраине указанного региона. Ареал проникновения индоевропейцев расширился в восточном и северо-восточном направлениях, где хетты с эпохи Древнего царства устраивали крупные военные операции. В сферу политического и культурного влияния хеттов были втянуты области, расположенные на востоке от р. Евфрат, а также районы, находившиеся севернее и северо-восточнее от Центральной Малой Азии, до самого южного и юго-восточного побережья Черного моря.

Предполагается, что под культурно-политическим влиянием хеттов находились и районы, охватывавшие верховья рек Чороха и Западного Евфрата (Кара-Су), где издревле проживали картвельские племена. Как показали сведения ассирийских и урартских клинописных текстов XII—IX вв. до н. э., область Эрзерума и верховьев Зап. Евфрата была южной периферией страны **Даиаени** (ассирийских источников)/**Диаухи** (урартских надписей) [5, 59] — юго-западная часть исторической Грузии (на ее месте позднее простиралась древнегрузинская провинция Тао). По соседству же с ней, в западной части Южного Закавказья, находилась и **Кулха** урартских текстов, которая отождествляется с исторической Колхидой [5, 63].

Именно вышеуказанные районы следует рассматривать как одними из древнейших очагов бытования картвельских племен, где в XII—IX вв. до н. э. уже существовали сильные политические образования западногрузинских (Кулха) и восточногрузинских (Диаухи) племен, которые постепенно распространялись по разным направлениям. Имеются все основания полагать, что в этих же областях, а возможно и южнее или юго-западнее, с древнейших времен находилась коренная территория племен-носителей общекартвельского языка-основы, от которого постепенно выделялись отдельные языковые единицы (сванский, грузинский, мегрельский, чанский). Исходя из того факта, согласно которому можно говорить о существовании западно- и восточногрузинских племен в XII—IX вв. до н. э., начало процесса дифференциации

общекартвельского языка следует отнести, естественно, к сравнительно раннему периоду.

Нам представляется вполне возможным, что области, расположенные в верховьях рек Чороха и Западного Евфрата (Кара-Су), были основным связующим местом контактов (культурно-исторических, языковых) между картвельскими и индоевропейскими племенами Малой Азии древнейшей эпохи. Поэтому какую-то часть упомянутых выше черт близости или лексических параллелей, предполагавшихся в картвельской среде, в основном, на общекартвельском уровне, можно рассматривать как результат многовековых взаимоотношений если не хеттского (неситского) и картвельских (общекартвельского) языков не раньше начала II тысяч. до н. э., то общеанатолийского и общекартвельского языковых единиц на протяжении III тысяч. до н. э. Основная же часть из интересующих нас параллелей является в общекартвельском, по-видимому, древними индоевропейскими заимствованиями (элементами), не восходящими к анатолийским индоевропейским языкам, тем более, что большинство из вышеприведенных общекартвельских основ выявляет явную близость к индоевропейскому [6, 214—226; 4, 87, 94, 135, 186 и др.; 11, 37 и др.].

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Гамкрелидзе Т. В., Анатолийские языки, «Орион». Сборник, посвященный 80-летию А. Г. Шанидзе, Тбилиси, 1967.
2. Гамкрелидзе Т. В., Мачавариани Г. И., Система сонантов и аблаут в картвельских языках, Тбилиси, 1965.
3. Иванов В. В., Хеттский язык, Москва, 1963.
4. Климов Г. А., Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964.
5. Меликишвили Г. А., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.
6. Меликишвили Г. А., К вопросу о древнейшем населении Грузии, Кавказа и ближнего Востока, Тбилиси, 1965 (на груз. яз.).
7. Церетели Г. В., О теории сонантов и аблаут в картвельских языках, в книге [2].
8. Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, 1. Teil, Kurzgefaßte Grammatik, Heidelberg, 1960.
9. Friedrich J., Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952—1966 (1. Ergänzungsheft — 1957; 2. Ergänzungsheft — 1961).
10. Garelli P., Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963.
11. Гамкрелидзе Т. В., Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки (II), «Вопросы языкознания», 1971, № 3.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

Т. Б. ГОНИАШВИЛИ

О РЕФЛЕКСЕ ИНТЕНСИВНЫХ ГЛОТТАЛИЗОВАННЫХ АФФРИКАТ В НАХСКИХ ЯЗЫКАХ[1]

1. В звуковом наследии нахской группы языков исконные фонемы исчисляются в единицах. В некоторых (только выборочных) лексемах таковы, напр. ***t** и ***c**[2].

В восточнокавказских языках самым действенным фактором преобразования звуковой системы были длительные и сложные процессы слияния согласных. Не один засвидетельствованный согласный звук является субститутом двух и более исходных фонем. Интенсивное перестраивание фонологических противопоставлений значительно видоизменило древние консонантные системы.

Исторически неизбежными и особенно разрушительными были процессы слияния в нахских языках, раньше других дагестанских языков отколовшихся от нахско-дагестанской общности. Процессы слияния, идущие еще из раннего

---

[1] Зачитано на XXX-ой научной сессии Института языкознания Академии наук Груз. ССР в 1974 г. под заглавием: «Фонетико-фонологические вопросы комплекса xḳ: xk в нахском».

[2] И, наоборот, **c** видоизменился в **s** в аварско-андийском, см. Т. Е. Гудава, Консонантизм андийских языков, Тбилиси, 1964, с. 178—179, таблица звукосоответствий. Ниже приводится сокращенно—Т. Гудава, Консон. к соответствию нах. **c**: ав.-анд. s ср. бц. e-c-a^{n}, чеч.-инг. ie-c-a «брать», «покупать»— ав. o-s-ize «взять», «купить»; бц. de-p-c-a^{n}, чеч. dij-c-a, инг. du--v-c-a «рассказать» — ботл. ma-s-i «рассказать», анд. bo-s-in-nu, лак. bu--s-a^{n} «сказать» и т. д.

состояния общенахского, длятся поныне в диалектах чечено-ингушского.

Утеря исходных звонких и интенсивных глоттализованных аффрикат в корне упростила консонантную систему. Она еще более упростилась ввиду позиционной обусловленности фонем в нахских языках. Расхождение анляутной и неанляутной систем, отмеченные Н. С. Трубецким в чеченском[3], в равной степени относится ко всем нахским языкам. Некоторые рефлексы древних фонем удерживаются только в неанляутном положении. Опора согласного интервокальная позиция или позиция после гласного. Истерта начальная позиция. Кое-где, как исключение, бацбийский сохранил в обеих системах нетерпимое для чеч.-ингушского положение согласного.

В нахской системе согласных налицо несколько специфических комплексных фонем, которые кажутся изолированными. Однако, их синхронное изучение не лишено известной исторической проекции и в какой-то степени может восполнить наши знания о прошлом консонантной системы.

С точки зрения диахронического отождествления одной из узловых комплексных фонем является бц. **xḳ**: чеч.-инг. **xk**. Она встречается как корневая морфема в словах фондовой лексики. Силлабически и артикуляционно неделимое **xḳ**, **xk** является реализацией одной фонемы, как то вытекает из самой системы согласных в нахском.

xḳ, **xk** не обусловлен комбинаторно. Его обычная позиция неанляутная система. В некоторых лексемах в бацбийском **xḳ** налицо и в анляуте[4]. В чеченском диалектный процесс **xk→rk** (шаройский, итумкалинский диалекты) последующее развитие комплекса[5].

---

[3] N. Troubetzkoy, Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen 1. Caucasica, вып. 8, 1926, с. 47.

[4] Ср. бц. `xḳe «ущелье» — чеч. ахк «пропасть», «горная река»; бц. xḳo «лето» — чеч. äxkie; бц. xḳor «пузырь», «волдырь» — чеч. axkarg.

[5] Исключение звукосоответствие бц., акк., инг. rk: чеч. xk в одной глагольной основе: бц. $tarka^n$ «пошатнуться, покачнуться», инг. tarka, но чеч. taxka, которое в диалектах видоизменяется в tarka.

2. Из истории вопроса. В разных аспектах комплекс в чеченском отмечен большинством исследователей. Шифнер о нем вскользь упоминает в связи с описанием образования множ. числа глаголов с окончанием на -xk: ‘axk- «лежать», daxk-, taxk- «класть», xaxk- «скакать»[6].

А. Соммерфельт группу xḳ—xk правильно считает за одну и ту же величину в именах и глаголах, но восстанавливает общенах. *xk.[7] Примеры имен: бц. axka (следует xḳo — Т. Г.) «лето», чеч. äxkie, инг. axka; бц. daxḳo «мышь», чеч. doxk-// daxka, инг. daxka; бц. maxḳar «девушки», чеч.-инг. mexkiri[8]. Приводятся также примеры глагольных основ.

По поводу значения комплекса xk в чеченском высказываются Н. С. Трубецкой и Н. Ф. Яковлев, не затрагивая бц. xḳ.

В таблице согласных чеченского языка Н. С. Трубецкой xk помещает в круглые скобки под вопросительным знаком в ряде геминированных согласных —.p/ .t/ (xk?) / .c / .q̇[9]. Правильно предположение, что в чеченском «соединение xk следует понимать как фонетическую реализацию долгого kk»[10]. Однако, можно ли ставить знак равенства между xk (kk) и теми геминированными согласными, которые в чеченском (также ингушском и бацбийском) используются, чаще всего, в модальной функции. Они, как правило, чередуются с простыми вариантами в пределах одной и той же основы, ср. чеч. kečdaⁿ «заготовить» — kiččа «готовый, наготове»; dēxa «длинный» — dexxa «длительно»; tuola «победить»—tuellahı «лучше всех». Они лишены фонологического значения.

По мнению Н. Ф. Яковлева, xk получено из rk. Исходное состояние сохранилось в итумкалинском диалекте, где взамен xk произносят rk. Как оговорено выше, в чеченском xk→rk (а не обратно) вторичный диалектный процесс. Недоказатель-

---

[6] См П. К. Услар, Чеченский язык, Тифлис, 1888. Приложение 1, с. 31.

[7] Alf Sommerfelt, Etudes comparatives sur le caucasique du nord-est, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, VII, Oslo, вып. XIV, 1947, с. 154.

[8] Указ. раб., с. 147.

[9] N. Troubetzkoy, Die Konsonantensysteme..., с. 48.

[10] „Die Verbindung xk (exke „Sommer“) die vielleicht als phonetische Realisierung eines .k aufzufassen ist“, указ. раб., с. 47.

льное утверждение **xk←rk** почему-то обосновано чередованием r//l в чеченском: чеч. balda «губа» — метатеза бц. baṭr, что не имеет никакой связи ни с комплексом **xk**, ни с **rk**. Неправдаподобно допущение rk<*xkr, в котором, якобы, **k** — корневой согласный, r — признак множественного числа глагола[11]. Разложение xk на составные не имеет основания — налицо комплексная фонема и т. д.

3. Комплекс **xḳ—xk** фиксируется в первичных именных основах. Их простое морфологическое строение не оставляет сомнения в корневом характере **xḳ—xk**. Лексическое значение этих имен совпадает с лексическим значением материально тождественных основ в дагестанских языках (см. ниже). Семантические инновации носят производные формы, порожденные на протяжении обособленного развития нахских языков.

Список слов с корневым **xḳ—xk** немногочислен. Из возможного мы выбрали свыше десяти имен существительных и прилагательных:

1. бц. moxḳ «земля»; «страна» — чеч.-инг. muoxk//muork//muor^{h}k;

2. бц. jexḳ «гребень»; «бёрдо» — чеч.-инг. jaxk//jexk;

3. бц. doxḳ «облако» — чеч.-инг. duoxk «туман»;

4. бц. xḳe(xḳa) «ущелье» — чеч.-инг. axka//axk//ark «горная река»; «пропасть»;

5. бц. daxḳŏ «мышь» — чеч.-инг. daxka//darka;

6. бц. xḳo «лето» — чеч.-инг. axka//äxkie//exke//ărka;

7. бц. xḳor «пузырь», «волдырь»—чеч.-инг. axkarg//āxkarg;

8. бц. bexḳ «вина» — чеч.-инг. biexk//bierk «обязанность»> «вина»;

9. бц. duxḳa^n, dexḳüi^n «пояс»—чеч. diexku//döxka//dörku, инг. ṭexkar;

10. чеч.-инг. buoxku//boxku//bur^{h}ku «подпруга»;

11. бц. dahr-daxḳ-dala^n «гнить»—инг. doxk̇a dala^n «сгнить», чеч. dexka «гнилой»;

---

[11] См. Проф. Н. Ф. Яковлев, Морфология чеченского языка, Труды чеч.-инг. научно-исследовательского Института истории, языка и литературы, т. 1, Грозный, 1960, с. 204.

12. инг. dixk//dexk//dijxk «сосна»;
13. бц. xḳar «каменный навал»;
14. чеч.-инг. čaxki^{n}, čexka «быстрый»; «быстро»;
15. бц. moxḳ «ступа» — чеч. moxk.

Иного происхождения, и мы не внесли в список, чеч. de‘axk//da‘axk//dä‘axg «кость», в котором xk комбинаторный комплекс.

Комплекс **xḳ-xk** фиксируется и в глаголах. Фонетико-фонологически он расценивается также, как в именах. Диалектный процесс **xk→rk** имеет место и в глагольных основах.

Разумеется, не все перечисленные в статье лексемы поддаются анализу, но найдут решение в будущем. Ниже предлагается опыт диахронического прочтения корневой морфемы **xḳ-xk** в девяти лексемах.

4. Членом какой фонологической оппозиции мог быть комплекс -xḳ в именных основах? Корреляция интенсивности чужда нахским языкам. В этом смысле **xḳ — xk** нейтрален. Тем не менее, он, как глухой комплексный звук, возможно, пережиток действующей некогда в общенахском корреляции интенсивности, слабый коррелят которой утерян. На ранней ступени развития консонантной системы исходные неинтенсивные фонемы, если они не исчезали, могли давать структурно простые рефлексы, интенсивные в основном — комплексные.

В нашем предположении мы руководствуемся такими общими чертами поведения интенсивных согласных как а) утеря слабого члена в коррелятивной паре, б) глухость интенсивных согласных, в) одинаковая направленность изменения, в частности, интенсивных глоттализованных аффрикат.

Внутренняя реконструкция на почве самого нахского затруднена. Немалое препятствие малочисленность нахской группы языков. Вне экстралингвистического подхода группа, строго говоря, сводится к бацбийскому и чечено-ингушскому. Закономерность звукосоответствия между ними, нередко, выводится одна из другой, не восходя к двум самостоятельным каналам языка-основы.

В нахском не прослеживается та преемственность раз-

вития восточнокавказских исходных звонких и интенсивных глоттализованных аффрикат, которую исследователи устанавливают если не в одной группе многочисленных дагестанских языков, так в другой.

В этой плоскости методически правомерно сопоставление нахских фактов с той языковой действительностью, в которой корреляция интенсивности либо действующий дифференциальный признак, либо научно установлены ступени ее преобразования в рефлексах по языкам и диалектам.

5. Комплекс **xḳ**, **xk** нам представляется нахской модификацией нескольких исходных интенсивных глоттализованных аффрикат — латерального *ṭɕ, передневелярного *ḳə и фарингального *qə.

Многозначность нахского рефлекса — результат сложных процессов как раздельного выражения, так и слияния исходных фонем. Так, напр., возможны не только *ṭɕ>нах. **xḳ**, **xk**, но и *ṭɕ>нах. **l‘**,**l**[12]. Нахский отобразил две генетически различные фонемы — *ṭɕ и *ṭɕ<***d**ɕ, точнее, *ṭɕ>нах. **xḳ**, **xk** и ***d**ɕ>*ṭɕ>нах. **l‘**,**l**.

*ṭɕ>бц. **xḳ**: чеч.-инг. **xk**:

Бц. moxḳ (*<maxḳv<*maṭɕv?) «земля», «страна» — чеч.-инг. muoxk//muor^{h}k. В дагестанских языках данной лексеме отвечает материально и лексически тождественное ав. raṭɕ «земля»: гинух., гунз. raṭɕ: арч. naṭ‘v: лезг. naṭ‘v: таб. naṭ‘v «могила»: агуль. nätv: рут. naṭ‘v: цах. naṭ‘v: крыз. ṭum: буд. jo-noṭ‘: уд. kul[13].

Первичное лексическое значение «земля» затемнено и вытеснено бц. jobsṭ, чеч.-инг. latta//lätta «земля». Оно сохранилось в выражении бц. moxḳ beḳbie^{n} «землю потрясло», чеч. muoxk biega buo, muork biegobo «землю трясет». Переносно значение бц. dahr-maxḳ-rov «чеченец», «потусторонний». В чеч.- ингушском распространено выражение maxkin vācu^{n} hrāša (чеб.) «странник», «чужеземец» (гость, которому следует оказать гостеприимство).

---

[12] Кроме того установлен ав.-анд. ṭɕ>нах. **tx**, **lx**, см. Г. Мачавариани, «Некоторые вопросы эволюции системы латеральных согласных в языках нахской группы» (на груз. яз.), ИКЯ, XIV, 1964, с. 267.

[13] «Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков», Москва, 1971, с. 186, статья «Земля». Ниже сокращено — Сравнит. лексика...

Любопытна производная форма бц. maxḳ-ar, чеч.-инг. mexk-ar-ij «дочери»; «девушки» — первоначально члены определенной территориально-этнической или общинной группировки. Морфологически maxḳar, mexkarij форма супплетивного множ. числа единственного бц. johʳ, чеч.-инг. juaʿ «дочь», «девушка»[14].

Бц. jexḳ «гребень»; «бёрдо»: чеч.-инг. jexk. В дагестанских языках сопоставлены: «авар. horṭₛo «гребень»: ахв. aṭ'u: кар., багв., ботл. haṭₛu: чам. haṭₛv: анд. hoṭₛ: беж. hello: цез. hillu: хварш. hʳellu: дарг. durega: лак. ttaral»[15].

6. *ḳə>нах. xḳ, xk. Бц. doxḳ «облако»: чеч.-инг. duoxk// duork//duorʰk «туман» — дагестанкие языки: ав. naḳə «облако»: хин. nik: лак. naḳ: арч. naṭ'ₛ: цах. x'ə-nak»[16]. Ср. также отыменное прилагательное: «ав. naḳəvab «серый»: гинух. nikdija «синий»: лак. naḳḳssa[17] «синий»: таб. uḳu «синий»[18].

Бц. xḳe(xḳa) «ущелье»: чеч. axk, инг. axka «горная река»; «пропасть»; производная форма чеч. äxkie и т. д. «речка, река», «вода» — дагестанские языки: «ав., тинд. ḳəal: кар. ḳəale: дид. keru: хварш. kula: хин. koro «ущелье»[19].

Бц. daxḳŏ «мышь»: чеч.-инг. daxka//dărka — дагестанские языки: «ав. ωunḳə «мышь», анд. hinḳəu, ботл. hinḳəwa, чам. heḳəw-ad и т. д., но год. hekəwa, тинд. hekəwaji... «мышь»[20], лак. ḳulu «мышь».

7. *γ'>*qə>нах. xḳ, xk. В данном случае мы вписываем

---

[14] Ср. супплетивную форму множ. числа бц. ḳnati «сыновья», чеч.-инг. qōngij//qongaš к единственному бц. vohʳ«сын», чеч.-инг. vo'. Как установил Н. Ф. Яковлев, вначале не дифференцированная для «дочери» и «сына» корневая морфема бц. hʳ, чеч.-инг. ' впоследствии получила половое уточнение путем присоединения классных показателей: бц. jo-hʳ «дочь», чеч.-инг. jua-'; бц. vo-hʳ «сын» — чеч.-инг. vo-'.

[15] Сравнит. лексика... с. 213, статья «Гребень».

[16] Б. К. Гигинейшвили, Общедагестанский консонантизм, Автореферат докторской диссертации, Тбилиси, 1973, с. 29.

[17] По П. К. Услару njaḳ-ssa «голубой», Лакский язык, Тифлис, 1890, с. 331.

[18] Сравнит. лексика..., с. 225, статья «Синий».

[19] Б. К. Гигинейшвили, указ. раб., с. 29.

[20] Т. Е. Гудава, Консон., с. 106.

возможный нахский рефлекс в формулу Н. С. Трубецкого — восточнокавказ. *γ‘>ав.-анд. qə. Исходную звонкую аффрикату *γ‘ нахский выражает видоизмененною в глоттализованную фонему q*ə. Насегодня наше предположение иллюстрировано только одним примером:

Бц. xḳo «лето»: чеч.-инг. axka//äxka//ărka «лето»; axki «летом» — дагестанские языки: ботл. qəenu: анд. qəino «лето»: авар. ri’i (<*riqəi?) «лето»: лак. γi «лето». Лакский рефлекс γ сигнализует исходную звонкую аффрикату *γ‘ [21].

8. Из числа выбранных нами 15-ти именных основ дана попытка этимологического сопоставления шести лексем. Три лексемы — бц. bexḳ «вина» — чеч.-инг. biexk//bierk «обязанность»>«вина», бц. duxḳa^{n}, dexḳui^{n}—чеч.-инг. diexku//döxka//dörku//ṭexkar «пояс» и чеч.-инг. boxku//buxku «подпруга» по происхождению отглагольные имена существительные.

Бц. bexḳ «вина», чеч.-инг. biexk//bierk «обязанность» > «вина» морфологически восходят к глагольной основе многократ. вида бц. dexḳa^{n} (однократ. doxḳa^{n}), чеч.-инг. diexka (однократ. duoxka) «застегнуть», «вдеть» (объект во мн.). В свою очередь dexḳa^{n}, diexka множественная форма бц. dolla^{n}, чеч.-инг. duolla (однократ. в.) «вдеть», «застегнуть» (объект в един.) с исходным значением «вложить внутрь», «воткнуть».

Семантическая эволюция bexḳ, biexk, следовательно, «завязать, связать» > «обязанность» >«вина». Выражение bexḳ bala^{n} (бц.) «взять на себя обязанность» букв. означает «быть связанным»[22].

Бц. duxḳa^{n}, dexḳui^{n} и чеч. diexku//döxku//döxka//dōrku//dirku «пояс» также отглагольное имя от того же бц. doxḳa^{n}, dexḳa^{n} и чеч.-инг. diexka//dierka «застегивать», «вдевать», «опо-

---

21 Возможно в нахском различались рефлексы *qə и *γ‘>*qə. Ср. бц. niq «путь», «дорога»—«анд. miqəi, но ав. nux «дорога»: дид. miqe», Гудава, Консон., с. 139. Автор отмечает *qə > ав. ṭs, x, там же. Ср. интерпретацию лексемы «лето» в Сравнит. лексика..., с. 190.

22 Точная идеосемантическая параллель р. «об-яз-ательство», «об-яз-ать», «св-яз-ать» и, в особенности, лат. ob-lig-atio «обязанность», букв. «связанность» отглагольное существительное от ob-lig-o «связывать»>«вменять в вину».

ясываться», но здесь выражен класс объекта во множественном, требующем d[23].

Отглагольным же существительным является чеч.-инг. box-ku//buxku «подпруга». Анализу xḳ, xk в глагольных основах отводится вторая часть нашей статьи, которая будет представлена отдельно.

Насегодня не ясны: бц. xḳor «пузырь», «волдырь» — чеч.-инг. axkar-g//āxkar-g; бц. dahr-daxḳ-dala^n «гнить», инг. doxka dala «сгнить»—чеч. dexka «гнилой»; инг. dixk//dexk//dijxk «сосна»; бц. xḳar «каменная ограда»; чеч.-инг. čaxki^n/čexka «быстрый, скорый»; бц. moxḳ «ступа» — чеч. moxk.

9. Мы задались целью выявить историческую значимость комплексной фонемы xḳ, xk в нахском. Сопоставление с материально тождественными лексемами дагестанских языков показывает слияние в xḳ, xk трех (возможно и более) исходных интенсивных глоттализованных фонем

$$\left.\begin{array}{l} *ṭə \\ *ḳə \\ *q̣ə \end{array}\right\} \rightarrow xḳ.$$

Наше допущение не лишено основания и по другим соображениям. Нечто подобное происходило в некоторых дагестанских языках, в отличие от нахских, сохранивших более тесные узы языкового родства. Нахские языки находятся в положении урахинского диалекта даргинского языка, в котором, как установил Б. К. Гигинейшвили, четыре исходных интенсивных фонемы (*ç̣ə, *č̣ə, *q̣ə, *ṭə) нейтрализовались в единый ларингальный рефлекс ʼ [24]. Его диахроническое отождествление в пределах даргинского языка было бы невозможным, не будь цудахарского диалекта — преимущество, которого лишены нахские языки.

В пользу нашего предположения не лишне сослаться на тенденцию изменения интенсивных глоттализованных аффри-

---

[23] К построению отглагольных имен от разных видовых основ ср. бц. mak-qoillu «крыша» от qolla^n «покрыть» (однократ. в.), но mak-qeblar «крыша» от makqebla^n «покрывать» (многокр. в.).

[24] Б. К. Гигинейшвили, Изменение общедагестанских интенсивных глоттализованных аффрикат в даргинском языке. «Мацне», № 4, 1975, с. 164.

кат — их взаимозаменимость в дагестанских языках. Так напр., в диалекте аварского языка ḳə→ṭs: ав.: ωunḳə>ωunṭs «мышь» (Гудава, Консон. с. 106) и, обратно, ṭs→ḳə(то же, с. 136). Наблюдается и *q̣ə>ав. ṭs, x (то же, с. 139).

Исходя из этих тенденций и, с другой стороны, рефлексов *ḳə в аварско-андийском — ḳə/kə/kə́/ḳ/ṭs (Гудава, Консон., таблица, с. 178, 179) приходим к выводу, что в пранахском функционировал *ḳə как результат слияния *ṭs, *ḳə, *q̣ə с сохранением интенсивности и глоттализованности.

В более поздний период диалектной дифференциации, вероятно действовали *ḳə и *kə, исторически реализовавшиеся как бц. **xḳ** и чеч.-инг. **xk** с утерей гортанной смычки, но сохранением качества интенсивности. Менее вероятно допущение, что чеч.-инг. **xk** эволюция не непосредственно *kə, а бц. xḳ>чеч.-инг. **xk**.

Время, которое прошло после выделения нахской группы языков из нахско-дагестанской общности, было более чем достаточно для унификации многих согласных фонем. Тем не менее, нахский комплекс xḳ, **xк** в какой-то степени пронес через фактор времени фонетико-фонологическое качество интенсивности. Возможно, модальная деривация способом геминирования корневого согласного в нахском (о ней речь шла на стр. 72) функционирует на базе некогда действующей корреляции интенсивности, хотя, само по себе, это явление иного, более высокого плана.

Комплекс **xḳ**, **xk** как пережиток интенсивных фонем следует рассматривать в контексте остальных, также некомбинаторных комплексов — бц. **tt** — чеч.-инг. **tt**, бц. ṭṭ — чеч.-инг. **tt**, бц. **tx** — чеч.-инг. **lx**, бц. **sṭ** — чеч.-инг. st. Комплексность, как их фонематическая структура, сохраняет за ними качество интенсивности.

Не случайны попытки их интерпретации как субститутов исходных звонких аффрикат (*ʒ, *ǯ или интенсивных глоттализованных (*c̣ə, *č̣ə) и неглоттализованных (*cə/*sə аффрикат[25].

[25] См. Т. Гониашвили, Из прошлого консонантизма нахских языков, ИКЯ, XVI, 1968 (на грузинском языке); ее же, О некоторых комплексах в языках нахской группы, «Мацне», № 1, 1973 (на грузинском языке).

Усматривается *определенная закономерность в том, что в основном они представители именно интенсивных аффрикат.* Своеобразием нахских языков является отображение исходных звонких аффрикат *ʒ, *ǯ, *γ‘ косвенно — путем рефлексирования их субститутов — глоттализованных интенсивных аффрикат *ç̣ə, *č̣ə, *q̣ə, засвидетельствованных в аварско-андийских языках, искони смежных с нахскими языками.

Фонематическая реальность комплексных фонем сказывается и в том, что в период обособленного существования нахских языков они не прекращали своего развития. Все они (за исключением идентичных бц. **tt**: чеч.-инг. **tt**) функционируют в закономерном бацбийско-чеченско-ингушском соответствии. бц. ṭṭ: чеч.-инг. **tt**; бц. **tx**: чеч.-инг. **lx**; бц. **s**ṭ: чеч.-инг. **st**; бц. **x**ḳ: чеч.-инг. **xk**. По-существу, к этому соотношению сводится членение нахских языков наряду с звукосоответствием бц. **l‘**: чеч.-инг. **l**; бц. ç̣: чеч.-инг. z//ʒ; бц. č̣: чеч.-инг. ž//ǯ. В чеч.-ингушском развитие пошло дальше — в диалектах видоизменились **lx→rx//x, st→s//t, xk→rk//**r^{h}**k**.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

ტ. გუდავა

ბაგისმიერი თანხმოვნები ჩქამიერთა წინ მეგრულში[1]

ბაგისმიერ თანხმოვანთაგან მეგრულს აქვს ხშულთა სამეული: **ბ** (მჟღერი), **ფ** (ფშვინვიერი), **პ** (აბრუპტივი). ამას გარდა, არის სონორი ბაგისმიერი-ნაზალური **მ** და წყვილბაგისმიერი **ვ**, რომელიც ფაკულტატურად შეიძლება რეალიზებული იყოს როგორც კბილ-ბაგისმიერი.

თანხმოვანთა კომპლექსი, რომლის პირველი წევრია ბაგისმიერი თანხმოვანი (**ბ, ფ, პ, მ, ვ**), ხოლო მეორე წევრი — ჩქამიერი თანხმოვანი (**დ, თ, ტ, ძ, ც, წ, ჯ, ჩ, ჭ, გ, ქ, კ, ზ, ს, ჟ, შ** და სხვ.), მეგრულში ხშირი არ არის. ამჯერად გვაინტერესებს ამგვარ კომპლექსთა ისტორია ფუძის თავკიდურ პოზიციაში, სადაც ბაგისმიერი+არაბაგისმიერი ჩქამიერი უნდა შეფასდეს როგორც არაკანონიკური კომპლექსი[2]. ამგვარ კომპლექსთა დიდ უმეტესობას ქმნის **მ**+ჩქამიერი, გაცილებით ნაკლებია **ფ**+ჩქამიერი და **ბ**+ჩქამიერი. რაც შეეხება სხვა კომპლექსებს (**პ**+ჩქამიერი, **ვ**+ჩქამიერი), ისინი თითქმის არც კი გვხვდება.

მ ჩ ქ ა მ ი ე რ თ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა წ ი ნ. ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ ფუძის თავკიდურ პოზიციაში ისტორიული **მ** იკარგება. თავდა-

---

[1] ამ წერილში გამოთქმული ძირითადი დებულებები ავტორმა გამოიყენა გ ი ვ ი მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი ს სადოქტორო დისერტაციაზე დაწერილ რეცენზიაში (1966 წლის 7 დეკემბერს).

[2] კანონიკური და არაკანონიკური თანხმოვანთკომპლექსების შესახებ მეგრულში იხ. ტ. გ უ დ ა ვ ა, თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, თანხმოვანთკომპლექსების აგებულებისათვის მეგრულში. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXVI სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბილისი, 1970, გვ. 21— 22,

პირველი მდგომარეობა დაცულია ქართულში, სადაც **მ** შენარჩუნებულია. შდრ.:

ქართული	მეგრული	მეგრულისათვის ამოსავალია
მხარი (ძვ. მჴარი)	ხუჯი	*მხოჯი
მსხალი	სხული	*მსხოლი
მხალი	ხული	*მხოლი
მჭადი	ჭკიდი	*ჭკუდი←მჭკოდი

ყველა ამ მაგალითში ისტორიულად მეგრულში არსებული თავკიდური **მ** იწვევს **ო** ხმოვნის (რომელიც კანონზომიერი შესატყვისია ქართულის **ა** ხმოვნისა) გადასვლას **უ**-ში. შემდგომ ეს **მ** დაკარგულია. **ო→უ** პროცესში ასახულია ისტორიული **მ**-ს კვალი მეგრულში[3]. **მ**-ს გავლენით **ო**-ს **უ**-ში გადასვლა (დავიწროება) საერთოდ დამახასიათებელია მეგრულისათვის (და ჭანურისათვისაც)[4].

ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ **მ**-ს დაკარგვის შედეგად მეგრულში დაიკარგა მიმღეობის ოდენთანხმოვნიანი **მ** პრეფიქსი, რაც კარგად ჩანს ქართულ-ზანური მდგომარეობიდან მომდინარე სიტყვებში (წარმოშობით მიმღეობებში)[5]:

მეგრ. ჭკადუ „მჭედელი“,←*მ-ჭკად-უ, შდრ. ქართ. მ-ჭედ-ელ-[6].

---

[3] შდრ., ერთი მხრივ, ქართ. მხარი: მეგრ. ხუჯი (←*მხოჯი), ხოლო, მეორე მხრივ, ქართ. ჴარი: მეგრ. ხოჯი. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში მეგრ. **ო** არ გადადის უ-ში, რადგან ისტორიულად ანლაუტში მ არ ივარაუდება. ხსენებული კანონზომიერების შესახებ (ქართ. #მCა: მეგრ.-ჭან. მCო→Cუ, სადაც C აღნიშნავს თანხმოვანს) იხ. ჩვენი: „ო-ს უ-ში გადასვლის ზოგიერთი შემთხვევა ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) ენაში“, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXV, № 1, 1960, გვ. 119.

[4] მაგ. ქართ. ღამე: მეგრ. ღუმა←*ღომა „წუხელ“, ქართ. მამა: მეგრ. მუმა ←*მომა, ქართ. სამი: მეგრ.-ჭან. სუმი ←*სომი, ქართ. დგ-ამ-ს: მეგრ. დგ-უნ-ს ←*დგ-უმ-ს←*დგ-ომ-ს.

[5] სამაგიეროდ, მ დაცულია, როცა ამ პრეფიქსს ხმოვანიც ახლავს, შდრ. ქართ. მე-რცხ-ალ-: მეგრ. მა-ჭირხ-ოლ- (იხ. ჩვენი: „მერცხალი (ეტიმოლოგიური ძიება)“, იკე, ტ. XIV, თბილისი, 1964, გვ. 143). ასევე დაცულია მ ფუძისეული ხმოვნის წინ: ქართ. მ-ეგრ-ელ-: მეგრ. მ-არგ-ალ-. მიმღეობებში ოდენთანხმოვნიანი **მ** პრეფიქსის ნაცვლად მეგრულში გაბატონდა ხმოვნიანი **მა-** პრეფიქსი, რაც ქართული **მე**-ს შესატყვისია: მეგრ. მა-ჭარ-ალ- „მ-წერ-ალ-“ (ფონეტიკური შესატყვისობის მიხედვით *მე-წერ-ელ-) და მისთ.

[6] თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1965, გვ. 89.

მეგრ. ჭანჯი „ბუზი“←*მ-ჭანჯ-ი (←მ-ჭაჯ-ი), შდრ. ქართ. მ-წერ-ი[7].

მეგრ. სქუა „შვილი“←*მ-სქუ-ა, შდრ. ქართ. მ-შვ-ე[8].

ასევე დაკარგულია **მ** მეგრულში ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ მრავალ სხვა შემთხვევაშიც: კიდირ-ი „მკერდი“ (←*მკიდირ-ი, შდრ. ქართ. მკერდ-ი, სვან. მუჭოდ)[9], ჩე||←რჩე (ჭან. იჩე, ქჩე) „თეთრი“ (←მხჩე, შდრ. ქართ. მჴცე)[10], ჭკოლა „მჭლე“ (←*მჭკოლა, შდრ. ქართ. მჭლე)[11], ხვ-: ქო-და-ხვ-ე „დაამხვე“ (←*მხვ-, შდრ. ქართ. მხევ-, ძვ. ქართ. მჴევ-), შქ-: შქ-ირ-ენ-ს „შია“ (←მშქ-, შდრ. ქართ. სი-მშ-ილ-)[12], ტკუ||ტკოუ „მტკაველი“ (←მტკოუ, შდრ. ქართ. მტკაველ-), ცონ-: გი-ო-ცონ-უ „დაამყნო“ (←*მცონ-, შდრ. ქართ. მყენ-, მყნ-).

მ ასევე სისტემატურად იკარგება ჩქამიერთა წინ ნასესხებ სიტყვებშიც: თელი ← ქართ. მთელი, ტვერი←ქართ. მტვერი, წიარი←ქართ. მწევარი, ტიანი ← ქართ. მტევანი, დელო ← ქართ. მდელო, დგუმური ← ქართ. მდგმური (**გმ** კომპლექსი გათიშულია უ-ს ჩართვით, ძია←ქართ. მძივი (-ა კნინობითისაა, -ივი→ი), ზის(უ)ნახუ ← მზისუნახავი „მზეთუნახავი“ (-ავი→ე), ხეცია ← მხეცია (გვარია, შდრ. ქართ. მხეიძე←მხეციძე), წიკვილი←მწიკვილი „გასვრილი“ (შდრ. ქართ. მწიკვლი), ზადუა ← მზადუა „მზადება“, აგრეთვე „მიგებება სტუმრისა“ (შდრ. ქართ. მზად-), ძალე←ქართ. მძალე, კილე ← ქართ. მკლავი[13].

---

[7] იქვე, გვ. 89. ცნობილია, რომ ეს სიტყვა შესულია სომხურშიც. საფიქრებელია, სიტყვა სწორედ მეგრულიდან შევიდა სომხურში (და არა ჭანურიდან, სადაც მჭაჯი გვაქვს).

[8] თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 59.

[9] გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბილისი, 1965, გვ. 19.

[10] შდრ. სვან. მეჩი, იქვე, გვ. 113.

[11] Г. А. К л и м о в, Этимологический словарь картвельских языков, Москва, 1964, გვ. 143.

[12] ქართულში ამ ფუძეში **მ**-ს ბედის შესახებ იხ. ა. შ ა ნ ი ძ ე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თბილისი, 1920, გვ. 73.

[13] კომპლექსი კლ გათიშულია -ი-ს ჩართვით, შდრ. ასევე: მეგრ. კილა— ქართ. კლიტე, მეგრ. კილასი ← ქართ. კლასი და მისთ. ბოლოკიდური -ავი →ე კანონზომიერად, შდრ. მეგრ. ჭვე←ქართ. ჭვავი, მეგრ. ხვე ← ქართ. ხვავი, მეგრ. ამბე— ქართ. ამბავი და მისთ. ასევეა აორისტის ფორმებში: გაათე←*გაათავი „გაათავე“...

ქართ. მზე-ს შესატყვისი მეგრულში არის ბჟა, რომელშიც მჟღერი სპირანტის წინ **მ** შეცვლილია **ბ**-თი. ამავე ბჟა-საგან ნაწარმოებ სიტყვებში, როგორც მოსალოდნელი იყო, **ბ** დაკარგულია: ჟაშხა „კვირა" (←ბჟაშ დღა „მზის დღე", ეტიმოლოგია ცნობილია), გოჟინაფა←||გობჟინაფა „გამზევება, მზეზე გაფენა". ანალოგიური ანლაუტის მქონე ქართ. მზითევი მეგრულში გადასულია როგორც მზითი ან ბზითი[14].

აქა-იქ ნასესხებ სიტყვებში **მ**+ჩქამიერი→**ნ**+ჩქამიერი, ე. ი. ვიღებთ მეგრულისათვის ფრიად ნიშნეულ ნC კომპლექსს: მწარე→ნწარე (||წარე), შემწეობა→შენწეობა, მდურვა→ნდურა. სონორ თანხმოვანთა წინ **მ** თითქმის არც კი გვხვდება, შდრ. ქართ. მრუმე→მეგრ. რუმე (აქედან: დაარუმუ „დააბნელა", გადატანით — „დააქცია")[15].

ბ ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ. ამ პოზიციაში **ბ** იშვიათია და ამჟღავნებს დაკარგვის ტენდენციას: მეგრ. გარ- (იგარს „ტირის", ნ-ს ჩართვით ინგარს)←*ბგარ-, შდრ. ქართ. ბგერა[16], მეგრ. ზაკალი←ბზაკალი „ბზა", შდრ. ქართ. ბზა, მეგრ. ზია←*ბზია „ბზარი", გოზიორუ „გაბზარა", შდრ. ქართ. ბზარი. კომპლექსი

---

[14] პროცესი -ევი→ii || -i კანონზომიერია, შდრ. ქართ. მდევი→მეგრ. მდიი, მდი, ნდიი, ნდი, ქართ. ძლევ- „შეძლევა"→მეგრ. ვარძიი || ვარზიი „ვაძლიე"←ვარძელ←ვარძევი, შდრ. აწმყო: ვარძენქ←ვარძევ-ქ „ვაძლევ". აორისტის ფორმაში -ii || -i მეგრულში მოდის -ევი-საგან, აგრეთვე -ოვი-საგანაც. ამის შესახებ სხვა დროს.

[15] ინლაუტში კომპლექსი მC იშვიათია: ამშვი „ექვსი", შამგონა — ადგილის სახელია, ციმჸვა || ციმუა „ქოლო", ოჩამჩირე — ად გილის სახელია (ორი უკანასკნელი სიტყვა კომპოზიტია). ინლაუტშივე ბაგისმიერ თანხმოვანთა წინ **მ** დაცულია ნასესხებ სიტყვებში: ამბე←ამბავი, ბამბე←ბამბა, კამბეჩი←კამეჩი, ლამფა←ლამფა („ფიცარი"), ლამპა←ლამპა, ხოლო ზოგან განვითარებულა კიდეც: ომბოლი←ობოლი, შამბი←შაბი, შაბიამანი, შდრ. აგრეთვე: ტობა→||ტომბა „ღრმა". ამ პოზიციაში **მ** თანხმოვანს შეიძლება შეენაცვლოს **ნ**. რაც შეეხება ბ-ს წინ მ-ს განვითარებას, ეს იგივე პროცესია, რაც **ნ**-ს განვითარება ჩქამიერთა წინ (რაც ასე ხშირია მეგრულში), ოღონდ ნაზალური თანხმოვანი შეგუებულია მომდევნო ბაგისმიერთან. ქართ. ნემსი-ს შესატყვისია მეგრულში ლეფში და ლეში: პირველ მათგანში მშ→ფშ, ხოლო მეორეში ბაგისმიერი თანხმოვანი დაკარგულია (შდრ. ქვემოთ ეფშა || ეშა „სავსე"). ინლაუტში სონორის მომდევნო ბაგისმიერი თანხმოვანი (რაც მეგრულ ფუძეებში უჩვეულოა) იკარგება ან მეტათეზისს განიცდის: ქართ. ხურმა→მეგრ. ხუმრა (იშვ.), ხომა || ხუმა.

[16] გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 85; გ. კლიმოვი, დასახ. ნაშრ., გვ. 49, შდრ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართულის შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 259.

ბ+მჟღერი სიბილანტი სპირანტი მეგრულში მაინც დასტურდება: ბზითი||ზითი (←მზითი იხ. ზემოთ) „მზითევი“, ბზარხული||ზარხული „ზაფხული“, ბჟა (←*მჟა) „მზე“ (იხ. ზემოთ), ბჟა „რძე“, ბჟაკე „წვერები“ (აქ ჩამოთვლილ სიტყვათა დიდი უმეტესობა ნასესხებია).

სონორ თანხმოვანთა წინ ბ აგრეთვე იკარგება, მაგ., რულა||←ბრულა „რბენა“ (თავის მხრივ აქ ბრ←რბ, შდრ. ქართ. რბის). ბ განვითარებულია: ბრუო „რვა“ (შდრ. უფრო ხშირი რუო)[17]. ნასესხებ სიტყვაში ბრელი (←იმერ. ბრევლი) „ბევრი“ ბ-სა და რ-ს შორის შეიძლება ხმოვანი ჩაერთოს (ბურელი, ბგრელი)[18].

ფ ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ. ამ პოზიციაში ფუძის დასაწყისში **ფ** იკარგება, თუმცა პარალელურად შეიძლება შეგვხვდეს ამოსავალი (ფ-ს მქონე) ფორმაც: მეგრ. ხა←ქართ. ფხა, მეგრ. ქვირი, შდრ. ქართ. ფქვილი (ასევე მეგრ. ქუნს←*ფქუნს „ფქვავს“). მეგრ. ს-||ფს- (ზმნა) „დასველება“, შდრ. ქართ. ფს-, მეგრ. ხირზელი←ქართ. ფხიზელი (რ მეგრულში ჩართულია). მეგრ. თხილანს „ყარაულობს, უვლის, უფრთხის“←ქართ. ფრთხ-ილ-, მეგრ. ხეკუა←ქართ. ფხეკა, მეგრ. ხაჭარ-, შდრ. ქართ. ფხაჭნა, მეგრ. ხირიწ-, შდრ. ქართ. ფხრეწა...

განსხვავებული ვითარებაა სონორ თანხმოვანთა წინ: საერთო ქართულ-ზანურ ფუძეებში კომპლექსი ფ+სონორი გათიშულია ვიწრო უ ხმოვნით:

---

17 ხომ არ არის აქ *ორუო (შდრ. ჭან. ორვო, სვან. არა)→*ვრუო→ბრუო?

18 ინლაუტში დაკარგულია ბ თანხმოვნის წინ ნასესხებ სიტყვაში იუკა←იუბკა (რუს. юбка), სარალო ← საბრალო, შდრ. დაულა←დამბლა. ფუძის ინლაუტში შებრუნებულმა მიმდევრობამ (თანხმ. +ბ, ფ) ანაპტიქსური ხმოვანი განივითარა: კიბირი „კბილი“, ტიბუ „თბილი“ (ძვ. ქართ. ტფილი), ლიბუ „რბილი“ (ძვ. ქართ. ლბილი). ფუძის შიგნით ისტორიულად ბაგისმიერი+სონორი (ბლ, ფლ და მისთ.) აგრეთვე ხმოვნით გაითიშა (ჭუბურ- „წაბლი“, თოფურ- „თაფლი“ და მისთ.). ამ საკითხებზე იხ. თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ი ს ა და გ. მ ა ჭ ა ვ ა რ ი ა ნ ი ს დასახ. ნაშრ., გვ. 85 და სხვ. ნასესხებ სიტყვებში რბ მიმდევრობა ხშირად მარტივდება: წარბი→წარი და წაბი „წარბი“, „შუბლი“, ხარბი → რხაბი (მეტათეზისით), ზღარბი→ძღაბი (ძღაბ-ქურცამი, ძღაბ-ქუცუცამი „ზღარბ-ეკლიანი“, განსაზღვრება „ეკლიანი“ დაემატა, რათა ეს მნიშვნელობა გაირჩეს სიტყვისაგან ძღაბი „გოგო“).

ქართული	მეგრული	
ფრ-ენ	ფურ-ინ-	„ფრენა“
ფრცქვნ-	ფურჩონ-	„ფრცქვნა“
ფრეწ-	ბურიწ-	„ფრეწა“
ფრცხ- (ძვ. ქართ.) „ფრჩხილი“	ბურცხა[19]	„ფრჩხილი“
ფლ- „დაფლვა“	ფულ-	„დამალვა“

ნასესხებ სიტყვებში რ-ს წინ ფ შეიძლება უცვლელად დარჩეს: ფრიმული „წვერები“, ფრევალი „თებერვალი“[20]. ინლაუტში ფ დაცულია: აფხა „მხარი“, მაფშალია „ბულბული“...

პ ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ არ დასტურდება. ნასესხებ სიტყვებში, განსაკუთრებით სონორთა წინ, პ შეიძლება შეგვხვდეს: პრიველი||←პირველი, პლანი||პილანი „გეგმა“, პილა ← პლატონი (საკ. სახელი, შეკვეცილი). შდრ. ინლაუტში: აპრილი.

ვ ჩქამიერთა, ასევე სონორთა წინ მეგრულისათვის უცხოა. ნასესხებ სიტყვებში თანხმოვნის წინ ვ ან შეიცვლება ბაგისმიერი ხშულმსკდომით (ფ — ფშვინვიერთა წინ, ბ — მჟღერთა წინ), ან კიდევ (მეტწილად) უკვალოდ იკარგება: ქართ. ვნება (ავნო) — მეგრ. ნება (ენუ), ქართ. ჯავრი→მეგრ. ჯარი (სენაკური კილოკავში იხმარება ჯაბი. ამ ორ ვარიანტში წარმოდგენილია ვრ კომპლექსის დაძლევის სხვადასხვა სახეობა), ქართ. კოვზი→მეგრ. კობზი (ვზ→ბზ) ან კუზი||კიზი (ვ-ს დაკარგვით), ქართ. ნავთი→ მეგრ. ნაფთი (ვთ→ფთ). საერთო-ქართველურიდან მომდინარე ვს- ფუძეს (ავსება, სავსე) მეგრულში შეესატყვისება ფშ||შ (ეფშაფა, ეფშა||ეშა)[21].

ზემოთ განხილული ყველა ბაგისმიერი (ბ, ფ, პ, მ, ვ) მეგრულ-

---

[19] მაგ. აკა-ბურცხა „ერთი ბეწო“, „ფრჩხილისოდენი“. ცხადია, ეგევეა ბირცხა „ფრჩხილი“.

[20] ამოსავალია ფევრალ-, რომელიც მეტათეზისით ფრევალ-ს იძლევა. როგორც ჩანს, ფრ კომპლექსი მაინც უფრო ასატანია, ვიდრე ვრ.

[21] ეს ფუძე გვაქვს ყველა ქართველურ ენაში კანონზომიერი შესატყვისობებით წარმოდგენილი და ძნელია ნასესხებად მივიჩნიოთ. იხ. გ. კლიმოვის დასახ. ნაშრ., გვ. 86; ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, V. ვ სონანტის გადასვლა ღვ, გვ, ქვ-დ, ენიმკის მოამბე, X, გვ. 233; არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 333; თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 51, შდრ. მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბილისი, 1966, გვ. 73.

ში გამოყენებულია ზმნის პირის ნიშნებად: **ვ** — პირველი სუბიექტური პირის ნიშანია, **მ** — პირველი ობიექტური პირისა. ორივე მათგანი ხმოვნის წინ გვაქვს, თანხმოვანთა წინ კი მათ ენაცვლება **ბ**, **ფ**, **პ** იმისდა მიხედვით, თუ როგორია მომდევნო თანხმოვნის მჟღერობა-სიყრუე, მაგ. ვ-ორექ „ვარ“, მ-იღუ „მაქვს“, მაგრამ ბ-გორუნქ (←ვ-გორუნქ) „ვეძებ“, ფ-ხაჩქუნქ (←ვ-ხაჩქუნქ) „ვთოხნი“, პ-ჭარუნქ (←ვ-ჭარუნქ) „ვწერ“. მეორე მხრივ: ბ-გორუნს (←მ-გორუნს) „მეძებს“, ფ-ხაჩქუნს (←მ-ხაჩქუნს) „მთოხნის“, პ-ჭარუნს (←მ-ჭარუნს) „მწერს“. პირის ნიშნები არ იკარგება: ისინი ფუძის შემადგენლობაში არ შედიან, დიდმნიშვნელოვანი მორფოლოგიური ფუნქცია აქვთ და მათი დაკარგვა I და II პირების დამთხვევას გამოიწვევდა[22].

საინტერესოა, რომ ჩქამიერთა წინ **მ**-ს დაკარგვამ გამოიწვია გარკვეული მორფოლოგიური ხასიათის ცვლილებაც. როგორც ცნობილია, ქართულში მიმღეობის ერთ-ერთი აქტიური კონფიქსია მ- — -ელ, სადაც **მ**- მომდევნო თანხმოვნის წინ ხვდება (მ-წერ-ალ-, მ-ჭედ-ელ-...). აქ შედარებით მეტია შესაძლებლობა, რომ **მ** ფუძისეულად იქნეს გაგებული. წარმოების ეს ტიპი მეგრულში მოიშალა ფონეტიკურ ნიადაგზე: თანხმოვნის წინ **მ** დაიკარგა. ახლანდელი ჭკად-უ „მჭედელი“ და მისთ. ემყარება უფრო ძველ **მ** პრეფიქსიან ფორმებს (*მ-ჭკად-უ და მისთ.). **მ**-ს დაკარგვის გამო მ- — -ელ, მ- — -არ ტიპის ნაცვლად გაბატონდა ისეთი წარმოება, სადაც **მ**-ს ხმოვანი მოსდევს, მაგ. ქართ. მე- — -ელ ტიპი. ამიტომ დღეს ქართ. **მ** პრეფიქსიანი მიმღეობის ბადალი მეგრულში არის მა- პრეფიქსიანი მიმღეობა, რაც ფაქტობრივ ქართ. მე-ს შესატყვისია (შდრ. ქართ. მე-ძებ-არ-, მე-რცხ-ალ-, მე-წველ-...): მა-ჭარ-ალ- „მწერალი“ (=„მე-წერ-ალ-“), მა-კეთებ-ელ- „მკეთებელი“ (=„მე-კეთებ-ელ-“), ჭანურში, მეგრულისაგან განსხვავებით, მ-პრეფიქსიანი მიმღეობა გვხვდება (მაგ. მ-შუმ-უ „მსმელი“), რაც აიხსნება ჭანურის ტენდენციით შემოინახოს თანხმოვნისწინა ბაგისმიერი, მეტიც: ანლაუტში ბაგისმიერები ვითარდებიან.

---

[22] ჭანურში (ვიწურ-არქაბულ კილოკავში) პირველი სუბიექტური პირის ნიშნად ყველა პოზიციაში განზოგადებულია **ბ** (Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, СПБ, 1910, გვ. 44; ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 88), რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ მჟღერი თანხმოვნის წინ უნდა გვქონოდა. განზოგადებები (სხვა რიგისა) დასაშვებია მეგრულშიც, მაგ. იმავე ბ-სი ან ვ-სი ყველა თანხმოვნის წინ.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ მეგრულში ბაგისმიერი თანხმოვნები ჩქამიერ თანხმოვანთა წინ ფუძის დასაწყისში ამჟღავნებს დაკარგვის ტენდენციას, რაც განსაკუთრებით თვალსაჩინოა **მ**-ს მიმართ. ეს პროცესი დასტურდება ინლაუტშიც, აგრეთვე სონორ თანხმოვანთა წინ ნებისმიერ პოზიციაში.

საინტერესოა, რომ ასეთივე ტენდენცია **მ**-ს დაკარგვისა მკაფიოდ ჩანს ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში (აჭარულში, გურულში, იმერულში), მაგ. აჭარ. ზე „მზე“, წარე „მწარე“, კლავი „მკლავი“, ჭლე „მჭლე“, წყესი „მწყემსი“, შვიდობა „მშვიდობა“... იმერ. თა „მთა“, გელი „მგელი“, შობლები „მშობლები“, დიდარი „მდიდარი“, ჭედელი „მჭედელი“ და სხვ. მრ[23]. განხილული ფონეტიკური მოვლენა ერთ-ერთი იმ იზოგლოსათაგანია, რომელიც მეგრულს ქართული ენის დასავლურ დიალექტებთან აერთიანებს.

Т. Е. ГУДАВА

ЛАБИАЛЬНЫЕ СОГЛАСНЫЕ ПЕРЕД ШУМНЫМИ В МЕГРЕЛЬСКОМ

Резюме

Лабиальные согласные (m, v, b, p, p̣) перед шумными в начале основы исчезают: мегр. xuǯ-i «плечо» <*mxuǯ-i<*mxoǯ-i, срв. груз. mqar-i (o>u под влиянием анляутного m); мегр. č̣ḳadu «кузнец» <*mč̣ḳadu, срв. груз. mč̣edel-i; мегр. zaḳal-i «самшит» —bzaḳal-i, срв. груз. bza; мегр. kvir-i «мука»<pkvir-i, срв. груз. pkvil-i. Звонкий v и придыхательный p в той же позиции исчезают или переходят в смычный: мегр. neba< груз. vneba «вредить», мегр. pš-//š < груз. vs «наполнять».

Исчезновение лабиальных согласных значительно изменило исторический облик пракартвельских основ в мегрельском, в котором, кстати, на этой почве исчез древний тип причастия, образованный путем **m- —el**.

Рассмотренный процесс находит параллели в западных диалектах грузинского языка.

---

[23] იხ. შ. ნიჟარაძე, ქართული ენის ზემო-აჭარული დიალექტი, ბათუმი, 1961, გვ. 52; ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი, თბილისი, 1973, გვ. 40 და სხვ.

ენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

ЛАСЛО ДЭЖЕ

О СВЯЗИ ГЛУБИННОЙ СТРУКТУРЫ С АКТУАЛЬНЫМ ЧЛЕНЕНИЕМ И ПАДЕЖНОЙ СИСТЕМОЙ

В настоящей статье мы рассматриваем связь универсальной семантической глубинной структуры и различных падежных систем. В ходе нашего анализа (1) кратко представим один возможный вариант универсальной семантической глубинной структуры, (2) отправляясь от глубинной структуры (ГС) к поверхностной структуре (ПС), мы анализируем исходную часть предложения, его тему и в связи с ней отметим некоторые вопросы эргативных языков, а затем рассмотрим рему, то есть ту часть предложения, которая сообщает новое, уделяя при этом особое внимание номинативным языкам, и (3) роль категории «определенность». Наконец, мы будем говорить (4) об 'агглутинативном' и 'флективном' выражении объектных и локальных падежей. В нашей статье мы исследуем лишь проблемы номинативных языков, на явления эргативных языков мы будем ссылаться только в связи с первыми.

1. О глубинной структуре

Для того, чтобы мы смогли сравнить различные формы поверхностной структуры различных языков, целесообразно исходить из универсальной глубинной структуры. Для нас глубинная структура представляет собой конструкт, цель которого определяется тем, что он служит базой для деривации

многообразных форм поверхностной структуры. Существует несколько теорий относительно глубинной структуры. Мы используем ту, которая больше всего основывается на лингвистической традиции, прежде всего на типологической. Такая глубинная структура состоит из таких семантических компонентов, как Предикат, Агент, Объект, Эксперпент, Инструмент, Локатив и некоторые другие. Сходными категориями пользуются некоторые представители сегодняшней пражской школы и ленинградские типологи. Такая ГС сформулирована Ч. Дж. Филлмором, как один из вариантов порождающей грамматики (см. Fillmore). Такие же категории учитываются Хеллидейем в анализе поверхностной структуры (см. Halliday). К нащим соображениям ближе всего стоят филлморовские представления, но как окажется, мы считаем необходимым внести некоторые уточнения в ГС; кроме этого, Филлмор не рассматривал большинство тех проблем перехода от ГС к поверхности, которые и являются предметом нашего анализа.

Компоненты ГС мы иллюстрируем на примере из сербохорватского языка:

дечак (A) **отвара** (Pr) **врата** (O) **кључем** (I) **мајци** (E) **у ходнику** (L),

—где **дечак** агент (A) принимает «активное» участие в действии и является «одушевленным»; **врата** объект (O), имя существительное «неодушевленное», в данном примере с функциональным признаком «неактивность»; **кључем** инструмент (I), имя существительное «активной» роли и с признаком «неодушевленность»; **мајци** эксперпент (E), имя существительное «неактивной» роли с признаком «одушевленность»; **у ходнику** локатив (L), указывающий на место. Признаком существительного может быть как «одушевленность», так и «неодушевленность». Признак «активность» означает функцию, «одушевленность» есть неотъемлемый признак существительного. Семантически самым существенным элементом предложения является предикат **отвара** (Pr), который означает «динамическое» действие и дополняется агентом и объектом.

ГС такого типа исходит из анализа ситуации. На основе лингвистических и особенно типологических исследований считается общепринятой необходимость такого анализа ситуации, при котором выделяется действующее лицо, учитывается, что действие имеет свой объект, может происходить с помощью такого-то инструмента, в определенном месте, и оно может касаться такого лица, которое не принимает активного участия в действии. Все это очевидно релевантно относительно анализа сообщения, однако только тогда может считаться лингвистически значимым, если из него можно вывести заключения относительно поверхностной структуры, в первую очередь, падежной системы и глагольного вида и времени языков разных типов. В дальнейшем нам хотелось бы привести аргументы в пользу того, что такой анализ ситуации является лингвистически релевантным.

Прежде чем приступить к анализу поверхностной структуры, мы должны подчеркнуть важность семантического анализа предиката, в первую очередь глагола и прилагательного. Это является одним из решающих вопросов дальнейших исследований. Семантика глагола и связанные с ней пресуппозиции предопределяют сочетающиеся с глаголом категории глубинной структуры (действующее лицо, объект или инструмент действия и т. д.), и все это оказывает влияние на выбор падежа и аспектуальность. В данном примере *мајци* не является категорией, обязательно сочетающейся с глаголом *отварати* и присоединяется к нему с такой пресуппозицией, что агент потому открывает дверь, чтобы дать возможность экспериенту как-нибудь действовать. Это обстоятельство может быть релевантным в поверхностной структуре, например, в английском возможна пассивная трансформация предложения: *The boy gave ten dollars to Peter*, 'Мальчик дал Петру десять долларов', *Peter was given ten dollars by the boy*, однако в английском переводе рассмотренного предложения: *The boy opened the door for mother* экспериент имеет другой предлог и трансформация не всегда возможна: **Mother was opened the door by the boy*.

2. Правила темы и ремы: эргативные и номинативные языки

2.1. Представленное выше предложение было приведено уже в основном порядке слов, но это делалось лишь ради иллюстрации. В глубинной структуре семантические элементы линейно еще не организованы. Установление соответствующего порядка поэтому является одной из важнейших задач оформления поверхностной структуры. Это происходит посредством трех групп правил: основной порядок слов устанавливается первичными правилами, другая группа правил подлаживает порядок слов к контексту, а третья выражает эмфазу. К порядку слов присоединяются соответствующие правила фразового ударения, паузы и интонации. В дальнейшем мы ограничимся лишь анализом первичных правил.

При первом шаге первичных правил выделяется тема, исходная часть предложения, которая ставится на соответствующее место, в большинстве языков в начальную часть или на начало предложения. Вероятно, является близко универсальным установленное Хеллидейем и Филлмором правило, по которому первичной темой является агент, если он имеется в предложении. Так это было и в вышеуказанном примере: Дечак (тема) отвара врата кључем мајци у ходнику (рема). Если в предложении нет агента, то темой предложения будет экспериент — можно предположить, что близко универсально:

Дечак (Е) **има шешир** (О). 'Ребенок (Е) имеет шляпу. (О)'.

В том случае, если в предложении имеется только объект и инструмент, темой будет инструмент:

Кључ отвара врата. 'Ключ открывает дверь.'

Правила выделения темы заслуживали бы специального исследования, но нас интересует, в первую очередь, выражение темы.

Принято делить языки на эргативные и номинативные на основании того, выражают ли они агент, стоящий в качестве темы, при определенных условиях отдельным падежом. Те, которые пользуются специальным падежом для выражения агента, называются эргативными, а остальные но-

минативными. По нашему мнению, в типологический анализ языков нужно включить все способы выражения первичной темы, и тогда можно будет установить более дифференцированную классификацию. При анализе темы следует принимать во внимание как факторы глубинной структуры, в первую очередь семантику глагола, так и особенности поверхностной структуры, учитывая аспектуальность и акцию глагола.

Изучение этого сложного круга вопросов выходит далеко за пределы нашей статьи, мы хотим теперь указать лишь на некоторые моменты. Эргативные языки можно было бы назвать языками, особенно «чувствительными» по отношению к теме, в отличие от языков номинативных, «чувствительных» по отношению к реме, так как эргативные языки способны выражать тему в зависимости от семантики глагола, с помощью весьма развитых и разнообразных средств, и эта тема может быть агентом, действующим лицом в эргативном падеже, а в случае глаголов, выражающих обладание, чувство и т. д., экспериентом, не действующим лицом (напр., в дательном падеже), а реже предметом (напр., в именительном падеже). Но аспектуальность глагола и некоторые другие факторы оказывают влияние на поверхностное представление этих категорий. В языках с развитой системой падежей выражаются различия, проявляющиеся в семантике глагола в реме, как это увидим ниже.

2.2. Анализ выражения темы в эргативных языках не является целью данной статьи, скорее мы хотели бы указать на то, что в выражении темы некоторые номинативные языки различают первичный экспериент «нединамических» глаголов при помощи особого падежа, главным образом дательного:

1) **англ.:** I like this hat.
   венг.: Nekem tetszik ez a kalap.
   рус.: Мне нравится эта шляпа.
2) **англ.:** I need a hat.
   венг.: Nekem kell kalap.
   рус.: Мне нужна шляпа.

3) англ.: I have a hat.
   венг.: Nekem van kalapom.
   рус.: У меня есть шляпа.

В противоположность английскому, где последовательно употребляется именительный падеж, в венгерском употребляется дательный, в русском дательный, у + род. пад.; и в двух последних языках объект, находящийся в реме, стоит в именительном падеже. Однако, выражение экспериента с помощью особого падежа не является последовательным:

4) англ.: I love my daughter.
   венг.: Én szeretem a lányomat.
   рус.: Я люблю дочку.

Не имеется, однако, особого падежа для выражения агента, следовательно разница между агентом и объектом непременно нейтрализуется. Соответственно этому можно классифицировать номинативные языки по тому, выражают ли они экспериент с помощью отдельного падежа, а если выражают, то при каких глаголах. Вторым обстоятельством, на которое мы хотели бы указать, является то, что в номинативных языках, чувствительных по отношению к выражению ремы, могут выражаться различия, имеющиеся в семантике глагола, и посредством падежей ремы. Таким образом тема глаголов, выражающих желание, в эргативных языках стоит в особом падеже (напр., в дательном), а в русском языке, который является номинативным, требуется родительный: Петр хочет (желает) счастья. Часть глаголов со значением обладания управляет творительным падежом, к примеру, рус. обладать: Петр обладает прекрасными способностями. Количество примеров можно увеличить дальше, но общеизвестно, что выбор падежа объекта зависит или может зависеть от семантики глагола. Семантические особенности глагола проявляются в эргативных языках в первую очередь в выражении темы, а в номинативных — в выражении ремы. Тот факт, что в теме стоит скорее всего агент и экспериент, а менее типично объект, а в реме с глаголом крепче всего связан типично объект, реже экспериент, приводит к тому, что иррадиация семантики глагола в сторо-

ну ремы и темы — при сходстве — имеет значительные различия. Выше мы отметили лишь тождество в иррадиации семантики глаголов желания и обладания, требующих особого падежа в эргативных языках для темы, а в номинативных — для ремы.

3. Актуализация темы и ремы и система падежей

3.1. Мы подчеркивали важность элементов глубинной структуры, в первую очередь семантики предиката, при выборе поверхностных падежей, в то же время мы указали и на то, что исходя только из этого нельзя объяснить употребление падежей. Следует принять во внимание, кроме деления на тему и рему, и особенности поверхностных членов предложения (подлежащего, дополнения, обстоятельства) и морфологической системы падежей. В дальнейшем речь пойдет об этом последнем: сначала, продолжая вышеуказанный анализ темы и ремы, мы будем касаться категории «определенность». Раньше мы упомянули о компоненте «казус» именной группы, который имеет признак «активность», о семантических признаках существительного, из которых мы обратили внимание лишь на признак «одушевленность», но не говорили о детерминанте, выражающемся в ПС в виде артикля или местоимения, напр., тема предложения: П е т р ж е л а е т с ч а с т ь я. П е т р (эксперинт) имеет признак категории «неактивность», существительное имеет признак «одушевленность» и его детерминант — «определенность», которая в случае имени собственного не выражается:

$$E \rightarrow K[-act] + d[+def] + N[+anim],$$

— где [—act] = «неактивность»; [+def] = «определенность»; [+anim] = «одушевленность». В сфере определенности есть несколько признаков, мы будем говорить только о трех. Первый из них результат актуализации — является самым элементарным. Актуализация дополнения глагола не является обязательной; объект в инкорпорирующих языках «неактуализован», но актуализация может отсутствовать и в неинкорпорирующих языках, например: венг.: A f i ú l e v e l e t í r. 'Мальчик пишет письмо'; где l e v e l e t употребляемое с нулевым артик-

лем, «неактуализировано», и для говорящего иррелевантно, известно ли письмо или нет, существенно лишь само действие: 'письмописание'. Если l e v e l e t «актуализовано», то оно может еще получить признак «определенность», но также и «неопределенность». Это выражается, кроме других средств определенным и неопределенным артиклем:

венг.: A f i ú í r j a a l e v e l e t. 'Мальчик пишет (определенное) письмо.'

A f i ú í r e g y l e v e l e t. 'Мальчик пишет (какое-то) письмо.'

«Определенность» может быть обусловлена ситуацией и контекстом. Существительное с признаком «неопределенность» может оказаться одним из элементов некоторого известного множества, то есть множество может быть «отождествлено», а его элемент — нет, например:

венг.: M e l y i k l e v e l e t í r j a a f i ú?
'Которое письмо пишет мальчик?'

— это — те признаки, которые нам будут нужны для определения признаков детерминанта существительного, стоящего в теме или в реме, влияющих на выбор падежа в предложениях с прямым объектом.

3.2. Можно предполагать существование близко универсального правила относительно признаков детерминанта темы: т е м а п е р в и ч н о «а к т у а л и з о в а н а». «Неактуализованной» она может быть только в случае некоторых абстрактных имен, а также эмфазы, но такие случаи являются особыми. С этим же связано другое утверждение: д л я п р и з н а к о в д е т е р м и н а н т а и р р е л е в а н т н о, к а к и м г л у б и н н ы м к о м п о н е н т о м (агент, экспериент, инструмент, объект) я в л я е т с я т е м а. В этом легко можем убедиться на следующих венгерских примерах:

A f i ú (A) k u l c c s a l n y i t j a a z a j t ó t.
'Мальчик (A) открывает дверь ключом.'
A f i ú n a k (E) v a n k a l a p j a.
'У мальчика (E) есть шляпа.'
A k u l c s (I) n y i t j a a z á r a t.
'Ключ (I) открывает замок.'

A k u l c s (O) a z a s z t a l o n f e k s z i k.

'Ключ (O) лежит на столе.'

Стоящие в роли темы A f i ú, A k u l c s являются «актуализованными», «определенными», что и выражается «определенным» артиклем, но они могли бы быть «актуализованными» и «неопределенными», в этом случае употреблялся бы неопределенный артикль: E g y f i ú, E g y k u l c s, но не могут быть «неактуализованными», то есть иметь нулевой артикль: F i ú, K u l c s. Между существительными с признаками «определенность» с одной стороны и «неопределенность» с другой, появляются и другие различия, но этого вопроса не будем касаться в данной работе.

3.3 В исходном членении предложений с прямым дополнением первичным элементом ремы является само дополнение, оно характеризуется коммуникативным динамизмом высшей степени, если употреблять термин Фирбаса (см. Firbas).

Из вышесказанного следует, что прямым дополнением является не агент, и даже не инструмент, а как правило, либо объект, либо экспериент. Из двух последних прямым дополнением первично является объект; с таким случаем мы имели дело выше в приведенных примерах. Сформулировать универсальное правило не так просто, с одной стороны потому, что в роли прямого дополнения может выступать и экспериент, если он имеет признак «тотальность», о котором пойдет речь ниже:

A fiú (A) megajándékozta a lányt (E) egy szalaggal (O).

'Мальчик подарил девушке ленту (досл.: девушку лентой).'

В таком случае экспериент ставится в винительном падеже в номинативных языках. Прямым дополнением кроме экспериента может выступать и локатив с признаком «тотальность»:

A fiú (A) megkente a kenyeret (L) zsírral (O).

'Мальчик (на-) мазал хлеб маслом.'

Следовательно одним из ограничений является то, что в

роли прямого дополнения в некоторых языках может выступать эксперилент, но не любой, и локатив, но не любой, а лишь те, которые имеют признак «тотальность». К типологической проблематике относится то, что в зависимости от глагола и прямого дополнения (представляется ли оно в ГС существительным или целым предложением) может меняться выражение экспериента и объекта в разных языках.

венг.: A lány megköszönte a fiúnak a szalagot.
досл.: Девушка поблагодарила мальчику ленту.
рус.: Девушка поблагодарила мальчика за ленту.

Мы не хотим продолжать анализ этого вопроса, именно сложность этой проблемы делает необходимой деривацию разнообразных способов выражения различных языков из некоторых основных категорий глубинной структуры. Этим, однако, отнюдь не исчерпывается проблематика падежной категории, дополнения; кроме винительного оно может стоять и в абсолютном падеже, в партитивном или родительном, но эти последние мы можем противопоставить винительному только тогда, если примем во внимание признаки компонента детерминант (**d**); «актуализовано» и «определенность». В реме возможно и «неактуализованное» дополнение, а порядок слов при этом не эмфатический:

венг.: A fiú [A] levelet [O] ír.
'Мальчик письмо пишет.'
A fiú [A] ajtót [O] nyitott.
'Мальчик дверь откры(ва)л.'

В таком случае глагол и дополнение образуют коммуникационное единство, действие является конкретным, но не посредством актуализации дополнения, а посредством глагола. Такое «неактуализованное» употребление дополнения характерно для многих языков, например алтайских, некоторых палео-азиатских инкорпорирующих (см. Bese—Dezső—Gulya). Выражение актуализации проявляется наиболее дифференцировано в прямом дополнении, как в первичном элементе ремы, это он является первичным местом выражения определенности, как это установлено Е. Моравчик на основе анализа 100 языков (см. Moravcsik). Определенность может быть обозначена:

(I) на самом дополнении

(а) чередованием абсолютного и винительного падежей; при этом последним выражается «определенность» (алтайские и угорские языки);

(б) чередованием винительного и партитивного падежей (в прибалтийско-финском, и сюда же относится оппозиция винительного и родительного в балтийских и славянских языках).

(II) на глаголе

(а) особым объектным спряжением глагола (угорские языки);

(б) местоименным элементом, указывающим на дополнение посредством введения его в виде инфикса (например языки банту).

Случаи (II) (а) и (б) выражают некоторые признаки актуализации и определенности.

3. 4. Как указывает вышеприведенный пример: A fiú levelet ír 'Мальчик письмо пишет' действие может быть конкретизировано и тогда, когда дополнение неактуализовано, если при этом глагол обозначает конкретное действие.

Относительно мало внимания уделялось конкретному характеру действия, поскольку сравнительно мало языков различают «неконкретное» действие от «конкретного» (таким является язык суахили). В этих языках обозначается особым элементом «неконкретность» действия (напр. суах. hufanga), и для этой формы нехарактерно различение времени и вида. Этот факт обращает внимание на конкретизирующую роль вида. Английский и суахилийский вид с признаком процесса означает конкретное действие. В вышеприведенном венгерском примере речь идет также о действии такого характера, но в венгерском языке это не выражается морфологически. Совершенный вид тоже конкретизирует:

с.-х. Дечак је написао задатак.
'Мальчик написал задание.'
Дечак је попио кафу.
'Мальчик выпил кофе.'

В венгерском языке при нулевом артикле дополнения невозможно употребление глагола совершенного вида: *A fiú leve-

let megír. 'Мальчик письмо напишет' за исключением случая, когда объект является типизованным и эмфатическим: A fiú levelet megír, de lapot nem. 'Мальчик письмо напишет, но почтовую карту не напишет'.

Значит, конкретизирующий совершенный вид несовместим с «неактуализованным», следовательно неконкретным дополнением. В вышеприведенных примерах дополнение было объектом в глубинной структуре. Если вместо объекта стоит другой элемент глубинной структуры, то единственно возможным является глагол совершенного вида:

A fiú [A] megajándékozta a lányt [E] egy szalaggal [O].

(Дословно: 'Мальчик подарил девушку лентой').

*A fiú ajándékozta a lányt egy szalaggal.

('Мальчик дарил девушку лентой'),

или может стоять чисто перфективизирующий префикс:

A fiú [A] megkente a kenyeret [L] zsírral [O]

(Дословно: 'Мальчик помазал хлеб маслом')

и невозможно употреблять префикс с локальным значением (rákente)

Подытоживая вышесказанное, можно установить, что совершенный вид конкретизирует и он совместим только с «актуализованным» и, главным образом, «определенным» прямым дополнением, если оно представляет собой объект глубинной структуры. Если прямое дополнение в глубинной структуре представляется экспериентом или локативом, то глагол совершенного вида является единственно возможным, или он предпочитается. Последний факт указывает на необходимость уточнения характеристики прямого дополнения.

Зависимость падежа прямого дополнения и вида осуществляется последовательнее всего в прибалтийско-финских языках: прямое дополнение перфективного глагола является определенным и стоит в винительном падеже, а прямое дополнение имперфективного глагола — неопределенным и ста-

вится в партитивном падеже. Аспектуальность глагола, однако, определяется на основе падежа прямого дополнения, а не с помощью особых видовых морфем.

В балтийском языкознании (точнее в литовском) установлено, что прямое дополнение, стоящее в винительном падеже, является определенным, если дополнение стоит в родительно-партитивном, то оно является неопределенным (речь идет о прямом дополнении, которое может быть выведено из глубинного объекта, проблематика прямого дополнения иного происхождения не выяснена). В славянском оппозиция родительный-винительный не охватывает все прямые дополнения объектного происхождения, в первую очередь, она распространяется на существительные, обозначающие вещества, хотя есть примеры и на ее более широкое употребление, но необходимо выяснить, насколько она распространяется на другие случаи прямого дополнения объектного происхождения. В сербохорватском, с этой точки зрения архаическом, аспектуальность и выбор падежа связаны в случае названий веществ:

Дечак је попио млеко.	Дечак је пио млека.
'Мальчик (по)пил молоко.'	'Мальчик пил молока'.

То есть, с винительным падежом употребляется глагол совершенного вида, а с родительным — глагол несовершенного вида, прямое дополнение в винительном падеже является «определенным», а в родительном — «неопределенным».

Подытожим вышесказанные (см. Kcnt 197—205, Булыгина-Шмелева, Гортан-Премк 114—5):

язык	аспектуальность глагола	падеж	детерминант прямого дополнения
прибалтиийско-финский	перфективный	винительный	определенный
	неперфективный	партитивный	неопределенный
балтийский	?	винительный	определенный
	?	родительный	неопределенный
сербохорватский	совершенный	винительный	определенный
	несовершенный	родительный	неопределенный
венгерский	совершенный	винительный	актуализованный
	несовершенный	винительный	актуал. (не-актуал.).

Балтийская аспектуальность по своему типу сходна с венгерской и обе принадлежат малоразвитому подтипу такого типа вида, развитый подтип которого представляет славянский. Но этот вопрос осложняется тем, что в литовском и русском имеется приставка со значением «малого количества» (**ра-** и **по-**), а ее нет в сербо-хорватском и венгерском.

Существенно здесь обратить внимание на взаимосвязь факторов глубинной и поверхностной структур. Прямое дополнение в родительном и партитивном возникло первично при названиях веществ, и здесь оно обозначало такое комплексное прямое дополнение, о части или количестве которого шла речь. Значит, перед нами особая, комплексная категория глубинной структуры, которая, однако, в поверхностной структуре выражается лишь самим существительным, обозначающим вещество, а тот факт, что речь идет только о части, некотором количестве его, обозначается не особым существительным, а родительным падежом, т. е. с.-х.

Дечак је пио (неку количину) млека.	'Мальчик пил (некоторое количество) молока.'

Такой родительный количества первично является «неопределенным», в отличие от «определенного» дополнения в винительном падеже. Позже оппозиция винительный-родительный или партитивный распространилась и на те случаи, когда и речи не было о части некоторого целого, и сопоставлялось лишь «определенное» с «неопределенным».

Взаимосвязь аспектуальности глагола и падежа глагольного дополнения является релевантной не только в номинативных языках, но и в эргативных языках, напр. в грузинском при выборе падежа темы. Зато в некоторых номинативных языках, напр. в прибалтийско-финских партитивный падеж образует оппозицию с именительным в роли темы (см. Kont 209—13).

4. О способе выражении объектных и локальных падежей

4.1. Отправляясь от синтаксиса, мы доходим до системы падежей, касаясь членов предложения. Падежи, предлоги и послелоги, как морфологические единицы, выражают определенные «значения», способ выражения которых может быть двояким: одна единица может выражать одно «значение» или одновременно несколько; в первом случае речь идет об агглютинации, во втором — о репрезентации неагглютинативной. Обычно в морфологической типологии термин агглютинация применяется при числе и падеже, числе и лице или других морфологических категориях. Расширение понятия агглютинации на специальные значения, выраженные посредством падежных окончаний, предлогов и послелогов — это заслуга А. Белича (Белић 121).

Само падежное окончание может обозначать число и категорию падежа, или только последнюю, а предлог и послелог — только синтактико-семантическую категорию. В этом последнем случае окончание падежа, так же, как и предлог и послелог, в принципе может выражать одно или несколько «значений». Скорее всего спорным является вопрос, что мы будем понимать под «значением», которое до сих пор употребляли в кавычках. С точки зрения глубинной структуры мы понимаем под значением, выражаемым на поверхности, некоторую категорию глубинной структуры, и будем считать агглютинативными те падежные окончания, предлоги и послелоги, которые выражают лишь по одной категории, а неагглютинативными те, которые представляют по две или больше категорий. Поэтому окончание винительного падежа **-у** в сербохорватском неагглютинативно не только потому, что оно означает и единственное число, но и потому, что оно выражает одновременно объект и локатив: П е т а р в и д и к у ћ у, П е т а р ј е у ш а о у к у ћ у. В противоположность этому венгерское окончание **-t** скорее агглютинативно, потому, что оно выражает только объект: P é t e r l á t j a a h á z a t, а в роли другого винительного сербохорватского употребляется другой падеж: P é t e r b e m e n t a h á z b a. Но тут сразу оказывается, что таким путем с трудом можно обнаружить агглютинативные окончания даже в венгерском, так как **-t** выражает во-

обще прямое дополнение, т. е. кроме объекта и экспериента так же и локатив, если наличествует признак «тотальность». Поэтому, правильнее формулировать условия агглютинации пользуясь категориями глубинной структуры, но в категориях поверхностных членов предложения: агглютинативным является то падежное окончание, которое выражает лишь одну категорию членов предложения (прямое и косвенное дополнение или обстоятельство, которому соответствует, в основном, один компонент ГС). На основе этого, венгерское -t будет уже (почти) агглютинативным, а славянское -у останется неагглютинативным. Неагглютинативно также английское **to**, так как оно может выражать и косвенное дополнение (экспериент) и обстоятельство места (локатив): Peter gave the book to Paul, Peter went to the river. Предлоги, употребляющиеся в славянском с падежными окончаниями, и являющиеся результатом более позднего развития, делают однозначными многозначные неагглютинативные падежные окончания. В противоположность этому, в агглютинативной падежной системе венгерского языка послелоги присоединяются — за несколькими исключениями — не к падежным окончаниям, а к основе. Из вышесказанного следует, что путь к поверхностной структуре падежей, как к явлению морфологического уровня, ведет через поверхностные категории членов предложения. В процессе образования предложений, сначала нужно создать поверхностное предложение и на основе этого создается их морфологическая репрезентация. Это кажется логичным.

Для того, чтобы мы смогли создать картину соотношения падежных систем славянского (и вместе с тем индоевропейских и других языков) и венгерского (но кроме него многих языков подобного типа), сопоставим важнейшие значения славянских падежей с венгерскими.

Славянский винительный является падежом прямого дополнения и обстоятельств места и времени, выражающих «приближение» и «контакт»; прямое дополнение в венгерском выражается падежным окончанием **-t**, остальные падежными окончаниями **-ba**, **-ra**:

с.-х.: Петар види кућу, венг.: Péter látja a házat, с.-х.: Петар је ушао у кућу, венг.:

Péter bement a házba, с.-х.: Петар је ступио на праг, венг.: Péter rálépett a küszöbre.

Славянский дательный падеж выражает экспериент, стоящий в предложении в виде косвенного дополнения, некоторые виды объекта и обстоятельства места и времени с признаком «приближение». В венгерском в первом случае употребляется падежное окончание **-nak**, во втором **-hoz** или послелоги, хотя редко и **-nak** может иметь значение обстоятельства места:

с.-х.: Петар је писао писмо Павлу, венг.: Péter levelet írt Pálnak, русск.: Петр пошел к реке, венг.: Péter a folyóhoz ment.

Часть соответствующих значений локатива в некоторых славянских языках вторично выражается родительным падежом и предлогом **до**.

Славянский творительный в первую очередь является падежом косвенного дополнения, обстоятельства орудия и способа действия (но может выражать также и место и время); венгерский инструментальный падеж обозначает в первую очередь обстоятельство орудия и способа действия, а реже косвенное дополнение: с.-х. Петар је радио чекићем, венг. Péter kalapáccsal dolgozott, с.-х. Петар се бави лингвистиком, венг. Péter nyelvészettel foglalkozik.

На раннем этапе развития славянских языков сочетающийся с глаголом родительно-отложительный выражал объект с признаком «нетотальность», а также и обстоятельство места с признаком «не-приближение»: с.-х. Петар је јео хлеба, Петар је излазио из куће, Петар је отишао од ограде; венг. Péter kenyeret evett, Péter kiment a házból, Péter elment a kerítéstől. В соответствующих венгерских предложениях первое дополнение стоит в винительном падеже, второе и третье в падежах с окончаниями элатива **-ból** и аллатива **-tól**. Хотя вторично элативный падеж **-ból** тоже может обозначать объект с признаком «нетотальность»: Péter

evett a kenyérből, но здесь дополнение употребляется с определенным артиклем, что является вторичным явлением.

Знатоки падежных систем венгерского и славянских языков с полным правом могут сказать, что, хотя все то, о чем мы пишем, по существу верно, однако действительность намного сложнее. Несомненно это так, но как и в определении агглютинативных языков агглютинация означает в первую очередь общую господствующую тенденцию, так и здесь речь идет только об этом. Необходимо поэтому установить и степень агглютинации. Второе уместное замечание касается исторического развития языков: в праславянском предлоги употреблялись менее обширно, неагглютинативный характер падежных окончаний тогда еще не был нарушен предлогами. Падежные окончания будто бы 'сделали агглютинативными' выражение падежей: предлоги взяли на себя (вместе с падежными окончаниями) функцию выражения локатива в винительном, дательном и родительном-отложительном (как это иллюстрируется нашими примерами). Кроме локатива некоторые из предлогов взяли на себя и выражение некоторых вторичных объектных значений (напр., за + винительный падеж в старом сербохорватском), сходный процесс имел место и в венгерском.

Агглютинация однако осуществляется не только путем разделения выражения объектных и локальных значений, но и так, что одному локальному падежу неагглютинативных языков соответствует не один, а несколько локальных падежей в агглютинативных языках. Например, сербохорватское окончание -у заменяется одним объектным и двумя локальными падежными окончаниями: с. х. -у = венг. -t и -ba, -ra: књигу = könyvet, у књигу = könyvbe, на књигу = könyvre (примеры см. выше). Конечно, кроме окончания -у в сербохорватском с существительным сочетаются разные предлоги, но -ba, -ra в венгерском — падежные окончания. Так же, сербохорватскому локальному и аблативному значению в венгерском соответствуют по два или больше падежных окончаний: у књизи, на књизи, a könyvben, a könyvön; из књиге, са књиге, од књиге, a könyv-

b ő l, a k ő n y v r ő l, a k ö n y v t ő l. В венгерском по два разных падежа выражают присутствие или отсутствие признака «внутри»: a k ö n y v b e, a k ö n y v b e n, и a k ö n y v r e, a k ö n y v ö n. В славянском этот признак не влияет на выбор падежа; признаком, различающим разные локальные употребления падежей, является лишь признак «приближения» (аппроксимации): у/н а к њ и г у [+appr], и з/с а к њ и г е [—appr.], у/н а к њ и з и [±appr] (о с.-х. падежной системе см. Ивић). В некоторых кавказских языках локальные падежи различаются более тонко, чем в венгерском — например в табасаранском, который Л. Ельмслев причисляет к трехдимензионным языкам (см. Hjelmslev I 133 и сл.). В то время, как в венгерском языке разные падежи выражают те локальные отношения, которые в славянском выражаются с помощью тех же падежей, но с различными предлогами, в табасаранском языке венгерским послелогам соответствуют падежные окончания, т. е. с точки зрения выражения падежей релевантно больше признаков (см. Магометов 117).

Системы славянских предлогов и венгерских послелогов существенно различаются в том, что славянские предлоги сочетаются с определенными падежами, а венгерские послелоги — почти без исключения — с абсолютным падежом или с основой с нулевым окончанием, таким образом разные предлоги составляют единство с падежным окончанием, т. е. окончание винительного падежа -у и употребляемые с ним предлоги на, у и другие составляют формальное единство, в то время, как венгерские послелоги **alatt**, **körül** и другие не связаны с падежами, для послелогов характерно лишь употребление с абсолютным падежом. Поэтому новые падежи «легко» образуются: если послелог образует морфологическое единство с корнем, то он станет падежным окончанием. Падежи трехдимензионных языков возникают таким или сходным путем. Возникновение падежного окончания, однако, не является полностью случайным процессом: окончания возникают соответственно некоторой иерархии локальных признаков. В то же время число падежей меняется в зависимости от того, реализуются ли данные возможности.

Можно предполагать, что уже в уральском праязыке су-

ществовало агглютинативное выражение падежей: об этом свидетельствуют два реконструированных местных падежа и два латива, хотя не выяснена еще разница между ними (см. Hajdú -120—4). Но если агглютинативный принцип действовал среди локальных падежей, то он мог проявляться и в выражении объектных и локальных падежей. Поздняя индоевропейская система падежей была очень подобна славянской, ранняя индоевропейская система характеризовалась меньшим количеством падежей и большей степенью неагглютинативного способа выражения в области локальных падежей (см. Kuriłowicz 199 и ср. Machavariani).

Является неясным, выражал ли предположенный Куриловичем древний именительный-винительный-звательный падеж локальные отношения. Можно предположить, что правильный ответ будет положительный.

На основе большего количества локальных падежей, которое еще дополняется целым рядом послелогов, языки, подобные венгерскому, мы должны причислить к языкам, очень точно выражающим локальные отношения. Падежные окончания и послелоги дополняются глагольными приставками, которые также обеспечивают более конкретное выражение локальных отношений, чем система приставок в славянском. Этот последний факт естественен, ведь как в сербохорватском, в котором в глаголе локальные отношения выражаются подробнее, чем в других славянских языках, так и в венгерском большинство предлогов и послелогов с одной стороны, и приставок, с другой стороны, в историческом аспекте имеют общее происхождение, но этого вопроса в настоящей работе затрагивать не будем. Представляет собой большой интерес, что в венгерском очень значительно число тех глаголов, локативный глубинный компонент которых может стоять как в одном из локальных падежей, так и в винительном падеже. Когда в венгерском некоторый локальный падеж с признаком «приближение» противостоит винительному падежу, в сербохорватском наблюдается оппозиция винительного и родительного: с.-х. дотакнути зид, дотакнути се зида; венг. megérinti a falat, hozzáér a falhoz.

В венгерском локальный характер глагольного действия живее, чем в славянском, где винительный и родительный выбирается в зависимости от признаков «тотальность» и «нетотальность». В ходе исторического развития вероятно уменьшилось количество глаголов, требующих локальных падежей, и возросло количество глаголов, употребляющихся с локальными и объектными или только с объектными падежами. Вышеприведенный пример показывает, что в тех языках, в которых выражение локатива более дифференцировано, переход в дополнения управляемых существительных менее развито.

То обстоятельство, что среди славянских глагольных корней намного больше таких, которые первично управляют прямым дополнением, чем в венгерском, объясняется и тем, что в последнем глагольные основы являются двоякими: переходными и непереходными: indít, indul 'отправить', 'отправиться', поэтому венгерскому непереходному глаголу часто соответствует в славянском вторичный, образованный от переходного корня, непереходный глагол. Однако, здесь роль падежной системы нуждается в объяснении.

Так как мы говорили о языке «локальном», т. е. способном выражать локальные отношения очень дифференцировано, мы должны хотя бы упомянуть и о языке противоположного типа. В языках банту количество предлогов сначала было незначительно, и даже сегодня оно невелико, нет глагольных приставок; в них локальные отношения выражаются разными способами, но менее дифференцировано. Локальные отношения сначала выражались локальными пре-приставками (знаками классов места), которыми различались категории «близкое» и «отдаленное», а у первого даже категория «внутри». Выражение «приближения» (и его противоположного) развилось из «отдаленного». Таким образом языки банту, которые в области спряжения являются агглютинативными, и в выражении локатива использовали средства агглютинации. В том, что не возникло дифференцированное выражение локальных отношений, сыграла большую роль семантика глагола: в языках банту глагольные корни, выражающие элементарное движение, способны выражать и

«приближение», «внутри» и даже другие признаки. Отдельными глаголами выражаются, напр., значения 'идет' [+appr]: —enda; 'входит' [+appr, +in]:—ingia; 'поднимается' [+appr, +super]:—panda и т. д., и поэтому часто не было необходимости в падежных окончаниях, послелогах и приставках. Это указывает на то, что нельзя рассматривать поверхностную систему падежей независимо от глаголов.

ЛИТЕРАТУРА

Bese, L., Dezső, L., Gulya, J., On the syntactic typology of the Uralic and Altaic languages: Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian languages. Budapest, 1970, 113—28.

Fillmore, Ch. J., The case for case: Universals in linguistic theory. New York, 1968, 1—88.

Firbas, J., Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech: Brno Studies in English 1 (1959): 39—68.

Hajdú, P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966.

Halliday, M. A. K., Notes on transitivity and theme in English: Journal of Linguistics 3 (1967): 37—87, 199—244; 4 (1968): 179—215.

Hjelmslev, L., La categorie de cas. Étude de grammaire général. Acta Jutlandica: Aarsskrift. vol. 7, fasc. 1; vol. 9. fasc. 2.

Kont, K., Käändsõnaline objekt läänemeresome keeltes. Tallinn, 1963 (Резюме: Именной объект в прибалтийско-финских языках).

Kuriłowicz, J., The inflectional categories of Indo-European. Heidelberg, 1964.

Machavariani, G. I., The system of Ancient Kartvelian nominal flection as compared to those of the Mountain Caucasian and Indo-European Languages: Theoretical problems of typology and the Northern Eurasian languages. Budapest, 1970, 165—9.

Moravcsik, E. A., Determination: Working papers on language universals. Stanford, Calif. 1969, 64—98.

Zsilka, J., The system of Hungarian sentence patterns. Bloomington, 1967.

Белић, А., О језичкој природи и језичком развитку. Лингвистичка испитивања. Београд, 1941.

Булыгина-Шмелева, Т. В., Словосочетания с родительным падежом в современном литовском языке. Москва, 1960 (Автореферат канд. дисс.).

Гортан-Премк, Д., Акузативне синтагме без предлога у српскохрватском језику. Београд, 1968 (Докт. дисс.).

Ивић, Н., Систем предложких конструкција у српскохрватском језику: Јужнословенски Филолог. 22 (1957—58), 141—166.

Магометов, А. А., Табасаранский язык (Исследования и тексты). Тбилиси, 1965.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

Вяч. Вс. ИВАНОВ

О НЕКОТОРЫХ ПЕРЕДНЕАЗИАТСКИХ ПАРАЛЛЕЛЯХ К КАРТВЕЛЬСКИМ ЛЕКСЕМАМ

1. Груз. rḳina 'железо', мегр. (r)ḳina-: хетт. (хурр.) Ḫawarkina-, хатти ḫaparki- 'железо'. Груз. rḳina 'железо', мегр. (r)ḳina (с проблематичным чанским соответствием)[1] было сопоставлено Г. А. Меликишвили с хетт. kuwan-(na)[2], но это последнее (как и родственное лув. kuwanzu-, прилагат. kuwanzana/i- = 'медный') имеет значение 'медь' и 'драгоценный камень' (второе, в частности, в хеттском переложении хурритской поэмы «Песнь об Улликумми») при возможном происхождении из шум. KUG. AN 'металл (цвета?) неба'; из хетто-лувийских языков заимствовано мик. греч. ku-wa-no 'стекло(м) синего цвета'[3], греч. гом. κύανος. Выведение rḳina

---

[1] Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, с. 156—157 (в дальнейшем страницы этого словаря указываются в тексте в скобках после сокращения К.).

[2] Г. А. Меликишвили, О некоторых наименованиях металлов в древневосточных и кавказских языках, «Вестник древней истории», 1968, № 4, с. 125.

[3] R. Halleux, Lapis-lazuli, azurite ou pate de verre? A propos de kuwano et kuwanoko dans les tablettes mycéniennes. „Studi micenei ed egeo-anatolici", fasc. 9 (Incunabula Greaca, vol. XXXIX), Roma, 1969, pp. 47—65; Его же, рец. на кн. J. D. Muhly. Copper and tin. The distribution of mineral resources and the nature of the metal trade in the Bronze Age. — „Journal of Economic and Social History of the Orient", vol. XVII, 1974, pt 1, p. 103. Более подробно об истории всей группы слов, связанных с хетт. kuwan, греч. *κύανος*, см. В. В. Иванов, Проблемы ис-

'железо' из kuwan- 'медь' наталкивается на семантические и фонетические трудности (при объяснении анлаута и при истолковании корневого гласного i).

Значительно более простым представляется объяснение грузино-занской основы при ее отождествлении с основой малоазиатского названия города, известного из хеттских источников в форме Ḫawarkina (KBo II 4 rev. IV 36; Ḫat. III 9) с вариантом (видимо, фонетическим, объясняемым характерным для хурритского чередованием r/l[4]). Ḫawalkina[5] от хатти ḫapalki (фонетически [xaw/flki-] 'железо' (к семантике названия ср. зап. груз. Sa-rḳin-et-i в Раче и т. п.). Заимствование названия железа именно из хатти представляется вероят-

---

тории металлов на Древнем Востоке в свете данных лингвистики (в дальнейшем сокращенно Металлы I). „Историко-филологический журнал», 4 (75), 1976, Ереван, с. 74—75; Он же, К истории древних названий металлов в южно-балканском, малоазийском и средиземноморском ареалах (в дальнейшем сокращенно Металлы II). «Славянское и балканское языкознание. Античная балканистика и сравнительная грамматика». М., 1977, с. 23—24; Он же, Древние культурные и языковые связи южнобалканского, эгейского и малоазийского (анатолийского) ареалов. «Балканский лингвистический сборник», М., 1977, с. 26—29; V. I. A b a e v, Contribution à l'histoire des mots. 2. Le deuxième metal i.-e. „Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste» (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, LXX), Louvain, 1975. В греческом *κύανος* получает позднее и значение 'сталь', но это происходит в период, более поздний, чем начало металлургии железа в Грузии (ср. ниже), что говорит против обсуждаемой этимологии.

[4] H. H. H o f f n e r, A Hittite text in epic style about merchants, „Journal of Cuneiform Studies" (сокращенно JCS) vol. XXII, 1968, № 2, p. 42; V. H a a s, Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte (Studia Pohl, Dissertationes scientificae de rebus Orientis Antiqui), Roma, 1970, SS. 293, 309.

[5] Как указал автору И. М. Дьяконов, суффикс мн. ч. -na обычен в хурритских топонимах, о хурритском посредничестве может свидетельствовать и самое чередование r/l, см. о нем в хурритском I. M. D i a k o n o f f, Hurrisch und Urartäisch (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft 6, Neue Folge), München, 1971, S. 55, ср. S. 59 о хурритском прилагательном *ḫabalgine (*ḫawalginne?), которое (по мысли И. М. Дьяконова) могло бы лежать и в основе приводимого топонима, см. Металлы I, с. 80, примеч. 50. Пользуюсь случаем выразить благодарность И. М. Дьяконову, прочитавшему статью в рукописи и сделавшему ряд ценных замечаний.

ным потому, что древняя область обитания носителей этого языка совпадает с наиболее ранним очагом металлургии железа, начавшейся в Малой Азии не позднее 2100 г. до н. э. и через тысячу лет оттуда распространившейся по Евразии[6]. Этот факт, недавно установленный археологами, согласуется с результатами исследования хеттских и хаттских текстов[7].

Культовая значимость железа в ритуальной традиции хатти выделяет эту последнюю (и отчасти продолжающую ее хеттскую) из числа других древневосточных и сближает ее с такими позднейшими кавказскими, как нартовская абхазская, где героя Саскрыкву бог-кузнец кует из железа (как царя в хеттском ритуале KUB XXIX 1 III 52—53); текст нартовского эпоса, как и описания абхазских обрядов, изобилует упоминаниями железных обрядовых предметов[8]. Из этого

---

[6] См. подробно Металлы I, с. 76—84; Металлы II, с. 8—21 (там же литература вопроса). Следует подчеркнуть, что исследование ранних этапов истории металлургии железа представляет особый интерес в настоящее время, когда на новом уровне энергетических возможностей (при использовании электрических печей и атомных реакторов, ср. R. S. Barnes, The role of nuclear steelmaking. „Ironmaking and Steelmaking", vol. 2, 1975, № 4. pp. 271—278) и с использованием руд высокого качества осуществляется возврат к методам прямого восстановления железа из железной руды: J. R. Miller, The direct reduction of iron ore. „Scientific American", vol. 235, № 1, July, 1976, № 1, pp. 68—81.

[7] Ср., в частности, надпись Аниттаса: E. Neu, Der Anitta — Text, Studien zu den Boğazköy-Texten (сокращенно StBoT), Heft 18, Wiesbaden, 1974, S. 14, 15, 36, 75. См. о хеттских ритуалах: Kammenhuber A, 1) Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern (Texte der Hethiter, Heft 7), Heidelberg, 1976, S. 96; 2) Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200/2136). „Wirtschaft und Gesellschaft im Alten Vorderasien». Budapest 1976, SS. 170, 171. Другие данные и литературу вопроса см. Металлы I, с. 78—79, Металлы II, с. 10—13.

[8] И. А. Анджинджал. Из этнографии Абхазии, Сухуми, 1969, с. 234—275, ср. там же, с. 234—244, о семиликости божества кузнецов Шашвы (и семи- или четырехчленности соответствующих обрядов), в чем можно видеть типологическое подтверждение аналогичному объяснению символики восьми железных предметов (хат. amputtu, ср. аккад. amūtu 'железная крица'?) в культовом тексте хатти: E. Laroche, Hattic deities and their epithets. — JCS, vol. I, 1947, № 3, pp. 190, 197, 198, 201, 203, 205.

следует, что именно в традиции хатти отсутствовала та аксиологическая преграда для осознанного использования железа как ценимого металла (а не только как шлака, получаемого в качестве отходов при производстве других металлов — бронзы или меди[9] или керамики), которая задержала начало металлургии железа в других областях[10].

Вывод о распространении металлургии железа из области культуры хатти подтверждается тем, что хат. ḫapalki 'железо' было заимствовано не только в хеттский язык и в хурритский[11]

Сравнение языковой абхазско-адыгской традиции с хатти приобретает особенно серьезный характер благодаря обнаружению в последнем языке местоименной и глагольной морфемы 2 л. ед. ч. u- (H. S. S c h u s t e r, Die hattisch-hethitischen Bilinguen. I. Einleitung. Texte und Kommentar. Leiden, 1974, SS. 91, 96, 143, 146), что подтверждает ранее высказанную догадку: И. М. Д ь я к о н о в, Языки Древней Передней Азии, М., 1967, с. 175. Ср. И. М. Д у н а е в с к а я, О структурном сходстве хаттского языка с языками северо-западного Кавказа. «Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь акад. И. А. Орбели», 1960, с. 73 и след.

[9] T. A. W e r t i m e, Pyrotechnology; man's first industrial uses of fire. «American Scientist», vol. 61, 1973, № 6. В недавно найденной древней медеплавильной печи (ок. XVIII в. до н. э.) из Аладжа Хююк обнаружено значительное количество железа в качестве шлака; M. I. M e l l i n k, Archaeology in Asia Minor. „American Journal of Archaeology", vol. 72, 1974, № 2, p. 115; Ср. отчасти сходные данные: К. Х. К у ш н а р е в а, Т. Н. Ч у б и н и ш в и л и, Древние культуры Южного Кавказа (V—III тыс. до н. э.), Л., 1970, с. 132, табл. II, строка 27 (много меди и железа в остатках металла в тигле по данным спектрально-химического анализа).

[10] A. L. K r o e b e r, Anthropology, rev. ed., New York, 1948, pp. 726—727.

Ценностный сдвиг в понимании железа не как шлака, а как полезного металла аналогичен превращению сорняка в культурный злак (процесс, роль которого, в частности, на примере ржи была установлена акад. Н. И. Вавиловым), ср. к другим параллелям из истории науки и техники Металлы, II, с. 4, 5, прим. 2, ср. также фонологизацию варианта фонемы (и канонизацию низшего жанра в истории литературы), представляющую собой аксиологически сходное явление.

[11] I. M. D i a k o n o f f, op. cit., S. 79; E. L a r o c h e, Etudes hourrites. «Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale» (сокращенно RA), v. LXVII, № 2, 1973, p. 130. К числу хурритских слов, общих с хатти, принадлежит также хур. kate 'зерно', хатти kait 'зерно', ср. лик. xada-wãti 'богатый зерном', топоним *Κάδρεμα* (вероятное хурритское заимствование в ликийском).

(ср. в богазкейских текстах также показательные примеры, как É ḫabalki 'дом железа' в ритуале Иштар, KUB XXIX 73, 12; 76, 3), но и через хурритское посредство в западные (левантийские) диалекты аккадского, где оно выступает в хурритизованной форме ḫabalginnu[12], практически совпадающей с приведенной формой топонима Ḫawalkina: по гипотезе И. М. Дьяконова для хурритской формы названия железа возможно чтение [ḫawalgi], в таком случае аккад. ḫabalginnu, ḫabalkīnu можно объяснить из хур. *ḫawalgine (прилагательное) или из аналогичной хурритской формы существительного с определенным постпозитивным артиклем. Наблюдающийся, по-видимому, в аккадском слове переход -w->-b- возможен после утери аккад. -w-, ср. ассир. abātu<awātum 'слово'.

Формы типа хур. *ḫawalgine, аккад. ḫabalkīnu и малоазиатского топонима Ḫawalkina достаточно близки к грузино-занскому названию железа. Но в этом последнем, как и в связываемых с ним, но не имеющих суффикса -n-, арм. erkat'[13] (к суффиксу -at' ср. др.-арм. arṣat' 'серебро' при лат. argentum, др.-ирл. argat, авест. arəzata-, др.-инд. rajata, греч. ἄργυρος с многочисленными параллелями в кавказских языках типа основы косвенных падежей в аг. arsur-, таб. arsr 'серебро'[14],

---

[12] The Assyrian Dictionary, Chicago, Ḫ., 1956, p. 3a; I/J, 1960, p. 321b; Ṣ, 1962, p. 203e (s. v. ṣippatu); W. v. S o d e n, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1959, S. 301b.

[13] Сближение хетт. ḫapalki- с арм. erkat' в недавнее время независимо от автора было предположено также в статье: A. A n c i l l o t t i, Un antico nome del ferro nel Vicino Oriente. „Acme", vol. 28, 1975, 1—2, pp. 27—48. Но предложенное там же сравнение с этими словами и названия орудия или оружия (др.-инд. parśu-, мик. pa-ra-ku-) остается по семантическим причинам сомнительным.

[14] Б. Қ. Г и г и н е й ш в и л и, Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977, с 90—91, ср. там же, с. 26, 28. Предшествующую литературу см. Металлы I, с. 73. При соответствии дагест. *c и.-е. *ĝ в этом слове дагест. č̣ (с озвончением в ǯ) отвечает и.-е. *k̂ в дарг. muçur, арч. moč̣or 'борода' (Б. Қ. Г и г и н е й ш в и л и, ук. соч., с. 135): др.-инд. śmaśru. Оба слова заимствованы из индоевропейского диалекта satəm-ного типа.

албан. (h)ekur 'железо'[15] (с диссимиляцией -kur<*-urk?) и дагестанских терминах типа табас. rukI 'железо', лезг. rakI, отражен вариант этого миграционного слова с -r-, как в топониме Ḫawarkina (а не с -l- типа ḫapalki).

Представляется, что если чередование r/l может объясняться хурритским посредничеством, то особенности анлаута (отсутствие ḫ- и -w-, ср., однако, возможный след начального *u при метатезе в алб. ekur, табас. rukI) могли бы объясняться и структурой самих исходных форм хатти. Хатти -ḫa- в ḫa-p/walki-an '(из) железа' может быть префиксом, что подтверждается параллелизмом с такими формами, как известные из билингв и параллельных текстов на хеттском и хатти ḫa-p/wi-wuna-n 'среди людей' (='на языке людей'), ḫa-prašš-un, 'леопардово, как у леопарда' (где членение подтверждается тождеством -prašš- с основой хетт. parš-ana- 'леопард', перс. pārs~fārs 'пантера, барс', сарык. pis 'барс, леопард'[16]) и в особенности ḫa-wa-šḫap 'среди богов', допускающее и вычленение -wa- как второго префикса в ḫa-wa-lki(-an)[17]. В таком случае в грузино-занском могла быть отражена основа, остающаяся после вычленения этих префиксов (если не предположить фонетического перекодирования в промежуточном источнике заимствования).

Значительный интерес представляет наличие в сванском другого слова в значении 'железо': сван. berež 'железо', род. п. berža,[18] заимствованное из другого переднеазиатского источника, ср. заимствованные в семитские языки аккад. parzillu 'железо' (>арам. parzäl), др.-евр. barzäl, угар. brśl, ю.-ар.

---

[15] V. Pisani, Lexikalische Beziehungen des Albanischen zu den anderen indogermanischen Sprachen. В кн.: V. Pisani, Saggi di linguistica storica, Torino, 1959, p. 120.

[16] См. об этой этимологии и ее культурно-исторической значимости В. В. Иванов, Миграционные термины в языках Евразии. Конференция «Ностратические языки и ностратическое языкознание», М., 1977, с. 67, ср. о названии железа там же, с. 68.

[17] Ср. Металлы I, с. 80.

[18] Ср. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, S. 24. К ритуальному использованию сван. berež ср. И. Нижарадзе, Сванетские тексты. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 31, Тифлис, 1902, с. 60 (поверье № 52).

przn, манд. parzla при возможных связях с лат. ferrum, греч. βίρρη „πυράγρα, οἱ δὲ δρέπανον"[19] и др.

Расхождение между сванским, объединяемым с семитскими и некоторыми другими средиземноморскими миграционными терминами, и грузино-занским, в который другой термин проникает из хаттско-хурритского (по-видимому, малоазиатского) ареала, представляет значительный интерес ввиду датировки начала металлургии железа в Западной Грузии около XII в. до н. э.[20] Грузинский и занский объединяются и такими металлургическими терминами, как *kwr̥deml̥ 'наковальня' (груз. grdeml-, др.-груз. kwirdeml-, мегр. kulamur, kulamor[21], возможно, древнее иранское заимствование; ср. к первой части *kwr̥ перс. kūra 'кузнечный горн, кузница, очаг', арм. k'rak<*k'ur-ak 'огонь' и т. д.; к -d ср. быть может аналогичный суффикс в сходной звуковой форме в осет. $k_o$yrd || kurd 'кузнец', ср. ст.-слав. кръчии, др.-рус. корчий 'кузнец'[22] (хотя хронология озвончения -d- в осетинском может и воспрепятствовать сближению с грузино-занским).

2. Груз. seri, seroba 'вечеря', мегр. seri 'ночь': хуррит. Šerri-. Картвельское (или во всяком случае грузино-занское) название 'ночи, вечера' *ser-, отражен-

[19] G. A. Alessio, Le lingue indoeuropee nell' ambiente mediterraneo. Bari, 1955, p. 534, § 69; E. J. Furnée, Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen. The Hague-Paris, 1972, S. 65, 232, 251, 252, 355; Металлы I, с. 81.

[20] D. H. Khakhutaishvili, A contribution of the Kartvelian tribes to the mastery of iron metallurgy in the Ancient Near East. "Wirtschaft und Gesellschaft im Alten Vorderasien", Budapest, 1976, pp. 337—348.

[21] Г. А. Климов, Дополнения к этимологическому словарю картвельских языков. «Этимология 1971», М., 1973, с. 364 (ср. к проблеме хуррито-картвельских сопоставлений, важной для rḳina, там же, с. 360).

[22] В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка (сокращенно ИЭС). т. I. А. — К'. М.-Л. 1958, с. 610; Он же, Из истории слов. Древнерусское кърчий кузнец и топоним Керчь. «Вопросы языкознания», 1959, № 1, с. 97. Ср. относительно возможной связи с той же индоевропейской основой слав. *kovarь 'кузнец': В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Этимологическое исследование семантически ограниченных групп лексики в связи с проблемой реконструкции славянских текстов. «Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов". М., 1973, с. 156—157.

ное в др.-груз. seri 'ужин'<'вечер' ser-oba 'вечеря', мегр. seri 'ночь'<*sari (ср. мегр. o-sar-e 'ночная рубаха'[23]), представляет собой один из примеров соответствия грузинского свистящего занскому свистящему, согласующегося с общей закономерностью, сформулированной Г. И. Мачавариани[24]. Эту грузино-занскую (или общекартвельскую, если отсутствие ее в сванском объясняется утратой) основу можно отождествить с хурритским Šerri-, названием мифологического быка Бога Грозы[25]. У этого бога — хурритского Тешуба два быка, носящих соответственно имена Ḫurri- и Šerri-, которые обычно вслед за фон Бранденштейном истолковывались как названия Дня и Ночи[26]. С этим истолкованием значения всей пары можно согласиться, но не кажется оправданным при этом отождествление именно быка Šerri с Днем, а Ḫurri — с Ночью, основанное

---

[23] Мегрельская форма seri объясняется развитием *a>e благодаря умлауту, сходному со сванским: Т. В. Гамкрелидзе, Г. И. Мачавариани, Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры (на груз. яз.), Тбилиси, 1965, с. 164—165. Неосновательно допущение заимствования из ясно не этимологизируемого лат. serum (Г. В. Рогава, Греческо-латинская древняя лексика в картвельских языках. «Античные византийские и местные традиции в странах Восточного средиземноморья (сокращенно АТ), Тбилиси, 1975, с. 23).

[24] См. об этом слове Т. В. Гамкрелидзе, Г. И. Мачавариани, ук. соч., с. 132. Ср. Г. И. Мачавариани, О трех рядах сибилянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР), М., 1960; Его же, Общекартвельская консонантная система (на груз. яз.), Тбилиси, 1965, с. 24 и след., § 8.

[25] Ср. В. В. Иванов, Хеттский язык (сокращенно ХЯ), М., 1963, с. 30. Предлагая это сближение, автор сохранял принимаемое по традиции значение хур. šeri-, что не является обязательным.

[26] G. G. von Brandenstein, Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten (Mit. d. Vorderasiat.-Ägypt. Gesel., 46, 2), Leipzig, 1943, S. 71, Fn. I; E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux hittites, Paris, 1947, pp. 49, 59; Его же, Le panthéon de Yazılıkaya.— JCS, vol. VI, 1952, № 3, p. 120, n. 47 (К общей интерпретации этих изображений Язылыкайя ср. Его же, Les dieux de Yazılıkaya. „Revue hittite et asianique (сокращенно RHA), t. XXVII, 1959; H. G. Güterbock, Yazılıkaya: à propos a new interpretation. „Journal of Near Eastern Studies“ (сокращенно JNES), vol. 34, 1975, № 4. В хеттско-хурритской песне об Улликумми имя второго быка — Tella.

только на параллелизме в хурритском тексте ритуала омовения рта (хуррит. idgaḫi-, itkalzi-, хетт. aiš šuppiyaḫuwar, аккад. mêš pî, KUB XXVII 23 II 6—7, 9—10) выражений šinta [ ] šera и šintatai šijai 'семь[27] вод', но первое выражение с равным успехом может означать и 'семь дней' и 'семь ночей'[28]. При втором переводе хуррит. šer- 'ночь' оказывается точным соответствием грузино-зан. *ser- 'ночь', а также нахс. seri, sayr(o) 'вечер', в связи со сравнением с которым И. М. Дьяконов также давно предположил значение 'вечер' для хур. šeri[29] (тогда

---

[27] Хур. šinta=sinta (šitta) '7' связано с šin=šin '2' (см. A. Götze, Рец. на KBo X, JCS, vol. XVI, 1962, № 1, p. 28, n. 9, там же о возможной связи и с хурритским термином гаданий šentahiš. KI. GUB, ср. о последнем E. Laroche, Sur le vocabulaire de l'haruspicine hittite. RA, 1970, № 2, p. 28, см. также прим. 4 о sitta '7'), что, очевидно, свидетельствует об обозначении числительных в хурритском по аддитивному принципу (7=5+2), аналогичному шумерскому (u-mun<i-min '7' при min '2', А. П. Рифтин, Система шумерских числительных. Сб. «Языковедные проблемы по числительным», Л., 1927, с. 183), ср. к типологии A. F. Majewicz, Some observations concerning various structures of cardinal numbers and the possibility of their classification (I). «Lingua Poznaniensis», XIX, 1976, pp. 97—98; В. В. Иванов, К типологии числительных первого десятка в языках Евразии. «Сборник статей по типологии восточных языков памяти проф. А. А. Холодовича», Л., 1977.

[28] Типологически сходную сакральную роль числа 7 в связи с омовением можно видеть в хеттском тексте, включающем хурритские сакральные термины и описывающем лечение царя Мурсилиса II, который семь дней совершал омовение в чистой воде, а ночью исполнял обряд воздержания, ср. об этом тексте и ритуалах замещения царя, во многом ему аналогичных, В. В. Иванов, Из заметок о строении и функциях карнавального образа. «Проблемы поэтики и истории литературы». Саранск, 1973, с. 43—44); Он же. Из семиотических комментариев к клинописным хеттским текстам. „Philologia Orientalis IV. In memoriam acad. G. V. Tsereteli", Tbilisi, 1976, с. 130—132. Названия 'ночи' — 'дня' и 'воды' часто сочетаются в хеттских и хурритских ритуалах, ср., в частности, хуррит. šin(i)a-i šinta t-a-i šey(a)a-i буквально 'по отношению ко второму (šini) (дню), по отношению к воде (šeya), которая была в семиричном количестве' (пояснительная конструкция), чему в параллельном хеттском тексте соответствует предложение со значением 'когда на второй день приносят семь вод' (ср. выше о связи 2—7); Das Churritologische Archiv, Berlin, 1975.

[29] I. M. Diakonoff, op. cit. S. 166—167. В дагестанском в том же значении представлена другая основа: ав. rel'eda 'вечер', анд. rel'o 'ночь' (Б. К. Гигинейшвили, ук. соч., с. 68).

как для ḫurri- им предположено значение 'утро, восток', соответственно люди, называемые прилагательным ḫurroḫe[30] — 'восточные', отсюда этноним хурритов).

3. Груз. p̣ir- 'рот', мегр. p̣iǯ-, чан. p̣iǯ-, 'рот', сван. p̣il- 'губа': хет. puri 'губы', хуррит. puri: Общекартвельское обозначение 'рта, губ', отраженное в груз. p̣ir- 'рот, лицо, край', мегр. p̣iǯ-[31], чан. p̣iǯ- 'рот', сван. p̣il- 'губа'[32], лашх. диал. bil- — с вторичным озвончением древнего абруптива (К., с. 153—154), было уже ранее сопоставлено автором с хет. puri 'губы'[33]. Следует отметить, во-первых, полное семантическое совпадение хеттской основы со сванской[34]. Во-вторых, значительный интерес представляет наличие слова, передаваемого в клинописи точно так же, как хеттское название 'губ', в хурритском[35]. Для семантики хуррит. pu-u-ri осо-

---

[30] I. M. Diakonoff, op. cit. S. 11 и след.

[31] К мегр. *pinǯ- В. А. Абаев (ИЭС, I, с. 497) склонен возводить и ареальные формы типа осет. fynʒ 'нос', груз. p'inčvi, арм. p'inǯ 'ноздря', абх. a-pənc'a, убых. fac'á 'нос' (см. о последнем слове H. Vogt, Dictionnaire de la langue oubykh. Oslo, 1963, p. 117, № 622), считая созвучие со словами других иранских языков случайным.

[32] Т. В. Гамкрелидзе, Г. И. Мачавариани, ук. соч., с. 14, 85; см. о чередовании *p̣ir-: *p̣r- там же, с. 311. К исконности *-r см. там же, с. 331; Г. В. Рогава, Из области звукосоответствий в картвельских языках (на груз. яз.). Вопросы структуры картвельских языков. I, Тбилиси, 1959, с. 277—280. О семантике сванского слова (мн. ч. p̣ilar 'уста, губы', ед. ч. p̣il 'губа', 'край, берег, конец'), см. Н. Марр, Извлечение из сванско-русского словаря, П., 1922, с. 27.

[33] ХЯ, с. 209.

[34] Сходство конкретной семантики сванского p̣il с хеттским заставляет усомниться в целесообразности допущения абстрактных пространственных значений ('край', см. выше о значении ед. ч. в сванском), которые для праформы этого слова принимались не только для общекартвельского (К., 153), но и для ностратического: В. М. Иллич-Свитыч, Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. «Этимология 1965», М., 1967, с. 345.

[35] Отмечено уже в статье J. Friedrich, Zum hethitischen Lexikon. JCS, vol. I, 1947, № 4, S. 288 (о хеттском слове см. там же, SS. 286—290); из хеттских примеров, Фридриху оставшихся неясными, следует отметить отрывок из магического ритуала Богу Грозы, KUB XXXIII 68 III 17 (см. E. Laroche, Textes mythologiques hittites en transcription (сокращенно

бенно существенно употребление его в ритуале омовения рта (10-я табличка, KUB XXIX 8 III 54), а также во фрагменте этого ритуала в сочетании pu-u-ri-ip-pa-aš 'мои губы' (KUB XXXII 7 II 9) = [pur-if(f)-az̄] в транскрипции И. М. Дьяконова[36]. Если бы верным оказалось предположение о заимствовании этого слова из хурритского в хеттский, то можно было бы поставить вопрос о вычленении в исходной хурритской форме суффикса -ri-, который выделяется в таких хурритских именах существительных, как šau-ri 'оружие[37]' (урарт. šuri, арм. sur 'меч'[38]), ср. также из названий частей тела хурррит. ukri-, урарт. kuri- 'нога' (?). Невыясненность отношений хуррито-урартского и картвельских языков делает преждевременным установление того, является ли хуррит. puri (как и Šerri) источником древнего заимствования или же можно думать о следах далеких родственных связей[39].

4. Г р у з. t̤q̇ a v- 'ш к у р а', 'к о ж а', м е г р. t̤q̇ e b-, ч а н. t̤ (k̤) e b-: х е т т. t w e k k- 'т е л о', 'т у л о в и щ е', д р.-и н д. t v a c- 'ш к у р а', 'к о ж а'. Грузино-занская основа *t̤q̇aw-, отраженная в груз. t̤q̇av- 'шкура', 'кожа', мегр. t̤q̇eb- 'шкура', t̤q̇ab-arua 'сдирать шкуру', чан. t̤(k̤)eb- 'шкура' (К., с. 183—184) представляется исторически тождественной хетт.

TM) 1 partie. RHA, t. XXIII, fasc. 77, 1965, p. 129, ср. параллели к этому месту в архаических стихах богу Пирве, там же, р. 174, строки 8—9). Для фонетического сопоставления существенными могут быть чередования написанной одной и той же формы с i и u в хурритском.

[36] И. М. Д ь я к о н о в, ук. соч. с. 144; I. M. D i a k o n o f f, op. cit., S. 109. Предлагаемое сближение с картвельским согласуется с интерпретацией хуррит. p как абруптива (p̤).

[37] V. H a a s, C. W i l h e l m, Zum hurritischen Lexikon, I, „Orientalia", n. s. vol. 41, 1972, fasc. I, SS. 4—5, Fn. 7. К обсуждаемому там же сближению с Šau-ška (Иштар вооруженной), см. об этой последней E. L a r o c h e, Études de linguistique anatolienne. III. Bilingues hourro-hittites. RHA, t. XXVIII, 1970, p. 61.

[38] См. И. М. Д ь я к о н о в, ук. соч., с. 135; ср. альтернативное объяснение из индоевропейского: V. B ă n ă t e a n u, Problema lexicului urartic din limba armenă. «Studii şi cercetări linguistice», an. XIII, 1962, № 2, pp. 268—269; I. M. D i a k o n o f f, op. cit. S. 85 (ср. о хур. ugri-/ukri там же, S. 56).

[39] И. М. Д ь я к о н о в в этой связи обратил внимание автора на нахские формы: чеч. balda, инг. bord (с неясным b-: классный показатель?).

twekk- 'тело', 'туловище' (логограмма NI. TE, акк. ramānu[40]; ср. также активную форму др.-хетт. twekkant- 'корпорация' в законах, § 49). По своей семантике это грузино-занское слово тождественно, однако, не хеттскому слову, а этимологически с ним связанному др.-инд. tvac- 'шкура', 'кожа', ср. греч. σάκος 'щит' (из *'кожаный щит'), что согласуется с принятым в индоевропеистике и хеттологии допущении первоначального значения именно в древнеиндийском слове[41]. Картвельское заимствование может восходить к эпохе, когда это значение сохранялось еще и в анатолийском, или к еще более древнему периоду, которым датируются связи, объясняемые либо как древние индоевропейские заимствования в картвельском[42], либо как общеностратическое наследие (но в других подгруппах ностратической семьи соответствия не обнаружены). И в картвельском, и в индоевропейском представлены специфические комплексы в анлауте[43] — с различным размещением признака лабиальности—в начале слова в индоевропейском[44], в конце—в картвельском, что можно было бы объяснить «преодолением» чуждого комплекса при заимствовании.

5. Г р у з. uçq- 'в е д а т ь', м е г р. orçq- 'в и д е т ь', ч а н. oç(ḳ)- 'с м о т р е т ь': х е т. ušḳ- 'с м о т р е т ь, в и-

---

[40] A. K a m m e n h u b e r, Die hethitischen Vorstellungen von Seele und Leib, Herz und Leibesinnerem, Kopf und Person. ZA, NF, Bd 22, 1964, SS. 153, 158—160, 167, 188—191; ZA, NF, Bd 23, 1965, SS. 184—222.

[41] R. G u s m a n i, Il lessico ittito (Collana di studi classici, 5), Napoli, 1968, p. 50; там же (п. 42) литература вопроса.

[42] Т. В. Г а м к р е л и д з е, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки. «Вопросы языкознания», 1971, № 3, с. 37.

[43] Ср. о ṭq — в картвельском слове: Т. В. Г а м к р е л и д з е, Г. И. М а ч а в а р и а н и, ук. соч., с. 282, ср. о вокализме там же, с. 305, 169, 170, о -w- ‖ -b- с. 111, прим. 4.

Маловероятно отражение в слове более широкого миграционного термина, но ср. др.-кит. *khwak: тиб. skog, skok 'шкура': И. И. П е й р о с, С. А. С т а р о с т и н, О генетическом сравнении китайского и тибетского языков (Фонетические соответствия). «Ранняя этническая история народов Восточной Азии», М., 1977, с. 213.

[44] Индоевропейское сочетание может восходить к древней лабиализованной фонеме $*t^{\circ}=*t^{w}$, ср. Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1979 (в печати).

дεть'. Грузино-занская основа, реконструируемая на основе др.-груз. uçq- 'ведать' (šen uçqi 'ты ведаешь', масдар uçqeba), мегр. orçq- (с вторичным r) 'видеть', чан. oç(k) — (с не вполне ясной огласовкой и развитием çq>çk, см. К., с. 186), представляется сходной с хетт. ušk- 'видеть' — древним глаголом (от au-, u- 'видеть') с суффиксом *-sk-, архаизм которого предполагается на основании этимологического сопоставления с др.-инд. ucchati 'пылает, загорается' (о заре), авест. (vī-)usaiti 'светает' и другими родственными словами[45]. При спорности некоторых деталей реконструкции в картвельском семантическое и фонетическое сходство основ несомненно, хотя при допущении анатолийского заимствования отражение -šk- в -çq- может вызвать сомнения (хотя об особом характере *-s- перед палатальным *-k- может говорить др.-инд. -ccha-).

6. Внутренняя форма груз. sa-smen-eli 'ухо': хетт. ištamana 'ухо' и сван. šdim 'ухо'. Груз. sa-smen-eli 'ухо' понимается как 'орудие слуха'[46] и образовано от общекартвельской основы *sm-in 'слушать': груз. sm-in-, sm-en-, мегр. sim-in-, чан. sim-in, sib-in, сван. sm-in- (К., с. 164—165), в свою очередь, производной по отношению к общекартв. *sm- 'слышать(ся)': груз. m-e-sm-i-s, мегр.-чан. m-a-sim-e-(n), сван. m-e-sm-i 'слышу'. Точно такую же внутреннюю форму имеет хетт. ištam-(a/i)na-'ухо', соотносящееся с глаголом ištam-aš 'слышать' (ср. также неясную по структуре и значению форму ištama-ḫura 'серьга' (?)); суффикс -s- в хеттском глаголе представляется неотделимым от такого же суффикса в общеиндоевропейской основе

---

[45] В. В. Иванов, Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы (сокращенно Системы), М., 1965, с. 154—155.

[46] Ср. Н. Я. Марр, К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических, в кн. Н. Я. Марр, О языке и истории абхазов. М.-Л., 1938, с. 25 (по поводу абхаз. а-лымхIа 'ухо', выводимого Марром из сванского, см. о связи с адыг. тхьакIум 'ухо': К. С. Шакрыл, Очерки по абхазско-адыгским языкам, Сухуми, 1971, с. 78). Из интуитивных прозрений Марра, представляющих интерес в связи с обнаружением хетто- (и шире индоевропейско-)картвельских параллелей, особенно любопытно восстановление им (там же, с. 37) на основе груз. sisxl- 'кровь' и т. п. (К., с. 87) названия 'крови' в нередуплицированной форме, практически совпадающей с хетт. ešḫar 'кровь' (неверна лишь реконструкция *-ir- и гипотеза о вхождении его в корень).

*k̑leu-s- 'слушать': тох. A klyos- 'слышать', тох. B klyaus, вед. sruṣ-<и.-е. *k̑leu-s-[47]. В тохарском с этим глаголом на -s соотносится образованное от того же корня название уха, к которому может присоединяться суффикс двойственного (парного) числа -n: тох. A klots, дв. ч. kloṣ̌äṃ, B klauts, дв. ч. klautsane, что аналогично ситуации в хеттском при различии корня (от того же общеиндоевропейского корня, что и в тохарском, названия уха засвидетельствованы в др.-ирл. clúas, ср.-валл. clust, др.-исл. hlust[48], др.-инд. śrotra). Это позволяет думать, что в хеттском основа ištam- вытеснила индоевропейскую основу *k̑leu-, войдя в те же словообразовательные структуры. Этот процесс осуществился в общеанатолийском, если, как предположил Боссерт, хетт. ištamana- соответствует лув. tumman- 'ухо' (?), tumma(n)taimmiš 'слышимый' (?), tummantiya- 'послушание'(?)[49].

Для основы хетт. ištam- до настоящего времени единственно реальной параллелью было егип. sḏm- 'слышать'[50]. Но при неясности связей Египта с Малой Азией в дописьменную эпоху развития хеттского языка (в пользу которых, однако, могут говорить данные истории культуры, удостоверяющие наличие

---

[47] См. об общеиндоевропейской праформе C. Watkins, Indogermanische Grammatik, Bd III. Formenlehre. I T. Geschichte der indogermanischen Verbalflexion, Heidelberg, 1969, S. 190, 182.

[48] См. об этих формах в связи с семантической типологией хетт. ištamaš-, ištamana-: C. Watkins, Indo-European origins of the Celtic verb. Dublin, 1962, pp. 83—84; В. В. Иванов, Системы, с. 167. A. J. Van Windekens, Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes, vol. I. La phonétique et le vocabulaire (Travaux publiés par le Centre International de Dialectologie Générale de l'Université Catholique Néerlandaise de Louvain, fasc. 14), Louvain, 1976, p. 221. Ср. также о лат. aus-cultare: В. Н. Топоров, Прусский язык. Словарь А-Д, М., 1975, с. 168.

[49] E. Laroche, Dictionnaire de la langue louvite, Paris, 1959, p. 99. Соответствия в анлауте между хеттским и лувийским типологически сходны с соответствием сван. št грузино-занскому t.

[50] Впервые указано вместе с другими хетто-египетскими сближениями в ст. E. Forrer, Stratification des langues et des peuples dans le Proche-Orient préhistorique. "Journal asiatique", vol. 207, 1930, p. 243, ср. pp. 227—252; ср. В. В. Иванов, О возможном отражении одного миграционного термина в хауса (хауса birni 'город'). «Языки Африки», М., 1966.

таких связей на рубеже III и II тысячелетий до н. э.[51]) наряду с возможным (но необязательным) объяснением хетт. ištama- из егип. śḏm следует учитывать и другое вероятное истолкование хеттской основы как заимствованной из семитской формы корня šm‘ (ср. аккад. šemû‘<*sama‘um) с инфиксальным -t-, в частности, в аккадском перфекте на -ta- (и других многочисленных префиксальных образованиях типов Gt, Dt, Št) и в соответствующих формах в языке Эблы второй половины III тысячелетия до н. э., ср. в собственных именах Ištama-Malik (Jištama-Malik) при угарит. Aštamešarri[52] и т. п.

Вместе с тем разительным представляется совпадение основы хетт. ištamana- 'ухо' с картвельским названием $*s_1tim$, восстановленным на основании сванского šdim- 'ухо'[53], ср. также

---

[51] J. V. Canby, The Walters Gallery Cappadocian tablets and the Sphynx in Anatolia in the second millennium B. C. -JNES, vol. 34, 1975, № 4, pp. 236, 246. В той же связи следует отметить возможность объяснения хеттского написания Ḫatti посредством логограммы KÙ. BABBAR (ср. о хронологии написания: C. Kühne, H. Otten, Der Saušgamuva-Vertrag (Eine Untersuchung zu Sprache und Graphik), StBo I, Heft 16, Wiesbaden, 1971, SS. 33—36) из егип. ḥḏ 'серебро': Металлы I, с. 72, прим. 15. Относительно давно отмеченных связей египетской и анатолийской (хетто-лувийской) иероглифики см. B. Rosenkranz, Nicht alphabetische Schriften der antiken Welt. Köln, 1975, SS. 8, 55.

[52] I. J. Gelb, Thoughts about Ibla: A preliminary evaluation. March, 1977. "Syro-Mesopotamian studies", vol. I, issue I, March 1977, p. 22 (тип. Gt), ср. p. 18 о форме Iš-ma-Il/Jišma'-'Il/'Бог услышал меня', аккад. (jišma') и т. п. О связи Эблы с Малой Азией (ср. там же, p. 15) свидетельствуют как факты истории культуры (P. Matthiae, Ebla nel periodo delle dinastie amorree e della dinastia di Akkad. Scoperte archeologiche recenti a Tell Mardikh. „Orientalia", n. s., vol. 44, 1975, f. 3, p. 348 и след.), так и упоминания Эблы в древнехеттских (KUB XL 4 II 6) и древнехурритских текстах (KUB XLIV 84 Vs. 15) из Богазкея.

[53] Ср. Т. В. Гамкрелидзе, Г. И. Мачавариани, ук. соч., с. 14. О развитии $*s_1t$—сван. šd см. Г. И. Мачавариани, Общекартвельская консонантная система, с. 95, § 27. Предлагаемые сопоставления с хеттским (а возможно, и с афразийскими языками: семитским и египетским) исключают гипотезу о связи сван. šdim с названием головы и его гипотетическими производными (сван. šdul 'глазок', šda 'колос', šdik 'зубок', ср. попытку связать между собой все эти слова: Х. Фенрик, Об одной картвельской этимологии. «Этимология, 1973» М., 1975, с. 174), к которым относили и название изголовья (К., с. 170) в других картвель-

и сопоставляемое в последнее время с тем же словом (в другой огласовке) грузино-занское название 'изголовья' — груз. sa-stun-al- 'изголовье', др.-груз. stunit 'у изголовья', sastunlad 'изголовьем', ср. мегр. ortumel, чан. omtunal (ср. К., с. 170), к семантике ср. рус. п о д-у ш к а и т. п.

При несомненности связей хеттской, афразийских (семитских и египетской) и картвельских форм историческая интерпретация этих связей остается дискуссионной.

7. К семантическим типологическим параллелям: название 'выдры' — 'собаки воды'. Наличие семантических параллелей таким архаическим образованиям, как груз. γwtisšvili 'дитя бога' (γmerti), в древних неиндоевропейских языках Малой Азии, в частности хатти, было отмечено еще В. В. Бардавелидзе[54].

ских языках, в последнее время сопоставляемое со сванским именем уха, ср. Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, указ. соч.

Там же см. о возможном сопоставлении со второй частью упомянутого хетт. ištama-ḫura картв. *qur- 'ухо' (К., с. 213, 214), для которого ранее предлагались и ностратические параллели (и.-е. *k̑leu- 'слышать', ностр. *qul-), В. М. Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков. М., 1971, с. 18.

[54] См. в этой связи о хаттском боге Талипину В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси, 1957, с. 3—4, прим. 9 (приводимое там же груз. saxlis-švili 'домочадец' 'дитя рода' представляет яркую параллель выражениям разных языков, рассмотренным в статье: В. В. Иванов, К типологическому анализу внутренней формы праслав. *čelověkъ 'человек'. «Этимология 1973», М., 1975, с. 17—22). В этой связи особенно интересно хатти имя бога Wurun-katte-inu 'дитя бога по имени Страны—царь', ср. о (p)inu' 'сын': H. S. Schuster, op. cit. Из других вопросов, связанных с параллелями хат. Талипину в картвельском, В. В. Бардавелидзе обсуждала вопрос об имени сванского божества Плодородия Мелиа-Телепиа, упоминающемся в обрядовой песне сванского праздника Лимурквамал и привлекшем внимание последующих исследователей в связи с хет. melit 'мед'. Из новейших работ ср. в этой связи детально А. И. Бендукидзе, Хеттский миф о Телепину и его сванские параллели. «Вопросы древней истории. Кавказско-ближневосточный сборник» IV, Тбилиси, 1973, с. 95—100; В. Н. Топоров, К объяснению некоторых славянских слов мифологического характера в связи с возможными древними ближневосточными параллелями. «Проблемы интерференции и языковых контактов», М., 1975, с. 28 и след.

Такие архаические выражения живых языков могут быть использованы для истолкования соответствующих мест в древних текстах. В частности, представляется вероятным, что груз. m-çaw-ʒaɣli 'выдра', в котором Н. Я. Марр видел архаическое обозначение 'собаки воды'[55], может вместе с другими подобными обозначениями в таких различных языках, как баскский, кельтские и латинский[56], китайский и некоторые тунгусо-маньчжурские[57], объяснить вероятное значение ÍD-aš UR. ZÍR$^{ḪI.A}$ 'воды собак(и)', засвидетельствованного в хеттском переводе хурритского стихотворного мифологического рассказа о чудовище Хедамму, входящем в эпический цикл Кумарби[58], и относящегося скорее всего к Lutra или подобным видам речных животных.

---

[55] N. Marr, Postface, «Яфетический сборник», III, М.-Л., 1925, с. 168—169.

[56] E. Schwentner, Irisch dobor-chú 'Biber'. "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung", Bd 76, H. 1/2, 1959, S. 77; J. Vendryes, Lexique étymologique de l'irlandais ancien, MNOP, Paris, 1960, p. O—23 (др.-ирл. on-chú 'дикое морское животное'); В. В. Иванов, Происхождение имени Кухулина. «Проблемы сравнительной филологии. Сборник статей в честь В. М. Жирмунского», Л., 1964, с. 453—454, примеч. 13; к разительным совпадениям, касающимся выдры, водяной собаки или волка в древнеирландском и кавказском эпосе (В. В. Иванов, Сходные черты в культе волка на Кавказе, в древней Малой Азии и на Балканах — АТ, с. 11), следует добавить абхазский рассказ о «Ала зшьиз» —кузнице, уничтожившей пса (И. А. Анджинджал, ук. соч., с. 263), близкий к саге о Собаке Кулана (кузнеца), см. обо всех этих эпических параллелях: В. В. Иванов, К балкано-балтославяно-кавказским параллелям. «Балканский лингвистический сборник», М., 1977, с. 156—163.

[57] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю, т. 1, А-Н, Л., 1975, с. 369 (маньчжурское ҳajҳун 'выдра', ҳӑjлун 'бобр, выдра', как возможная параллель к кит. шуй гоу 'выдра' — 'собака воды').

[58] KUB VIII 67 IV 17, См. TM, 2 Partie. Mythologie d'origine étrangère, RHA, t. XVI, f. 82, 1968, p. 55; J. Friedrich, Der churritische Mythus vom Schlangendämon Hedammu in hethitischer Sprache. Archiv Orientální, vol. XVII, 1949, p. 1, S. 233, Fn. 8, S. 248; J. Siegelová, Appu-Märchen und Hedammu-Mythus (Studien zu den Boğazköy-Texten, 14), Wiesbaden, 1971, s. 34 ff.; там же см. о выражении IKU-aš (-ma) $KU_6^{ḪI.A}$ 'рыб полей', построенном как противоположное выражению 'собаки воды'. Русский перевод в Сб. „Луна, упавшая с неба", М., 1977, с. 150.

В хеттском переводе — вероятной фразеологической кальке с хурритского—использовано слово несреднего (общего рода) ḫap- 'вода, поток' (логограмма íD), восходящее к индоевропейскому активному обозначению 'воды—потока', в хеттском языке нередко употреблявшемуся как сакральное (в особенности в связи с ордалиями)[59].

Такие семантические сопоставления, носящие типологический характер, мало показательны для выявления реальных исторических связей между языками (в отличие от приведенных выше конкретных лексических сближений), но существенны для выяснения типологического фона, на котором эти связи устанавливаются. Так, для заключения о том, в какой мере соответствие внутренней формы чан. çḳar-toli 'родник, источник' (<'вода'+'глаз') и адыг. псына важно для установления специфических чанско-абхазо-адыгских связей[60], следует иметь в виду и такие сходные с ними обозначения, как хетт. šakuni 'родник, источник' при šakuwa 'глаза' с параллелями в значительном числе языков (индоевропейских, семитских[61] и т. п.). Чем ближе такое соответствие к семантической универсалии,

[59] E. Laroche, Fleuve et ordalie en Asie Mineur Hittite. „Festschrift Heinrich Otten", Wiesbaden, 1973, pp. 186 и след. (там же см. о соответствии этого значения старой идее А. Мейе о значении индоевропейских слов «одушевленного рода» древнего активного класса); C. Watkins, Une désignation indo-européenne de l'eau. „Bulletin de la Société de linguistique de Paris", vol. 68, 1972, fasc. 1, pp. 39—46. В данном контексте речь может итти о воде как активной стихии нижнего мира, типичным животным которого выдра является в сибирских шаманистских космологиях.

[60] Г. А. Климов, Рец. на G. Dumézil. Documents anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. IV. «Этимология, 1968», М., 1971, с. 259.

[61] В. В. Иванов, Категория видимого и невидимого в тексте. «Structure of texts and semiotics of culture», The Hague-Paris, 1973; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, Исследования в области славянских древностей, М., 1974, с. 129—130.

тем менее оно значимо для определения связей между языками[62].

---

[62] Так, особенно занимавшая Н. Я. Марра и его последователей семантика названий руки типа груз. xel- 'рука', 'власть' (второе значение явственно выступает во многих средневековых грузинских вотивных и иных надписях с изображением руки) представляется универсальной ввиду типологических параллелей в таких традициях, как африканские (В. В. Иванов, Об одном типе архаических знаков искусства и пиктографии. Сб. «Ранние формы искусства», М., 1972, с. 129, см. о кавказских изображениях там же, стр. 110, прим. 8). Поэтому сходство с хетт. maniyaḫḫ- 'управлять, передавать во власть, вручать' при лат. manus 'рука', 'статус' (в частности, власть мужа над женой) является чисто типологическим.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

Г. А. КЛИМОВ

О ДОНОМИНАТИВНОМ КОМПОНЕНТЕ КАРТВЕЛЬСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ СТРУКТУРЫ

Черты неноминативной типологии были зафиксированы в картвельских языках еще в тот период, когда за термином «эргативный строй» стояло по существу синкретическое понятие, совмещавшее два принципиально различных структурных типа языка — эргативный и активный. Естественно, что они обычно приводят исследователей к квалификации их типологического облика как смешанного эргативно-номинативного. В то же время по единодушному мнению картвелистов содержание развития структуры этих языков составляет процесс ее дальнейшей номинативизации[1].

Номинативный компонент картвельской языковой структуры всегда был вполне очевиден. Не вызывает сомнений и наличие тенденции к его усилению, проиллюстрированной в ряде работ на достаточно широком материале (в частности, с привлечением памятников древнегрузинской литературной традиции). Более того, в настоящее время не составит, вероятно, особых трудностей показать преобладание в современных картвельс-

---

[1] Ср., напр., И. И. Мещанинов, Общее языкознание. К проблеме стадиальности в развитии слова и предложения. Л., 1940, с. 199—221; А. С. Чикобава, Проблема эргативной конструкции в иберийско-кавказских языках. I. Историческое взаимоотношение номинативной и эргативной конструкций по данным древнегрузинского литературного языка. Тб., 1948, с. 133—147.

ких языках удельного веса признаков номинативности. Среди широкого комплекса других структурных черт ее проявлением оказываются, в частности, такие характерные черты морфологии, как систематическое проведение залоговой диатезы транзитивного глагола, смешение личных глагольных показателей субъектной и «объектной» серии в единой субъектной (ср. груз. w-ç̣ame 'я ел' при m-i-ç̣amia 'я, оказывается, ел'), специфика парадигмы именного склонения (ср., например, оппозицию именительного и дательно-винительного падежей, наличие родительного [2]) и мн. др. В целом нормы номинативного строя более последовательным образом выдерживаются в занской группе этих языков, особенно в мегрельском.

Вместе с тем, по-видимому, существует возможность показать, что исторически предшествующий дономинативный компонент картвельской языковой структуры в силу общей ориентации его элементов на противопоставление активного и инактивного начал должен быть скорее идентифицирован в качестве активного, а не эргативного.

Уже самый факт обилия лежащих по существу на поверхности черт и фреквенталий активной типологии в современных картвельских языках способен внушить мысль о хронологической приуроченности их дономинативного прошлого к относительно недавней эпохе. В этом плане бросается в глаза остаточное функционирование в них довольно значительного числа лексических и синтаксических импликаций активности, легче подверженных преобразованиям по сравнению с гораздо более консервативными с контенсивно-типологической точки зрения ее морфологическими коррелятами. Не менее важно подчеркнуть и то, что помимо вероятных пережитков активной типологии в этих языках налицо и ряд относительно поздних образований, мотивированных продолжавшимся действием семантической детерминанты активного строя.

Наряду с ныне профилирующим здесь принципом раз-

---

[2] О генитиве как транспозиции номинатива или аккузатива см., напр., Э. Бенвенист, К анализу падежных функций: латинский генитив. — В кн.: Э. Бенвенист, Общая лингвистика. М., 1974.

биения глагольных лексем на транзитивные и интранзитивные, характерным и для других представителей номинативного строя, в лексической системе еще отчетливо ощутимо и пересекающееся с первым распределение глаголов на активные и стативные (динамические и статические — существующей картвелистической традиции). Различаясь по характеру семантики (первые обозначают действия, вторые — состояния), обе они еще способны в то же время выдавать и свои специфические проекции на синтаксический и морфологический уровень: ср. возможность организации ими разных конструктивных схем предложения, а также то обстоятельство, что ингредиенты первой чаще сочетаются с «одушевленным» подлежащим.

Первая группа глагольных лексем включает все транзитивные, а также множество интранзитивных (медиоактивных, «активных интранзитивных»[3]) глаголов. Последние могут быть разделены на три основных подгруппы: а) безобъектные глаголы с префиксом i- (ср., напр., лазск. o-bgar-u 'плакать', o-xel-u 'радоваться', o-xoron-u 'плясать', o-patkal-u 'биться' и др.), б) безобъектные глаголы без префикса i- (ср. лазск. o-bandal-u 'шататься', o-mγorin-u 'реветь', 'мычать', o-lal-u 'лаять', o-patx-u 'встрепенуться' и др.) и в) глаголы с косвенным дополнением (ср. лазск. o-c̣ḳedin-u 'смотреть', o-xwel-u 'целовать', me-šol-u 'помогать', o-simin-u 'слушаться' и др.). Вместе с транзитивными глаголами все они чаще всего предполагают одушевленное подлежащее, имеющее при глагольных словоформах аористных (а в лазском языке и остальных) времен форму так наз. «повествовательного» падежа и, таким образом, могут восходить к единому классу активных глаголов древнейшего протокартвельского состояния.

Противостоящую им группу образуют интранзитивные глаголы специфической семантики состояния, подлежащее которых выступает в форме номинатива. Одну из их подгрупп сос-

---

[3] Ср. А. Г. Шанидзе, Основы грамматики грузинского языка, I, Морфология (2-ое изд.). Тб., 1973, с. 305 (на груз. яз.); G. Höpp, Evolution der Sprache und Vernunft. Berlin—Heidelberg—New York, 1970, с. 121.

тавляют так наз. «статические страдательные» глаголы типа сванск. x-ā̄-b 'привязано у него то', x-ā-cw 'висит у него то', x-ā-g 'стоит на нем то', x-ä-kw 'надето у него то' и т. д. (в грузинском языке всего лишь около тридцати подобных лексем), в формальном отношении особенно близко стоящие к стативным глаголам активных языков: ср. их преимущественную сочетаемость с неодушевленным подлежащим, их исконное спряжение по личным показателям объектного ряда, отсуствие у них формы масдара и т. д.[4]

Обращает на себя внимание сохранение в картвельских языках (особенно — в грузинском и сванском) отчетливых следов еще одной группы глагольных лексем, характерной для представителей активного строя — глаголов непроизвольного действия и состояния. Они проступают в факте согласования целого ряда verba sentiendi, verba affectuum, verba habendi и т. д. с определенными особенностями как их морфологической структуры, так и задаваемой ими конструкции предложения (ср. груз. ḳaṭa-s ešinia ʒaγl-is 'кошка боится собаки'), откуда идет широко известная формальная характеристика этих глаголов как инверсивных[5].

Следует подчеркнуть, что на картвельском материале может быть даже прослежена и характерная для многих представителей активного строя фреквенталия — лексическая противопоставленность глаголов одушевленного и неодушевленного действия. Она проявляется в хорошо известном картвелистике феномене дублетности группы глагольных лексем, до сих пор в большей или меньшей степени ориентированной на подлежащее активного (одушевленного) или инактивного (неодушевленного) классов. Ср., напр., следующие пары грузинских соотносительных глаголов:

---

[4] Ср. А. Г. Шанидзе, указ. соч., с. 313—319 (на груз. яз.).

[5] См. С. Л. Быховская, Объективный строй verba sentiendi (предварительный очерк). «Язык и мышление», т. VI—VII (1936), с. 19—42; А. Г. Шанидзе. Грамматический субъект при некоторых непереходных глаголах в грузинском. «Труды кафедры древнегрузинского языка ТГУ», 7, 1961 (на груз. яз.).

Одушевленные		Неодушевленные	
çola	'лежать'	deba	'лежать'
çakcewa	'падать'	dawardna	'падать'
daxrčoba	'тонуть'	čaʒirwa	'тонуть'
moxuceba	'стареть'	moʒweleba	'стареть'
berwa	'дуть'	krola	'дуть'
šemorṭqma	'окружать'	šemowleba	'окружать' и др.

Должно быть естественным, что в настоящее время такое противопоставление выдерживается, конечно, не очень строго. Тем не менее, до сих пор нередко встречаются особенно показательные с точки зрения реализации принципов активного состояния случаи облигаторного сочетания глаголов одушевленного действия с субстантивами, обозначающими не только людей и животных, но и растения: ср., напр., груз. wazi çews 'лоза лежит' при kwa dews 'камень лежит', xe çaikca 'дерево упало' при kwa dawarda 'камень упал'.

Аналогичные глагольные дублеты засвидетельствованы по всем картвельским языкам. Особенно интересна их принадлежность к единой семантической сфере при нередком использовании этимологически уже разных основ. Ср. следующие мегрельские пары:

Одушевленные		Неодушевленные	
ǯira	'лежать'	ʒuna	'лежать'
dontxapa	'падать'	dolapa	'падать'
škwidapa	'тонуть'	donçqwala	'тонуть'
rčinapa	'стареть'	daǯwešeba	'стареть'
barua	'дуть'	rkuala	'дуть'
rṭqapa	'окружать'	goluapa	'окружать'и др.

Последнее обстоятельство должно указывать на продолжавшееся в какой-то мере действие семантической детерминанты активного строя и в период существования уже отдельных картвельских языков. Сравнение подобных дублетов по языкам приводит к выводу, что в прошлом их число должно было быть выше: в каждом из них наблюдается ха-

рактерный для номинативизации структуры процесс обобщения одной из таких парных лексем за счет другой (ср., в частности, наличие в лазском уже единого глагола o-bar-u 'дуть').

Можно привести по крайней мере два аргумента, говорящих в пользу существования в протокартвельском такой импликации активного строя, как оппозиция инклюзивной и эксклюзивной лексем местоимения 1-го лица множ. числа (она обусловлена рассмотрением адресата речи с точки зрения его активного участия или неучастия в описываемой ситуации). Один из них образует оставленные ею проекции на морфологическом уровне — различение двух аналогичным образом дифференцированных глагольных показателей 1-го лица множ. числа в сванском и отражение обоих в древнегрузинском. Другой следует усматривать в факте материальной гетерогенности здесь лексемы 'мы', выражающейся в генетической несопоставимости грузинско-занского *čwen 'мы' и сванского näj 'мы', на котором основывается реконструкция Т. В. Гамкрелидзе двух общекартвельских местоимений — инклюзивного *čwen(a) и эксклюзивного *na[6].

В качестве прямого наследия норм активной типологии можно трактовать и специфику лексем возвратных местоимений 'сам' и 'свой' (которые, будучи однозначно ориентированными на передачу субъектно-объектных отношений, неразвиты в структуре активного строя). Если генетическая связь первой из них с местоимением 3-го лица по языкам еще вполне очевидна, то вторая вообще в большинстве случаев пока находится в фазе формирования. История становления обоих хорошо иллюстрируется и памятниками древнегрузинского языка[7].

В лексической структуре картвельских языков особое

---

[6] Ср. Т. В. Гамкрелидзе, Сибилянтные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков, Тб., 1959, с. 46—47 (на груз. яз.).

[7] См. А. Г. Мартиросов, Возвратные притяжательные местоимения в картвельских языках, «Иберийско-кавказское языкознание», т. XIV (1964); H. Vogt, Remarques sur le pronom possessif réfléchi du vieux géorgien. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap. Vol. 26. Oslo, 1972.

внимание обращают на себя факты, по-видимому, свидетельствующие о том, что действие семантической детерминанты активного строя не прекратилось полностью и на более поздних этапах их исторического развития. К ним прежде всего относится целый ряд глагольных дублетов, соотнесенных с одушевленным или неодушевленным объектом (отчетливая объектная интенция должна указывать на их относительно позднее происхождение). Ср. груз.:

Одушевленные		Неодушевленные	
daçwena	'класть'	dadeba	'класть'
aqwana	'брать'	aγeba	'брать'
moqola	'нести'	moṭana	'нести'
cnoba	'знать'	codna	'знать'
šecodeba	'жалеть'	dananeba	'жалеть'
banwa	'мыть'	recxwa	'мыть'

(в прошлом число подобных пар было, вероятно, большим: ср., в частности, существовавшее в древнегрузинском противопоставление лексем mocikwaj 'посылать (одушевл.)' и moʒγunaj 'посылать (неодушевл.)'. Далее следует упомянуть противопоставление в сванском двух местоимений 'наш' — инклюзивного gu(i)šgwej и эксклюзивного nišgwej: интересно, что эта характерная для представителей активного строя оппозиция проводится здесь в разряде уже таких лексем поздней формации, каковыми являются притяжательные местоимения. Часто проводимая в активных языках оппозиция одушевленного и неодушевленного начал налицо и в другой группе лексем позднего образования — в verba habendi: ср. груз. qola 'иметь (одушевл.)' ~ kona 'иметь (неодушевл.)', мегр. 'una 'иметь (одушевл.)' ~γwena 'иметь (неодушевл.)', сван. li-qēn-e 'иметь (одушевл.)' ~ li-γwēn-e 'иметь (неодушевл.)'. Тождественное по своему содержанию противопоставление лежит и в основе различения здесь парных прилагательных типа сван. mečī 'старый (одушевл.)' ~ ǯwinel 'старый (неодушевл.)', или лазск. badi 'старый (одушевл.)' ~ mǯweši 'старый (неодушел.)', genǯi 'молодой' ~ aγne 'новый' и т. п. Естественно, что в плане излагаемой гипотезы особенное внимание обращают на себя атрибутивы, отражающие

трактовку названий растений как одушевленных имен: ср. лазск. badi ḳoči 'старый человек', badi mtxa 'старая коза', badi binexi 'старая лоза' при mǯweši oxori 'старый дом' (в позиции определения к именам одушевленных референтов лазские aγne и mǯweši имеют, соответственно, преимущественную семантику 'недавний' и 'прежний').

Наконец, интересно, что и такой разряд лексем поздней формации, как масдар, сохраняет в картвельских языках в большинстве случаев диффузную с точки зрения передачи субъектно-объектных отношений интенцию: ср. груз. çwa 'жечь', гореть', trewa 'волочить, тащиться', gamoγwiʒeba 'будить, просыпаться', xmoba 'сушить, сохнуть' и др.

На синтаксическом уровне к элементам наследия активной типологии здесь прежде всего могут быть отнесены многочисленные пережитки функционирования активной конструкции предложения, особенно очевидные в случаях, когда сказуемое выражено аористными (а в лазском — и другими) формами интранзитивного глагола. Ср., напр., груз. deda-m čaaxwela 'мать кашлянула', ḳac-ma čaapurtxa 'человек плюнул', dro-m ganwlo 'время прошло', ʒaγl-ma daiqepa 'собака залаяла' или meḳare-m burt-s mousçro 'вратарь подоспел к мячу', ḳuç-ma gul-s sʒlia 'желудок одолел сердце' и т. п., где при интранзитивных глаголах активного действия подлежащее выступает в форме так наз. «повествовательного» падежа, обычно типологически приравнивающегося к эргативу языков эргативного строя. Между тем, в приведенных примерах не приходится говорить об эллипсе прямого дополения, поскольку все приведенные предложения — структурно полные. Безуспешными остаются попытки отдельных авторов реконструировать в составе подобных построений историческое прямое дополнение. Ср., в частности, попытку Н. Я. Марра возвести груз. man šexeda mas 'он взглянул на него' к историческому man šexeda mas tuali 'он вперил в него глаза' (между тем, и в других картвельских языках глагольные лексемы семантики 'взглянуть' требуют «повествовательного» падежа подлежащего, не предполагая при этом наличия

прямого дополнения)[8]. Естественно, что построения с транзитивным глаголом-сказуемым и подлежащим в форме этого же падежа также могут продолжать активную конструкцию предложения, так как данные глаголы составляют одну из основных групп исторически активных[9].

Другую синтаксическую реминисценцию активного состояния должны составлять в картвельских языках черты «аффективной» конструкции предложения, не мотивированной в структуре эргативного строя. В виду имеются некоторые формальные особенности схемы предложения с целым рядом глаголов непроизвольного действия и состояния (специфика морфологической структуры глагольной словоформы, инвертированный словопорядок). Будучи наиболее ощутимыми в построениях с глаголом-сказуемым в формах презенсной серии времен, эти особенности снимаются при его других временных формах: последнее обстоятельство связано, вероятно, со вторичностью темпоральных градаций в картвельском глаголе.

Как и следовало ожидать, в соответствии с консервативным положением морфологии в плане контенсивно-типологической схемы пережитки активного строя особенно легко могут быть прослежены в морфологической системе картвельских языков. В равной степени интересный в этом отношении материал представлен здесь как в глагольном, так и в именном словоизменении.

В сфере картвельской глагольной морфологии обращает на себя внимание уже в целом одноличный принцип спряжения, вскрывающийся здесь по общепринятому признанию за относительную инновацию субъектных суффиксов 3-го лица, и нехарактерный для представителей эргативной типологии, как правило, следующих его двухличному спряжению (на-

---

[8] Об историческом отсутствии прямого дополнения у медиоактивных глаголов см. Л. М. Нозадзе. О некоторых вопросах образования медиоактивных глаголов в грузинском языке. — ИКЯ, т. XIX. Тб., 1974, с. 47—48, 53.

[9] О логической связи транзитивности с одушевленностью см., напр., J. Lyons. Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, 1971, с. 358—359.

против, одноличный принцип спряжения весьма распространен в активных языках).

Однако, с точки зрения предлагаемой гипотезы значительно более интересен тот факт, что сама схема функционирования личных аффиксов картвельского глагола исторически оказывается во многом аналогичной схеме глагольного спряжения в рамках активной типологии. Прежде всего, здесь легко реконструируются две их серии, обычно неточно квалифицируемых в специальной литературе как субъектная и объектная[10]:

Субъектная серия		Объектная серия	
1 лицо	*xw-	1 лицо	*m-
2 лицо	*x-	2 лицо	*g-
3 лицо	*∅	3 лицо	*∅

Если бы общекартвельское состояние было бы эргативным, то в соответствии с его принципами в роли субъектных показателей интранзитивного глагола должны были бы выступать аффиксы объектной серии. Между тем, фактически во всех картвельских языках в этой роли выступают личные аффиксы субъектной серии. Иначе говоря, вместо ожидавшихся в первом случае словоформ типа *aγ-m-deg 'я встал', *mo-g-wed 'ты пришел' и т. п. в действительности реконструируются словоформы типа *aγ-(x)w-deg и *mo-x-wed. С другой стороны, в «двухличном» транзитивном глаголе в тех же лицах должен был выступать аффикс объектной серии 3-го лица. Однако на деле и здесь имеем обратную картину, т. е. формы с аффиксами субъектной серии типа сван. xw-i-ḳed 'я беру (то)', x-i-ḳed 'ты берешь (то)' (последнее несоответствие построения картвельского глагола принципам эргативности также отмечалось К. Х. Шмидтом[11]). Особенно резко противоречит соответствующим

10 Это обстоятельство справедливо подчеркнуто в работе: G. Pätsch. Das georgische Präsens — Indoeuropäischer Einfluss oder eigengesetzliche Entwicklung? — Bedi Kartlisa. Revue de kartvélologie. № 52—53. Paris, 1967, с. 144.

11 См. K. H. Schmidt, Probleme der Typologie (Indogermanisch/Kaukasisch). Homenaje a Antonio Tovar, ofrecido por sus discipulos, colegas y amigos. Madrid, 1972, c. 452.

нормам эргативного строя построение словоформ картвельских «трехличных» транзитивных глаголов типа груз. mo-m-c-a 'он дал мне (то)', как и все предыдущие также восходящих к общекартвельской модели. В них представлены показатели подлежащего и косвенного дополнения, но отсутствует прежде всего ожидавшийся в эргативной системе показатель прямого дополнения. Все эти факты вместе с тем означают, что морфологическая структура как транзитивного, так и интранзитивного глагола в картвельских языках обнаруживает отношения, характерные для глагола представителей активной типологии, где любой активный глагол оформляется личными аффиксами активного ряда. В свою очередь столь же интересную аналогию структуре стативных глаголов активных языков, включающих лишь личные показатели инактивного ряда, здесь образуют «статические страдательные» глаголы, исторически содержавшие только личные аффиксы объектной серии. Казалось бы, в одном пункте картвельский глагол все же знает построенные по нормам эргативности: ср. словоформы семантически транзитивного глагола 3-го лица субъекта при 1-ом и 2-ом объектных лицах: ср. груз. m-cem-s (<*m-cem) 'меня бьет (он)', g-cem-s (<*g-cem) 'тебя бьет (он)'. Но и это явление находит свои аналогии в активных, а не эргативных языках. Одну из них образуют формы типа xe-nupã 'меня бьет (он)' и nde-nupã 'тебя бьет (он)' в языке тупи (объектное согласование связано с недостаточной развитостью в последних показателя 3-го лица), другая же состоит в том, что подобно картвельским языкам в них личные аффиксы прямого и косвенного объекта формально не разграничены.

В связи с затронутыми особенностями системы спряжения картвельского глагола нельзя не вспомнить следующего высказывания С. Л. Быховской: «... в американских языках система спряжения гораздо последовательнее. Возможно, что такая система была некогда и в яфетических языках. Дело в том, что в мегрельском и чанском языках, в так называемых вторых и третьих, т. е. прошедших временах, все глаголы, переходные и непереходные, имеют так наз. пассивную конструкцию. В яфетидологической литературе это явление раньше объяснялось влиянием аналогии переходных

глаголов, но, может быть, правильнее сказать, что корень этого глубже — возможно, что здесь мы имеем пережиток такого же строя глагола, как в только что приведенных североамериканских языках...»[12]

В связь с недостаточной развитостью показателя 3-го лица в активных языках может быть поставлено и то, что некоторые картвельские интранзитивные глаголы типичной стативной семантики обнаруживают исторически безличную структуру (ср. др.-груз. ax-s<*ax 'близко находится', çit-s<*çit 'краснеет' и др.), что опять-таки дает отклонение от морфологической структуры интранзитивного глагола в эргативных языках.

В картвелистике справедливо признается связь форманта пассивного залога i- с материально идентичным ему показателем субъектной версии глагола. В свете излагаемой гипотезы напрашивается выведение обеих морфем из единого источника — из показателя исторической нецентробежной версии активного глагола, что составило бы яркую типологическую параллель развитию в индоевропейском. К этому же общему знаменателю легко сводится и префикс i-, выступающий в картвельских интранзитивных глаголах типа груз. i-rbina 'он бегал', i-ṭira 'он плакал', i-cura 'он плыл' и т. п. С другой стороны, естественно предположение, что второй картвельский версионный показатель a-, аналогичным образом функционирующий как в транзитивном, так и интранзитивном глаголе (ср. груз. a-ḳetebs 'он делает (то)' при a-dgas 'он стоит (на том)' и т. п.), исторически восходит к былому показателю центробежной версии активного глагола.

Общепринятое в картвелистике положение о позднем становлении в картвельских языках категории времени на базе преобразования более древних аспектных противопоставлений также лучше всего согласуется с гипотезой об их активном прошлом (если в эргативных языках темпоральные характеристики в глаголе в этом, по-видимому, преобладают над аспектуальными, то в активных наблюдается обратная картина).

---

[12] С. Л. Быховская, К вопросу о происхождении склонения. Известия АН СССР. VII сер. Отделение гуманитарных наук № 4 (1930), с. 289—290.

Один из способов действия—пермансив, передающий длительность протекания действия, отчетливо засвидетельствован еще в древнегрузинском. «Вневременный характер пермансива и функциональное сродство его с настоящим временем отмечено в специальный литературе (А. Шанидзе, Г. Деетерс). Формирование категорий времени в спряжении, естественно, должно было повлечь за собой ослабление позиций пермансива (его уже нет в новогрузинском литературном языке так же, как и в большинстве грузинских диалектов), но процесс вытеснения категории аспекта категорией времени и поныне нельзя считать законченным...»[13]. В свете этого положения возникает возможность истолковать в картвельских языках и некоторые тематические и иные глагольные суффиксы (ср. сванск. li-b-em 'связывать', li-g-em 'ставить', lī-kw-isg 'говорить', li-d-ēsg 'класть' и др.) как наследие наличествовавшего разнообразия показателей способа действия.

С нарисованной картиной хорошо согласуются и факты картвельской именной морфологии. Один из наиболее ярких из них — то, что так наз. «повествовательный» падеж еще и поныне функционально совпадает с активным падежом языков активной типологии. Как явствует уже из приведенных на с. 137—138 примеров, это падеж подлежащего не только при транзитивных, но и при очень большом числе интранзитивных, обозначающих активное действие. Представляется поэтому небезосновательной недавно высказанная А. Г. Шанидзе мысль квалифицировать его в качестве «действовательного» (груз. mokmedebiti)[14].

Интересна статистическая характеристика употребления этого падежа: еще в современных языках (возможно, кроме мегрельского) он в огромном большинстве случаев оформляет «одушевленное» подлежащее независимо от транзитивности ~ интранзитивности связанного с ним глагола-сказуемого. Так, в лазских текстах Г. А. Картозиа на примерно 2925 случаев оформления падежом на -k «одушевленных»

---

[13] А. С. Чикобава, указ. соч., с. 145.

[14] См. А. Г. Шанидзе, Основы грузинской грамматики. I. Морфология (изд. 2-ое). Тб., 1973, с. 46.

подлежащих имеется всего лишь 37 случаев оформления им «неодушевленных». Аналогичные подсчеты дают в «Лазских сказках» Ж. Дюмезиля цифры 528 : 1, в его же «Лазских рассказах» — 929 : 20. В опубликованных С. М. Жгенти лазских текстах имеем соответственно соотношение 2175 : 24, а в текстах, изданных А. С. Чикобава в 1929 г. — 1649 : 50[15]. Следует заметить к тому же, что в примерах употребления этого аффикса в словоформах неодушевленных имен отчетлива персонифицирующая метафоризация, характерная уже для представителей номинативного строя. Напротив, попытка соотнесения картвельского «повествовательного падежа» подлежащего с наличием в предложении транзитивного глагола наталкивается на совершенно непреодолимые трудности (в частности, его не допускает сказуемое, выраженное страдательной формой транзитивного глагола). Поэтому и количественное соотношение случаев употребления, например, в том же лазском подлежащего на -k с транзитивными и интранзитивными глаголами-сказуемыми оказывается мало выразительным.

Предположение об исторически активной, а не эргативной функции картвельского narrativ'a более удовлетворительным образом объясняет и хорошо известный факт распространения окончания -k на любое подлежащее в построениях с аористными формами глагола-сказуемого в мегрельском. Если бы он являлся приметой эргатива, то вследствие своей значительно более низкой по сравнению с флексией активного падежа встречаемости, особенно падающей в условиях характерного для картвельских языков процесса номинативизации языковой структуры, он имел бы для подобного обобщения весьма невысокие шансы.

Характерному для представителей активного строя не-

---

[15] См. Г. А. Картозиа, Лазские тексты. Тбилиси, 1972; G. Dumézil. Contes Lazes. Travaux et Mémoires de l'Institut d'Ethnologie. XXVII. Paris, 1937; Он же. Récits Lazes (Dialecte d'Arhavi). Documents Anatoliens sur les langues et les traditions du Caucase. IV. Paris, 1967; С. М. Жгенти. Чанские тексты (архавский диалект). Тбилиси, 1938; А. С. Чикобава. Чанские тексты. I. Хопский диалект. Тбилиси, 1929.

различению глагольных личных показателей прямого и косвенного дополнений в имени здесь соответствует наличие единого для обоих падежного окончания -s (в построениях с глаголом в форме презенсных времен).

С точки зрения определения направленности типологической перестройки структуры картвельских языков очень показательно постепенное преодоление в них скрытой, т. е. немаркированной какими-либо классными показателями, оппозиции активных (одушевленных) и инактивных (неодушевленных) имен, часто неадекватно интерпретирующейся в качестве противопоставления «категории» человека и вещи. Этот процесс очевиден, если учесть значительно большую роль, отводившуюся данной оппозиции еще в древнегрузинском состоянии. Так, для обозначения исходного пункта действия в последнем использовались в зависимости от одушевленности ~ неодушевленности две разных падежных формы: ср. cxen-is-gan gardaiçra 'упал с лошади' при zec-it gardmowarda 'упал с неба'. По-разному передавалось в нем в этом плане направительное (ср. miwida misa 'пришел к нему' при miwida saxl-ad 'пришел домой') и другие отношения. Заслуживает внимания и догадка Н. Я. Марра о том, что два именных аффикса множественности -n и -eb в древнегрузинском первоначально должны были соотноситься соответственно с «существами» активного и пассивного классов[16]. Вместе с тем, складывается впечатление, что в древнегрузинских текстах интранзитивные глаголы (медиоактивные), обусловливающие постановку подлежащего в «повествовательном» падеже (ср. mat daidumnes 'они молчали', man iwno 'он пострадал' и т. п.) занимали большее место, чем в современном языке.

Отмеченная выше совокупность черт дономинативного состояния образует в картвельских языках некоторую целостную систему, основанную на различении активного и инактивного начал, часто приближающемся к оппозиции

---

[16] См. N. Marr, M. Briere, La langue géorgienne, Paris, 1931, с. 60—61; К. Д. Дондуа. О двух суффиксах множественности в грузинском. «Язык и мышление», I (1933); С. Л. Быховская. Показатели множественности как классовые показатели в грузинском и баскском языках. Сб. «Академия наук академику Н. Я. Марру». Л., 1936, с. 179 и след.

одушевленного и неодушевленного, и скорее всего соотносится со структурой активного строя. Напротив, в них не видно явлений, которые могли бы сколько-нибудь однозначным образом мотивироваться системой эргативной типологии. Очень широкая представленность здесь пережитков импликаций и фреквенталий активности даже на лексическом уровне позволяет думать, что эти факты демонстрируют процесс преобразования активной типологии непосредственно в номинативную (несколько раньше автору представлялось, что структурная перестройка этих языков была опосредована скоротечной фазой эргативности[17].

Если высказанные здесь соображения адекватны, то они создают возможность провести еще одну глубокую типологическую аналогию между общекартвельским и общеиндоевропейским древнейшего периода, характеризующую и наиболее общие тенденции их последующей структурной эволюции[18] (принципиально отличный путь развития имеет место, по-видимому, в автохтонных языках Северного Кавказа, иллюстрирующих эргативное состояние). Не будет, очевидно, преувеличением сказать, что в плане контенсивной типологии основное различие современных картвельских и индоевропейских языков сводится к различной степени реализации единого процесса номинативизации исторически активного строя (промежуточная позиция картвельской языковой структуры между абхазско-адыгской и нахско-дагестанской может быть усмотрена только в плане формальной типологии, точнее — характерологии).

---

[17] См. Г. А. Климов, Очерк общей теории эргативности, М., 1973, с. 247—248.

[18] Впервые интересный типологический параллелизм общекартвельского и общеиндоевропейского был вскрыт на уровне фонологии и морфонологии в монографии Т. В. Гамкрелидзе и Г. В. Мачавариани, Система сонантов и аблаут в картвельских языках. Типология общекартвельской структуры. Тбилиси, 1965 (на груз. яз.); была установлена аналогия в структуре картвельского и индоевропейского стиха: см. Г. В. Церетели. Метр и рифма в поэме Руставели «Витязь в барсовой шкуре». Тбилиси, 1973, с. 52—54 (на груз. яз.).

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинский ССР

1979

ა. ლეკიაშვილი

წმინდა გიორგის ქართული კულტის საკითხისათვის

წმინდა გიორგის ქართული ხალხური კულტის მკვლევარი გვერდს ვერ აუვლის ამ წმინდანთან დაკავშირებულ სხვადასხვა სახელებსა თუ ზედწოდებებს. მათი წარმომავლობისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გამორკვევა უთუოდ შუქს მოჰფენს წმინდა გიორგის კულტის რაობასა და გენეზისს.

ქვემოთ შევჩერდებით დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ზოგ ტერმინზე.

წმ. გიორგის სვანური სახელწოდების — ჯგგრა̄გ-ის ეტიმოლოგიის საკითხი კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღებას იქცევს. მისი გარკვევა ერთ-ერთმა პირველთაგანმა სცადა ნ. მარმა. მან გენეტიკურად საერთო არაფერი დაინახა ჯგგრა̄გსა და სახელწოდება გიორგის შორის. იგი სვანურ სახელში რომელიღაც წარმართული ღვთაების სახელის კვალს ეძიებდა და ამის შესაბამისად ჯგგრა̄გში სიტყვა მუხა (წმინდა მუხა) ამოიკითხა. მარის მიხედვით, სვანური ჯგგრა̄გ იშლება ასე: ჯ გ გ („მუხა“) და რ ა̄ გ — სვანურ-ადიღეური მრავლობითი რიცხვის ნიშანი, სუფიქსი. ამავე დროს მან სვ. ჯგგრა̄გი დაუკავშირა მეგრულ ჯგერაგუნას, მეფუტკრეობის მფარველის სახელს[1]. მარისეული ეტიმოლოგია ჯგგრა̄გისა მოკლებულია დამაჯერებლობას. ამ სიტყვაში მის მიერ გამოყოფილი ძირი — ჯგგ (მუხა) არ დასტურდება ქართველურ ენებში და არც მისი რეკონსტრუქციის რაიმე რეალური საფუძველი ჩანს. მაგრამ მარის ცდაში ძალზე ფასეულია სვანური სახელის დაკავშირება მეგრულ ჯგერაგუნასთან. შეიძლება

[1] Н. Марр, О религиозных верованиях абхазов; ХВ, IV, 1915, с. 136, 139.

ითქვას, რომ ამით მან სწორად მიაგნო გარკვეულ პარალელს, რომლის ჯეროვანი ანალიზი მოგვცემს ჯგჷრა̄გის ეტიმოლოგიის გასაღებს.

ჯგჷრა̄გის ეტიმოლოგიის ამოხსნა სცადა ვ. აბაევმაც. მან იგი მეგრულიდან შეთვისებულ სიტყვად მიიჩნია. მისთვის ამოსავალია მეგრული ჯ გ ჷ რ ა („კარგი", „კეთილი") და გ ე გ ე — („გიორგი"), რომელსაც მოკვეცილი აქვს ბოლო ნაწილი ე გ ე. ამ მოკვეცით აიხსნება ჯგჷრა̄გში ა ხმოვნის სიგრძეც: იგი წარმოადგენს კომპენსაციას ორი მომდევნო ხმოვნის დაკარგვისათვის. ამრიგად, სვანური სახელწოდების თავდაპირველი მნიშვნელობაა „კეთილი გიორგი"[2].

ვ. აბაევის ეტიმოლოგიის კრიტიკული შეფასება მოცემული აქვს აკად. ა. შანიძეს ამავე საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ გამოკვლევაში. იგი წერს: „ვ. აბაევის ახსნა ჯ გ ჷ რ ა̄ გ სიტყვისა ერთი შეხედვით საკითხს მართებულად წყვეტს, მაგრამ ორი რამ არის დამაფიქრებელი: მეგრულში ჯ გ ი რ ა კი არ არის, არამედ ჯ გ ი რ ი. ამას გარდა, ხმოვნის მოკვეცის შედეგად სვანურში წინა ხმოვანი არ გრძელდება... მაგრამ იმისი ვარაუდი, რომ სვანური ჯგჷრაგ კომპოზიტია და რომ მის პირველ ნაწილად ჯგირი უნდა ვიგულისხმოთ, სინამდვილეს შეეფერება"[3].

თავის მხრივ, ა. შანიძე გვთავაზობს რამდენადმე განსხვავებულ ეტიმოლოგიას: მისთვის ამ სახელის პირველ ნაწილს შეადგენს ჯ გ ი რ ი, რომლის თავდაპირველ მნიშვნელობას მართებულად აღადგენს: „ჯ გ ი რ ფუძე ამჟამად მეგრულში „კარგს, კეთილს" ნიშნავს, მაგრამ ძველად მას „წმინდის" მნიშვნელობაც უნდა ჰქონოდა". საკვლევი სახელწოდების მეორე ნაწილში „რაღაც მოხეური გივარგი-სებრი ფორმა" არის საგულვებელი. მკვლევრის საბოლოო დასკვნით, „საფიქრებელია, რომ ჯ გ ჷ რ ა გ ი-ს მისაღებად გამოსავალია ჯგირ(ი) გივარგი („წმ. გიორგი"), სადაც შეკვეცილია გ ი ვ მარცვალი და დარჩენილ ჯგირარგი-ში მეორე რ ჩავარდნილია და სამაგიეროდ ხმოვანი დაუგრძელებია: ჯ გ ი რ გ ი ვ ა რ გ ი — ჯ გ ი რ ა რ გ ი — ჯ გ ი რ ა გ ი — ჯ გ ჷ რ ა გ ი — ჯ გ ჷ რ ა გ"[4].

---

[2] В. И. Абаев, Происхождение древнерусского х о р с и сванского ǯgərāg «Св. Георгий», Осетинский язык и фольклор, М.-Л., 1949, с. 595-596.

[3] ა. შ ა ნ ი ძ ე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგჷრა̄გ, „მაცნე", ენისა და ლიტერატურის სერია, 1973, № 2, გვ. 115—116.

[4] იქვე, გვ. 118.

აქ წარმოდგენილი ეტიმოლოგიის სისწორე ეჭვს იწვევს თუნდაც იმის გამო, რომ ამოსავალი ფორმა გ ი ვ ა რ გ ი ძალზე ლოკალური დიალექტური ფორმაა, რომელიც უცხოა ძველი ქართულისათვის. გარდა ამისა, გივარგისაგან აგ-ის მიღების აქ მითითებული ფონეტიკური ცვლილებების პროცესი ერთობ რთული, ხელოვნური და არარეალური გვეჩვენება.

აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ა. შანიძეს უყურადღებოდ არ დარჩენია ნ. მარის მიერ მითითებული კავშირი სვანურ ჯგგრაგ-სა და მეგრულ ჯგერაგუნას შორის. ოღონდ მას რატომღაც ეს სახელწოდება მიაჩნია წმ. გიორგის დღესასწაულის აღმნიშვნელად და მისგან გამოჰყავს საკუთრივ წმინდანის სახელი ჯ გ ე რ ა გ ე[5].

მაგრამ, როგორც ახალი ეთნოგრაფიული მონაცემებიც აშკარად ცხადყოფს, მეგრული ჯ გ ე რ ა გ უ ნ ა თვით წმინდანის აღმნიშვნელი სახელია და სწორედ მასშია საძებნი სვანური ჯგგრაგის ეტიმოლოგიის გასაღებიც.

ქართული ხალხური მეფუტკრეობის კულტურა და მასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები საგანგებოდ შეისწავლა პროფ. ალ. რობაქიძემ[6]. მის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემებითაც მეფუტკრეობის მფარველად სამეგრელოში ჯგერაგუნა წარმოგვიდგება. მეგრელი მეფუტკრეები მას შესთხოვენ ფუტკრის მომრავლებას, მოშენებასა და ბარაქას. საამისოდ განკუთვნილი სალოცავი დღე „სკაში ხვამა“ მოდის ამაღლებაზე. ამ დღეს გარკვეული რიტუალი სრულდება ჯგერაგუნას სახელზე, რომელსაც მიმართავენ საგანგებო ლოცვა-ვედრებით:

„ჯგერაგუნა დიდებულო, გამიმრავლე ფუტკარი“ ან „დიდებულო ჯგერაგუნა, შემისრულე დანაპირი“, ანდა „ჯგერაგუნა დიდებულო, ჩემი ფუტკარი ერთი ასად გამიმრავლე“. საუკეთესო სკა მიჩნეულია ჯგერაგუნას კუთვნილებად: „ეს ჯგერაგუნას ფუტკარი არისო“. მთხრობელთა განმარტებით, „ჯგერაგუნა სკის ღმერთი იყო“. ამასთან ჯგერაგუნა „ნიშნავს დიდ ხვავიან მოსავალს“[7].

მეფუტკრეობის ამ მფარველის კონკრეტული ვინაობის თვალ-

---

[5] ა. შ ა ნ ი ძ ე, სვანური კულტის ტერმინი ჯგგრაგ, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1973, № 2, გვ. 112.

[6] ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, მეფუტკრეობის წარმოშობა და მისი ადგილი ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფაში, თბ., 1955, ხელნაწერი (სადოქტორო დისერტაცია); მისივე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960.

[7] ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, დასახ. დისერტაცია, გვ. 242—246.

საზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ს. კურცხელში ჩაწერილი ლოცვის ტექსტი:

„ჯგეგე — ჯგერაგუნა! ჩემი ფუტკარი გაამრავლე, დაილოცოს შენი სახელი“[8]. აქ, როგორც ვხედავთ, მეფუტკრეობის მფარველის ჩვეულ სახელს წინ უძღვის „ჯგეგე“: მაგრამ, ჯგეგე ხომ მეგრულად გიორგის აღნიშნავს. მაშასადამე, აქ ჩვენ გვაქვს მეფუტკრეობის მფარველის სრული სახელი: გიორგი ჯგერაგუნა! ეს კი სხვა არავინ შეიძლება იყოს, თუ არა წმ. გიორგი, რომელსაც სამეგრელოში მოიხსენიებენ ეპითეტით — ჯგერაგუნა. მეფუტკრეობის მფარველის ამ სახელწოდების ქვეშ რომ აღნიშნული წმინდანი იგულისხმება, ამას სათანადო პარალელური მონაცემებიც ადასტურებს. როგორც ალ. რობაქიძემ დაადგინა, თითქმის მთელ საქართველოში მეფუტკრეობის მფარველად უმთავრესად სწორედ წმინდა გიორგი გვევლინება[9].

წმინდა გიორგის მეგრული ეპითეტი ჯგერაგუნა შედგენილი სიტყვაა. მის დასაწყისში გამოიყოფა მეგრული სიტყვა ჯ გ ი რ ი, ჯ გ გ რ ი, რომელიც ამჟამად აღნიშნავს „კარგს, კეთილს“, ხოლო ადრე აგრეთვე „წმინდასაც“ აღნიშნავდა, როგორც ეს არაერთ მკვლევარს აქვს მითითებული[10]. მაშასადამე, მეგრული ჯ გ ე რ ა გ უ ნ ა იგივეა, რაც წმინდა აგუნა. მაგრამ ეს ერთადერთი მაგალითი როდია, როცა ქრისტიანული წმინდანის სახელს წინ უძღვის ეპითეტი ჯ გ ი რ ი. ჩვენ ვიცით მეორე მაგალითიც, ესაა ჯგირ ივანე, ამ სახელითაა ცნობილი სამეგრელოში იოანე მახარობელი[11]. საგულისხმოა, რომ სვანურში მას შეესატყვისება ჯ გ ი რ ვ ა ნ-ი, შესაბამისად მისი დღეობის სახელწოდებაა ჯგირვანაშ „ჯგირვან“-ისა[12]. როგორც ჩვენ დავადგინეთ, მეგრულ ჯგგრაგუნას ზუსტი შესატყვისი მოეპოვება გურული „წმინდა აგუნას“ სახით, რომელიც აქ ბარაქიანი მოსავლიანობისა და კეთილდღეობის მფარველად გვევლინება. ენათმეცნიერის დ. იმნაიშვილის ცნობით, მაგ., არყის ხდის დროს არყის ბლომად გამოსვლის შემთხვევაში ჩვეულებრივ ასე იტყვიან: „წმინდა აგუნა ხომ

---

[8] ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, დასახ. დისერტაცია, გვ. 245.

[9] ალ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, გვ. 174—198.

[10] ა. შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 116; თ. ს ა ხ ო კ ი ა, წმ. გიორგის კულტი და ღვთის სამართალი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 63, სქოლიო.

[11] „ჯგირ ივანე იყო მახარობელი“. მთხრობელი: ნოე გრიგოლის ძე სალაყაია, 65 წლის, ს. ბათარაია. მასალა ჩაიწერა ეთნოგრაფმა მ. შილაკაძემ.

[12] ს. კ ვ ი ც ი ა ნ ი, სვანური დღეობა ჯგირვანაშ, ძეგლის მეგობარი, 34.

არ შეგვეწიაო“. იგივე დაგვიდასტურა პროფ. პროკლე კეკელიძემ. მისი სიტყვით, ძველად არყის გამოხდაზე ან ღომის ცეხვაზე სცოდნიათ დალოცვა: „შეგეწიოს წმინდა აგუნა!“. გარდა ამისა, ახალ წელს სცოდნიათ ლოცვა წმინდა აგუნას სახელზე: „წმინდა აგუნა, გვაშორე ჭირი, გვიმრავლე საქონელი, დაამყარე კაცთა მშვიდობა...“

ამრიგად, სრული საფუძველი გვაქვს დავასკვნათ, რომ სვანური ჯგჷრäგ-ის ამოსავალი ფორმაა მეგრული ჯ გ გ რ ა გ უ ნ ა, რომლის ზუსტი შესატყვისია გურული „წ მ ი ნ დ ა ა გ უ ნ ა“ და გასარკვევი ისღაა, თუ რას ნიშნავს სიტყვა ა გ უ ნ ა.

ამ თვალსაზრისით ძალზე საგულისხმოა სამეგრელოში აქა-იქ შემორჩენილი წარმოდგენა ჯგგრაგუნაზე, როგორც „ახოვან და გამორჩეულ ვაჟკაცზე“[13]. ზოგან ჯგგრაგუნა ამგვარი მამაკაცის მეტსახელადაც იხმარება[14].

აქედან ბუნებრივია, რომ სიტყვა აგუნაში შესაბამისი შინაარსის ზედწოდება ვეძიოთ. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ მეგრული ხალხური რწმენა-წარმოდგენებით, წმინდა გიორგი ამგვარი ნიშან-თვისებებით გამოირჩევა. სახოკიას სიტყვით, „მეგრელები ამ წმინდანს წარმოგვიდგენენ, როგორც ფიზიკურად მშვენიერსა და ღონიერ ვაჟკაცს, თავისსავე, ლამაზსა და ღონიერ, თეთრ რაშზე მჯდომარეს და საგმირო საქმეთა მოქმედს... ბრძოლაში წმ. გიორგი სულ მუდამ თავში სდგომია მეგრელთა ჯარს... ახლა მისი ჯირითი და ჭიდაობა ბრძანეთ!.. თურმე ყველას ჰშურდა წმ. გიორგის ვაჟკაცობა, ყველა იმას შეჰნატროდა“[15].

კითხვა ისმის, დასტურდება თუ არა მეგრულსა და გურულში სიტყვა ა გ უ ნ ა ცალკე, ამ კომპოზიტის გარეშე. მეგრულში ჩვენ ეს სიტყვა ცალკე ვერ დავადასტურეთ. სამაგიეროდ, გურულ დიალექტში და აგრეთვე სამტრედიის რაიონის ზოგი სოფლის მკვიდრთა მეტყველებაში სიტყვა ა გ უ ნ ა საკმაოდ გავრცელებულია და მას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. მაგალითად: ა. ძლიერი, აზრიალებული (ცეცხლის ეპითეტად: „აგუნა ცეცხლი“). ბ. მოუსვენარი, გალიზიანებული, აგზნებული (იხმარება როგორც ადამიანის, ისე საქონლის მიმართ). გ. ძლიერი, ღონიერი, ათლეტური (სამტრედიის სო-

---

[13] ცნობა მოგვაწოდა თსუ ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტმა ნ. აჭოლავამ. იგივე დაგვიდასტურა ეთნოგრაფმა ი. სურგულაძემ.

[14] ცნობა მოგვაწოდა ენათმეცნიერმა ლეონ ღვინჯილიამ.

[15] თ. ს ა ხ ო კ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 58.

ფელ მელაურში და გურიაში ზოგან ფიზიკურად ძლიერ მამაკაცზე იტყვიან: „აგუნა კაციაო“)[16].

ჩვენი აზრით, სიტყვა აგუნას მოტანილი მნიშვნელობები სემანტიკურად უკავშირდება საკვლევი ტერმინის ჯ გ გ რ ა გ უ ნ ა ს — წმინდა აგუნას ძირითად შინაარსს. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენ მიერ მოტანილი ბოლო მნიშვნელობა: ძლიერი, ღონიერი, ათლეტური, რაც შეესაბამება მეგრული ჯ გ გ რ ა გ უ ნ ა ს ძირითად გაგებას: ახოვანი, გამორჩეული ვაჟკაცი.

როგორც ცნობილია, ხმოვნით დაწყებული სიტყვები ქართულში მეტწილად ნასესხებია. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ აგუნა მხოლოდ დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი ბერძნული წარმოშობისაა.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია ბერძნულმა სიტყვამ ἀγών და მისგან წარმოებულმა სხვა სიტყვებმა:

ἀγών ბრძოლა, ასპარეზობა, მოღვაწეობა.

ἀγωνιστής მებრძოლი, ათლეტი, მოასპარეზე, მოღვაწე.

ἀγωνία ბრძოლა, შეურვება, ძრწოლა, მოუსვენრობა, გაღიზიანება...[17].

როგორც ვხედავთ, მოტანილი ბერძნული სიტყვების ძირითადი მნიშვნელობები ემთხვევა ა გ უ ნ ა ს ზემოდადასტურებულ ქართულ მნიშვნელობებს, რაც შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს. ამდენად, ჩვენი ვარაუდი ა გ უ ნ ა ს ბერძნული წარმოშობის შესახებ არც თუ უსაფუძვლოა, მით უმეტეს, რომ მას მხარს უჭერს ამ სიტყვების ფონეტიკური მსგავსება. ქართული სიტყვა ბერძნულისგან განსხვავდება მხოლოდ ხმოვნით ო ← უ, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ასეთი გადასვლა არც თუ იშვიათია თვით ბერძნულშიც.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჯგგრაგუნა — წმინდა აგუნა აღნიშნავს წმინდა მებრძოლს, წმინდა მოღვაწეს, რაც წმინდა გიორგის ერთ-ერთი ძირითადი ზედწოდებაა.

აქვე ისიც უნდა დავძინოთ, რომ ბერძნული სიტყვა ἀγών ძველთაგან სომხურ ენასაც შეუთვისებია. ამავე სიტყვისაგანაა ნაწარმოები სომხური *ագոն* ბრძოლა და *ագոնարար* მებრძოლი, მოასპარეზე[18].

---

[16] ცნობა მოგვაწოდეს ისტორიკოსმა დ. ვოგოლაძემ და ხელოვნებათმცოდნემ მ. ახობაძემ.

[17] გეორგიკა, VII, თბილისი, 1967.

[18] ჰრ. ა ჭ ა რ ი ა ნ ი, სომხური ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, I, ერევანი, 1973 წ. (სომხურ ენაზე).

დაბოლოს უნდა ითქვას, რომ სვანური ჯ გ ჷ რ ā გ მომდინარეობს მეგრული ჯ გ ჷ რ ა გ უ ნ ა-დან ბოლო „უნა“-ს მოკვეცით, რაზედაც უნდა მიუთითებდეს სვანური სიტყვის ბოლო ხმოვნის მაკომპენსირებელი სიგრძე.

როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში ადრიდანვე განსაკუთრებით დიდი იყო ბიზანტიური საეკლესიო მსახურების გავლენა. აქ ძველთაგანვე ფეხი მოიკიდა ბერძნულ-ბიზანტიურმა რელიგიურმა ტერმინოლოგიამ, რომლის კერძო შემთხვევას შეიძლება წარმოადგენდეს წმინდა გიორგის ზედწოდება ა გ უ ნ ა. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ ქართულში დადასტურებულ სიტყვა აგუნას სხვა მნიშვნელობებსაც, არ არის გამორიცხული მისი უშუალო, ბუნებრივი სესხება ბერძნულიდან რელიგიური რიტუალის გარეშეც.

А. С. ЛЕКИАШВИЛИ

К ВОПРОСУ О КУЛЬТЕ СВЯТОГО ГЕОРГИЯ В ГРУЗИИ

Резюме

Есть все основания утверждать, что сванское слово ǯgərāg («Святой Георгий») восходит к мегрельскому ǯgəraguna, что находит точное соответствие в гурийском диалекте грузинского языка: c̣minda aguna («Святой Агуна»). Такое понимание термина aguna подтверждается и другими этнографическими данными.

Термин aguna в значении подвижник, борец, атлет и т. д. можно увязать с греческим ἀγών борьба, состязание и т. д. и производными от него словами, напр., ἀγωνιστής борец, подвижник. Груз. aguna греч. ἀγών—совпадают как по значению, так и по форме. Симптоматично то обстоятельство, что aguna встречается только в западногрузинских диалектах, занском и сванском. Исходя из вышеизложенного, наименование Святого Георгия—Святой Агуна (груз. c̣minda aguna, мегр. ǯgəraguna, сван. ǯgərāg) можно интерпретировать как «Святой подвижник». Как известно, «подвижник» является одним из главных эпитетов Святого Георгия.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

ა. ონიანი

მესამე სუბიექტური პირის მორფემა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, როგორც ცნობილია, III სუბიექტური პირის[1] მორფემა, I და II სუბიექტურ პირთა მორფემებისაგან განსხვავებით, მხოლოობითსა და მრავლობითში სხვადასხვა ალომორფებით არის წარმოდგენილი, ეს ალომორფები, ამდენად, სათანადო რიცხვსაც გამოხატავენ[2].

მესამე სუბიექტური პირისა და მისი მხოლოობითი რიცხვის აღმნიშვნელად დასტურდება სამი ალომორფი — /-ს/, /-ა/ და /-ო/, რომელთა განაწილება საკმაოდ რთულ სურათს იძლევა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ განაწილების შესახებ ზოგი არსებითი მომენტი ცნობილია[3], მისი სისტემატური და ასე თუ ისე ამომწურავი დახასიათება არ გაგვაჩნია. შევეცდებით წარმოვადგინოთ ამ ალომორფთა დისტრიბუციის შეძლებისდაგვარად სრული სურათი.

---

1 ტერმინს „სუბიექტური პირი" აქ პირობით ვხმარობთ, ამ საკითხის შესახებ სპეციალურად სხვაგან გვექნება მსჯელობა.

2 ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, 1973, გვ. 177—178; ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, 1950, გვ. 053; გ. როგავა, მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის -ა ნ სუფიქსისათვის ქართულში, იკე, XVI, 1968, გვ. 74—75; ლ. კვაჭაძე, ქართული ენა, ნაწილი I, 1969, გვ. 214—215, 219; ბ. ფოჩხუა, მრავლობითის ნარიანი მაწარმოებლები ძველ ქართულში, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, 1961, გვ. 54—58.

3 ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 177—179, 423—441; H. Vogt, Grammaire de la langue géorgienne, Oslo, 1971, გვ. 82, 91—92.

აღნიშნული ალომორფები, არსებითად, მწკრივთა მიხედვით ნაწილდებიან[4]—ყოველ მწკრივში თითო ალომორფია წარმოდგენილი, გამონაკლისს შეადგენენ მხოლოდ აწმყო, მყოფადი და წყვეტილი, თითოეულ მათგანში ორ-ორი ალომორფია წარმოდგენილი. ამდენად, S_3 მორფემის ალომორფთა განაწილების შესახებ დამატებითი წესების შემოტანა მხოლოდ ამ მწკრივებშია საჭირო.

/-ს/ **ალომორფი** შემდეგ შემთხვევებში დასტურდება:

1. ის ერთადერთია კავშირებითის მწკრივებში[5]: ხატავდე-ს, შენდებოდე-ს, დახატავდე-ს, აშენდებოდე-ს, დახატო-ს, აშენდე-ს, დაეხატო-ს, აშენებულიყო-ს და ა. შ.

2. /-ს/ ალომორფი, კავშირებითის გარდა, დასტურდება მხოლოდ აწმყოსა და მყოფადის მწკრივებში[6], მაგრამ აქ ის არ არის ერთადერთი, გვხდება აგრეთვე /-ა/ ალომორფი. ხერხდება მათი განაწილების შემდეგი წესების დადგენა:

ა) აღნიშნულ მწკრივებში S_3 ყოველთვის /-ს/ ალომორფით აღინიშნება ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან ზმნებთან: წერ-ს, აკეთებ-ს, დაწერ-ს, გააკეთებ-ს, დუღ-ს, იდუღებ-ს, ტირი-ს, იტირებ-ს და ა. შ. მაშასადამე, /-ს/ ალომორფის გამოვლენისათვის საკმარისია ბრუნვაცვალებადსუბიექტიანი ზმნის აწმყოს ან მყოფადის ფორმა, რაიმე დამატებითი პირობა საჭირო არ არის. თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ეს წესი უგამონაკლისოა.

ბ) აწმყოს მწკრივში მესამე სუბიექტური პირის მორფემის /-ს/ ალომორფი დასტურდება ზოგ ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნასთანაც. ასეთი ვითარება გვაქვს სამ შემთხვევაში: 1) თუ ზმნის ფორმაში წარმოდგენილია /-ავ/ თემის ნიშანი, მაშინ /-ს/ დასტურდება არა მარტო ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან, არამედ — ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნებთანაც, მაგ., ახურავ-ს, აკრავ-ს, უჭირავ-ს, ნებავ-ს და სხვა. ამრიგად, /-ავ/ თემის ნიშნის შემ-

---

[4] ა. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, I, 1968, გვ. 163.

[5] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 425, 433 და სხვა; ა. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, ენიმკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 14.

[6] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 423; Б. Т. Руденко, Грамматика грузинского языка, М.-Л., 1940, გვ. 90.

ცვალ ფორმათა აწმყოში S_3 მორფემა ყოველთვის /-ს/ ალომორფით არის წარმოდგენილი. 2) თუ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანს უშუალოდ უძღვის წინ /ი/ (ფუძისეული ან პრეფიქსული), მაშინ გარდა ვნებითი გვარის სტატიკური ზმნებისა, მესამე სუბიექტური პირი ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნებთანაც /-ს/ ალომორფით აღინიშნება, მაგ., იწვი-ს, ეწვი-ს, ისმი-ს, ესმი-ს, იძვრი-ს, ეკვრი-ს, ზი-ს, არი-ს, შვენი-ს და სხვა (შდრ. სტატიკური ვნებითის ფორმები: ყრი-ა, აგდი-ა, აფენი-ა, აბადი-ა და სხვა). 3) /-ს/ ალომორფი დასტურდება აგრეთვე მედიოპასიურ ზმნებში: დევ-ს, წევ-ს, დგა-ს, სძაგ-ს, ახსოვ-ს, შურ-ს და სხვა[7].

ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნათა აწმყოსა და მყოფადში ყველა სხვა შემთხვევაში /-ა/ ალომორფია წარმოდგენილი.

აღნიშნულ შემთხვევათა გარდა, მესამე სუბიექტური პირის მორფემის /-ს/ ალომორფი თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში არ დასტურდება.

/-ო/ და /-ა/ ალომორფთა განაწილება. ა. შანიძე წერს: „...არის ერთი წყება ზმნებისა, რომელთაც მხოლობითში **ა**-ს ნაცვლად **ო** მოუდის. ამ ზმნების ფუძე უმეტესად უმარცვლოა და შედგება ერთი, ორი ან სამი თანხმოვნისაგან“[8]. ამის გათვალისწინებით თანამედროვე სალიტერატურო ქართულისათვის შეიძლება ჩამოვაყალიბოთ უგამონაკლისო წესი: /-ო/ დასტურდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ზმნის ძირეული მორფემა მესამე პირის ფორმაში ნულოვანი გახმოვანებით (ე. ი. უხმოვნოდ) არის წარმოდგენილი (ასეთი ვითარება მხოლოდ წყვეტილშია შესაძლებელი, ამიტომაა, რომ /-ო/ ალომორფი მხოლოდ ამ მწკრივში დასტურდება); მიუხედავად ამისა, ეს წესი არ არის საკმარისი /-ო/-ს გამოვლენის დასადგენად, რადგანაც უხმოვნო ძირებთან გვხვდება არა მარტო /-ო/, არამედ — /-ა/-ც.

---

[7] ზოგ მედიოპასიურ ზმნასთან გვაქვს /-ა/ ალომორფი: უნდ-ა, სჯერ-ა, სწყური-ა. მედიოპასიურ ზმნებში /-ს/ და /-ა/ ალომორფთა განაწილება არც ფონოლოგიური პოზიციით იხსნება და არც ზმნის მორფოლოგიური თავისებურებით — ზოგი ზმნური მორფემა ერთ ალომორფთან შედის კომბინაციაში, ზოგი — მეორესთან. ამგვარ განაწილებასაც მორფოლოგიურად შეპირობებულ განაწილებას უწოდებენ (იხ. მაგ., Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, გვ. 104—105). ასეთ შემთხვევაში ანალიზის სისრულისათვის საჭიროდ მიიჩნევენ სათანადო ენობრივი მასალის სიის შედგენას (იხ., მაგ., Л. Блумфилд, Язык, М., 1968, გვ. 229—230).

[8] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 430.

ამდენად, დასადგენია S_3 /-ო/ და /-ა/ ალომორფთა განაწილების წესები ნულოვანი გახმოვანების მქონე ძირებთან წყვეტილში. ამასთან დაკავშირებით ხერხდება ერთი წესის დადგენა: /ვ/ ფონემის მომდევნო პოზიციაში არც ერთ შემთხვევაში არ დასტურდება /-ო/, აქ ყოველთვის /-ა/ არის წარმოდგენილი: შვ-ა, გა-უ-შვ-ა, და-წვ-ა (მან ის) და სხვა.

ამის შემდეგ S_3 მორფემის /-ო/ და /-ა/ ალომორფთა განაწილების წესების დადგენა ჩვენ მოგვიხერხდა მხოლოდ იმის გათვალისწინებით, თუ რომელი თემის ნიშნით არის წარმოდგენილი სათანადო ზმნა I სერიის ფორმებში.

/-ო/ ალომორფი დასტურდება შემდეგ შემთხვევებში:

1. უხმოვნო ძირის მქონე ისეთ ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან (აქტიურ და მედიოაქტიურ) ზმნათა წყვეტილში, რომელთაც I სერიის ფორმებში აქვთ თემის ნიშნები /-ებ/, /-ობ/ ან /-ოფ/, და მათ კონვერსიულ პრეფიქსიან ვნებითში[9], მაგალითად:

აქტიური და მედიოაქტიური		პრეფიქსიანი ვნებითი	
აწმყო	წყვეტილი	აწმყო	წყვეტილი
ა-ნთ-ებ-ს	ა-ა-ნთ-ო	ი-ნთ-ებ-ა	ა-ი-ნთ-ო
უ-ნთ-ებ-ს	ა-უ-ნთ-ო	ე-ნთ-ებ-ა	ა-ე-ნთ-ო
ა-ვს-ებ-ს	გა-ა-ვს-ო	ი-ვს-ებ-ა	გა-ი-ვს-ო
ა-ღ-ებ-ს	გა-ა-ღ-ო	ი-ღ-ებ-ა	გა-ი-ღ-ო
ი-წყ-ებ-ს	და-ი-წყ-ო	ი-წყ-ებ-ა	და-ი-წყ-ო
ა-ქ-ებ-ს	ა-ქ-ო	ი-ქ-ებ-ა	ი-ქ-ო
ა-პ-ობ-ს	გა-ა-პ-ო	ი-პ-ობ-ა	გა-ი-პ-ო
სპ-ობ-ს	მო-სპ-ო	ი-სპ-ობ-ა	მო-ი-სპ-ო
უ-ხრჩ-ობ-ს	და-უ-ხრჩ-ო	ე-ხრჩ-ობ-ა	და-ე-ხრჩ-ო
ყ-ოფ-ს	გა-ყ-ო	ი-ყ-ოფ-ა	გა-ი-ყ-ო
ა-თბ-ობ-ს	გა-ა-თბ-ო	—	—
ძლ-ებ-ს	გა-ძლ-ო	—	—

2. /-ავ/ თემისნიშნიან ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან ზმნათა წყვეტილში და მათ კონვერსიულ პრეფიქსიან ვნებითში იმ შემთხვე-

[9] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 491.

ვაში, თუ ძირეული მორფემა სამივე პირის ფორმაში ნულოვანი გახმოვანებით არის წარმოდგენილი:

და-ვ-რგ-ე	მო-ვ-რთ-ე	მი-ვ-უ-ზღ-ე	მო-ვ-ი-რთ-ე
და-რგ-ე	მო-რთ-ე	მი-უ-ზღ-ე	მო-ი-რთ-ე
და-რგ-ო	მო-რთ-ო	მი-უ-ზღ-ო	მო-ი-რთ-ო

ამგვარ ზმნებთან /-ო/-ს ზოგჯერ თავისუფლად ენაცვლება /-ა/, მაგ., მო-რწყ-ო‖მო-რწყ-ა[10].

/-ო/ ალომორფი არც ერთ სხვა შემთხვევაში არ დასტურდება.

/-ა/ **ალომორფი.** ზემოთ ვაჩვენეთ თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში III სუბიექტური პირის მორფემის /-ს/ და /-ო/ ალომორფთა გამოვლენის ყველა შემთხვევა, დანარჩენ შემთხვევებში უგამონაკლისოდ /-ა/ ალომორფია წარმოდგენილი. თვით უხმოვნო ძირის მქონე წყვეტილშიც კი ზოგჯერ რეგულარულად /-ა/ ალომორფი დასტურდება. ასეთია ვითარება შემდეგ შემთხვევებში:

1. /-ავ/ თემისნიშნიან ზმნებში, თუკი ძირეული მორფემა ნულოვანი გახმოვანებით მხოლოდ III პირის ფორმაშია წარმოდგენილი, მაგ., მო-კლ-ა, შე-კრ-ა, აღ-ძრ-ა (შდრ. მო-ვ-კალ-ი, მო-კალ-ი, შე-ვ-კარ-ი, აღ-ვ-ძარ-ი, აღ-ძარ-ი) და სხვა.

2. /-ამ/, /-ემ/, /-ი/ და /-ევ/ თემისნიშნიან ზმნებში ყოველთვის[11], მაგ., და-ა-ბ-ა, და-ა-დგ-ა, მო-ი-სხ-ა, შე-ქმნ-ა, გა-ჭრ-ა, მი-ს-ც-ა, გა-ი-ხ-ა, და-ი-მსხვრ-ა და სხვა.

როგორც ვხედავთ, ერთი მხრივ, /-ს/ და, მეორე მხრივ, /-ა/ ალომორფთა განაწილება მორფოლოგიურად არის შეპირობებული. ამ განაწილების ფონოლოგიური კრიტერიუმებით ახსნა არ ხერხდება, რადგანაც არ არსებობს ფონოლოგიური გარემოცვა (resp. პოზიცია), სადაც დასაშვები იყოს მხოლოდ /-ა/ და აკრძალული იყოს /-ს/ ან პირიქით. ერთიცა და მეორეც დასაშვებია როგორც პოზიციაში C—#, ისე პოზიციაში V—#, მაგ.:

პ ო ზ ი ც ი ა C—#: იწყებ-ს, იღებ-ს, აიტან-ს, დაწერ-ს, შეჭამ-ს, სძაგ-ს, დუღ-ს — იწყებ-ა, იღებ-ა, აიტან-ა, დაწერ-ა, შეჭამ-ა, აძაგ-ა, იდუღ-ა და სხვა.

პ ო ზ ი ც ი ა V—#: შველი-ს, უძახი-ს, ჭრი-ს, იწვი-ს, სჯო-

---

10 ა. შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 430.

11 ნულოვანი თემის ნიშნის მქონე ზმნებთან ძირეული მორფემა ყოველთვის ხმოვნიანად არის წარმოდგენილი, ამიტომ ამგვარ ზმნებში /-ო/ ალომორფი, ცხადია, არც ერთ შემთხვევაში არ დასტურდება: და-წერ-ა, ჭამ-ა, გა-ტეხ-ა და სხვა.

ბნი-ს, არი-ს, მორთო-ს, მოკლა-ს — მოიშველი-ა, გაჩი-ა, დაანგრი-ა, გამოიწვი-ა, გახვი-ა, შეუბნი-ა, არი-ა, დაარღვი-ა, დაანგრი-ა, გააბრუ-ა, მოატყუ-ა, იცრუ-ა და სხვა.

თითქოს დასტურდება განსხვავებული ფონოლოგიური პოზიციები, რომელთაგან ერთში უფრო ხშირია /-ა/, მეორეში—/-ს/, მაგრამ ეს შეიძლება აიხსნას თვით ამ ალომორფების განსხვავებული უნარით ძირეულ მორფემაზე გავლენის მოხდენისა: /-ა/-ს, როგორც ხმოვან ფონემას, შეუძლია გამოიწვიოს ძირეული ხმოვნის სინკოპე ან აპოკოპე (ე. ი. კუმშვა ან კვეცა), /-ს/-ს კი — არა. ამდენად, თვით ეს ალომორფები აპირობებენ ძირეული მორფემის ნაირსახეობას და არა ძირეული მორფემის ფონოლოგიური აგებულება ამა თუ იმ ალომორფის (/-ს/-ს ან /-ა/-ს) გამოვლენას.

წყვეტილის მწკრივში /-ა/ და /-ო/ ალომორფთა განაწილებას მორფონოლოგიური საფუძველი უდევს.

მესამე სუბიექტური პირისა და მისი მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელად დასტურდება ალომორფები /-ეს/, /-ან/, /-ნ/, /-ენ/, /-ნენ/. თითოეული მათგანი სრულიად განსაზღვრულ პირობებშია წარმოდგენილი:

/-ეს/ ალომორფი. ყოველთვის /-ეს/ ალომორფი დასტურდება ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან ზმნათა წყვეტილში[12]: დაწერ-ეს, მოკლ-ეს, მოიწვი-ეს, სდი-ეს, წაიყვან-ეს, იცხოვრ-ეს, იტირ-ეს და სხვა. /-ეს/ ალომორფი არც ერთ სხვა შემთხვევაში არ გვხვდება[13].

/-ან/ ალომორფი. 1) „-ან სუფიქსი გვხვდება ყოველთვის, როცა ზმნის ფუძე ი-თი თავდება: ჭრი-ან, ჭყივი-ან, გარბი-ან, იცი-ან..., იცინი-ან, თხრი-ან და მისთ"[14]. მაშასადამე, /ი/ ფონემის მომდევნო პოზიციაში ყველა შემთხვევაში /-ან/ ალომორფია წარმოდგენილი, ამასთანავე სულ ერთია ზმნა ბრუნვაცვალებადსუბიექტიანია თუ ბრუნვაუცვლელსუბიექტიანი, მაგ., თლი-ან, ასწავლი-ან, იტანჯები-ან, ბერდები-ან, იწერები-ან, ეწერები-ან, გათლი-ან, გაშლი-ან, შეის-

---

[12] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 178, 429—474 და სხვა; ა. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება, გვ. 052.

[13] ბ. რუდენკოს /-ეს/ სუფიქსი სეგმენტირებულად აქვს წარმოდგენილი — ე-ს (ბ. რუდენკო, დასახ. ნაშრ., გვ. 91). ამის საფუძველი, როგორც ჩანს, არის ისეთი პარადიგმების არსებობა, როგორიცაა: დავწერეთ, დაწერეთ, დაწერეს. ამგვარ კვალიფიკაციაზე, ზოგ სხვა მოსაზრებასთან ერთად, ხელს გვაღებინებს ისეთი პარადიგმების არსებობა, როგორიცაა: მოვკალით, მოკალით, მოკლეს.

[14] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 178, იხ. აგრეთვე ბ. რუდენკო, დასახ. ნაშრ., გვ. 91.

წავლი-ან, დაიტანჯები-ან, დაბერდები-ან, გათბები-ან და სხვა. 2) ყოველთვის /-ან/ ალომორფი დასტურდება ერთპირიან ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნათა I თურმეობითში, მაგ., დამალულ-ან, წასულ-ან, წოლილ-ან, გამთბარ-ან, შეწუხებულ-ან, გაჩერებულ-ან და სხვა. 3) /-ან/ ალომორფი დასტურდება აგრეთვე მედიოპასიურ ზმნათა აწმყოს ფორმაში[15], მაგ., ჩან-ან, სხედ-ან, დგან-ან, წვან-ან, ჰგვან-ან, ჰყვან-ან[16].

/-ნ/ ალომორფი. /ა/, /ო/ და /ე/ ხმოვანთა მომდევნო პოზიციაში ყოველთვის /-ნ/ ალომორფია წარმოდგენილი. ასეთი ვითარება გვაქვს მხოლოდ ბრუნვაცვალებადსუბიექტიან ზმნათა II კავშირებითის ფორმებში[17], სადაც /-ნ/-ს წინ უძლვის მწკრივის მორფემის ალომორფები /-ა/, /-ო/ ან /-ე/, მაგ., მოკლა-ნ, გაიხსნა-ნ, დაწერო-ნ, მოაწყო-ნ, მისცე-ნ, იტირო-ნ, ირბინო-ნ და სხვა[18].

დანარჩენი ალომორფები თანხმოვნის მომდევნო პოზიციაში დასტურდება:

/-ენ/ ალომორფი. აწმყოსა და მყოფადში თანხმოვნის მომდევნო პოზიციაში ყოველთვის /-ენ/ ალომორფი არის წარმოდგენილი: წერ-ენ, ბარავ-ენ, გრეხ-ენ, სადილობ-ენ, გორავ-ენ, დაწერ-ენ, დაბარავ-ენ, მოკლავ-ენ, დაგრეხ-ენ, ისადილებ-ენ და სხვა.

/-ნენ/ ალომორფი. ყველა სხვა შემთხვევაში წარმოდგენილია /-ნენ/ ალომორფი[19]. ასეთი ვითარება გვაქვს თანხმოვნის მომდევნო პოზიციაში უწყვეტელში, ხოლმეობითსა და I კავშირებითში ყოველგვარ ზმნასთან, ხოლო წყვეტილში, II კავშირებითში, II თურმეობითსა და III კავშირებითში მხოლოდ ბრუნვაუცვლელსუბიექტიან ზმნებთან, მაგ., წერდ-ნენ, ხნავდ-ნენ, იმალებოდ-ნენ, დაწერდ-ნენ,

---

[15] ა. შანიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 178.

[16] უკანასკნელი ოთხი მაგალითის (დგანან, წვანან, ჰგვანან, ჰყვანან) მიხედვით შეიძლებოდა გამოგვეყო /-ანან/ ალომორფი, რადგანაც III პირის მრ. რიცხვის ფორმა ამ სეგმენტით უპირისპირდება სხვა პირთა ფორმებს, მაგრამ რადგანაც გვაქვს პირველი ორი მაგალითი (ჩან-ან, სხედ-ან), რომლებშიც მრ. რიცხვის III პირის ფორმა /-ან/ სეგმენტით უპირისპირდება ყველა სხვა ფორმას, ამიტომ შეუძლებელი არ არის ბოლო ოთხ მაგალითშიც /-ან/ ალომორფი გამოვყოთ, ხოლო მისი წინამავალი -ან ელემენტი ფუძისეული მორფემის ერთ-ერთი ალომორფის კუთვნილებად მივიჩნიოთ.

[17] ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 178 და 433.

[18] ჰ. ფოგტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 92.

[19] /-ნენ/ ალომორფს ზოგჯერ თავისუფლად ენაცვლება /-ენ/.

მოხნავდ-ნენ, დაიმალებოდ-ნენ, წავიდ-ნენ, დაიმალ-ნენ, იწერებოდ-ნენ, იმალებოდ-ნენ, გაჰყოლოდ-ნენ, დამალულიყვ-ნენ, ჰგონებოდ-ნენ და სხვა.

/-ეს/ ალომორფის გამოვლენა მორფოლოგიურად არის შეპირობებული, დანარჩენი ალომორფების განაწილებას კი მორფონოლოგიური საფუძველი უდევს.

А. Л. ОНИАНИ

МОРФЕМА ТРЕТЬЕГО ЛИЦА СУБЪЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ГРУЗИНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Морфема III лица субъекта в формах единственного и множественного чисел представлена различными алломорфами. В единственном числе имеются алломорфы: /-s/, /-a/, /-o/. Их распределение, в основном, обусловлено рядом (скривой), в каждом ряде морфема S_3 представлена одной какой-нибудь алломорфой, исключение составляют три ряда: настоящего, будущего и аориста. В этих рядах встречаются по две алломорфы. Именно здесь требуется установление дополнительных правил их распределения.

В формах глаголов, падеж субъекта которых изменяется по сериям, в настоящем и будущем рядах (скривах) морфема S_3 всегда представлена алломорфой /-s/: çer-s «он пишет то». В формах же глаголов, падеж субъекта которых не изменяется по сериям, /-s/ представлена в трех случаях: а) за тематическим показателем /-av/, б) за гласным /i/ (но не в формах страдательного залога статических глаголов), в) в некоторых медиопассивных глаголах. В формах настоящего и будущего рядов во всех остальных случаях морфема S_3 представлена алломорфой /-a/.

Алломорфа /-o/ встречается только в аористе, и то лишь тогда, когда в корне глагола нет гласного. Но с такими же корнями в аористе встречается и алломорфа /-a/. Здесь их распределение таково: если в формах I серии глаголов имеются тема-

тические показатели /-ob/, /-op/, /-av/ или /-eb/, то алломорфа /-o/ представлена в следующих случаях: в формах глаголов, падеж субъекта которых изменяется по сериям и в их конверсивных формах префиксального страдательного залога, ср., напр., sp̣-ob-s «он уничтожает то» — mo-sp̣-o «он уничтожил то» — mo-i-sp̣-o «уничтожилось». Во всех остальных случаях в аористе представлена алломорфа /-a/.

В формах множественного числа морфема III лица субъекта представлена алломорфами /-es/, /-en/, /-an/, /-n/, /-nen/. В статье дается их дистрибутивный анализ.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

G. PÄTSCH und G. MEINHOLD

STIMMLOSE SONORE IM ANLAUT GEORGISCHER WÖRTER

Damit ein Satellitenphonem vom Typ der Sonore (Nasale und Liquide) Silbigkeitsfunktion erhält und somit zum Kernphonem wird, sind Bedingungen der Lautnachbarschaft erforderlich, die sich im groβen und ganzen annähernd vollständig mit Erkenntnissen einer Phonations-Schallsilbe erklären lassen. Eine der wichtigsten Bedingungen (obwohl nur eine von mehreren) ist die Entsonorisierung der Nachbarschaft der Kernphoneme. So unterscheiden sich die deutschen Formen [vɔln]/ [vɔltn̩] oder [le:m]/ [le:bm̩] phonetisch u. a. dadurch voneinander, daβ bei den zweisilbigen Formen ein Satellitenphonem geringerer Sonorität die Nasale sozusagen von dem vorangehenden 'Sonoritätsmassiv' abspaltet und ihnen zu jener akustischen Eigenwirksamkeit verhilft, die sie als Kernphonem erscheinen lassen. Daβ hier wichtige akustische Kriterien im Spiele sind, zeigen auch Beispiele, wo durch allmählichen Abbau des Sonoritätseinschnitts die Silbigkeitsfunktion von Nasal oder Liquida allmählich erlöscht: aus der zweisilbigen dt. Form [ha:bm̩] wird durch Assimilation des [b] auch der Sonoritätseinschnitt zwischen beiden 'Kernphonemen' aufgehoben, und es entsteht die kontrahierte, einsilbige umgangsprachliche Form [ha:m]. Auf diese Weise lassen sich auch interessante Zwischenformen beobachten, die den sukzessiven Abbau der Silbigkeit bei derartigen Assimilations-prozessen veranschaulichen. Die akustische Bedingung der Sonoritätsminderung in der Nachbarschaft von Nasalen und Liquiden, die Silbigkeitsfunktion ausüben, läβt sich wohl in fast allen idg. aber auch in nichtin-

dogermanischen Sprachen nachweisen. Jedoch gibt es auch Fälle, bei denen dieses 'Prinzip' offenbar unwirksam ist und die ihm widersprechen. Hierher gehören die unsilbisch auftretenden, anlautenden Nasale und Liquide in einigen slawischen Sprachen (poln. rdza, rdzenny, rdest, lżenie, mdlić, russ. mgnowenije, rta [Gen.]) und vor allem im Georgischen. Im Georgischen treten z. B. in მშობლიური, მსხალი, რთველი, ლპობა Sonore vor desonorisierten Lauten auf, wodurch sie automatisch das (phonetische) Gewicht von Kernphonemen erhalten und für den sprachfremden Hörer Silbigkeitsfunktion tragen. Für den georgischen Hörer sind sie unsilbisch, ebenso wie Nasal und Liquide in entsprechender Position in slaw. Sprachen für den russischen, polnischen usw. Hörer.

Die Erklärung dafür, daß die Sonoren trotz ihrer disponierten Stellung unsilbisch gehört werden, ist in der Satzrealisation zu suchen. Akustisch-phonetisch könnte die Silbigkeit nämlich nur dann realisiert werden, wenn die Nasalen und Liquiden von den vorangehenden Sonoren ebenso strikt getrennt sind wie von den folgenden. Das ist aber offenbar nur der Fall, wenn Pause oder weniger sonorer Laut vorangehen. Im Satz მგელი მგლობას არ მოიშლის. ist beim ersten Wort, da es nach Satzpause auftritt, diese Möglichkeit gegeben, beim Anlautnasal des zweiten Wortes dagegen nicht, da er nach Vokal auftritt: In diesem Falle erhält [m] durch die Wirkung des Vokals satellitische Funktion. (Andere Bedingunegen lägen vor, wenn der Nasal mit festem Einsatz begänne: [?mglobas], da dann eine durch die glottale Okklusion bedingte Desonorisierung den Nasal vom Vokal abspalten würde). So ist beispielsweise in der sehr langsam gesprochenen Grußformel ლამე მშვიდობისა nach einer Beobachtung der lebendigen Sprache eine fast als Wortgrenze wirkende zeitliche Cäsur vor š zu hören, so daß der unkundige die Grenze zwischen ლამემ und შვიდობისა zu hören glaubt. Offensichtlich treten die Nasale und Liquide der fraglichen Anlautpositionen in der Satzrealisation öfter nach Vokalen als nach Pause oder weniger sonorem Laut (bzw. stimmlosem Laut) auf. Die Wirkung der Phonemrealisationen in dieser Position determiniert dann sozusagen ihre Wirkung in anderer Position (Analoges gilt für die aus anderen Sprachen angeführten Beispiele).

Während aber in der Satzposition nach Vokalen und anderen (mindestens) gleichwertigen Sonoren georg. [m, l, r] in der fraglichen Position mit einer Dynamik und Dauer realisiert werden, die sich nicht von ihrer normalen Realisation als satellitenphoneme unterscheidet, liegen nach einer Pause und nach desonorisierter Phonemrealisation andere Tatbestände vor. Es zeigte sich schon bei ersten orientierenden Beobachtungen, daß die Nasalen und Liquiden in dieser Stellung erheblichen Realisationseinbußen ausgesetzt sind. In diesen Zusammenhang gehören übrigens auch Erscheinungen, wo Liquide zwischen Geräuschkonsonanten auftreten wie in ბრწყინვა; hier ist die totale Assimilation bzw. der Ausfall des [r] bereits zur Norm geworden. (Im Tschechischen sind [r], auch [l] in ähnlicher Umgebung Kernphoneme, sogar Akzentträger, z. B. ['krka] (des Halses) oder ['vḷtava] (Moldau).) Die Arbeit widmet sich vor allem der Dokumentation dieser Einbußen, da nicht auszuschließen ist, daß sie sich irgendwann einmal in der Diachronie niederschlagen.

Material

Da die gesuchten Positionen relativ selten auftreten, mußten als Material einzelne Sätze dienen, die von 12 georgischen Gewährspersonen einmal schnell, einmal langsam gelesen wurden. Die Tonbandaufnahmen wurden über Kondensatormikrophon (Neumann) mit 38 cm/s Bandgeschwindigkeit angefertigt, so daß Studioqualität gewährleistet war. Der den Sprechern vorgelegte Text ist dem Anhang zu entnehmen. Von einigen Sprechern wurden dann die Wörter noch einmal einzeln gelesen.

Bei den Sprechern handelte es sich um Studenten, Wissenschaftler und eine Laborantin aus Tbilisi. In allen Fällen war nach Aussage von Prof. Rewišvili, Tbilisi, die Gewähr für sauberes Hochgeorgisch gegeben, obwohl einige Gewährspersonen nicht direkt aus Tbilisi, sondern auch aus Ost- und Westgeorgien stammten.

Methode

Die Aufnahmen wurden auditiv ausgewertet, indem die jeweiligen Segmentstellen auf dem Tonband aufgesucht wurden.

Dies konnte durch Drehen des Tonbandes von Hand geschehen, da es sich um Aufnahmen von hoher Bandgeschwindigkeit handelte. Auf diese Weise können mit wechselnder Geschwindigkeit kleinste Ausschnitte am Wiedergabekopf des Gerätes vorübergezogen werden; die An- oder Abwesenheit periodischer Schallelemente ist so einwandfrei feststellbar. Weiterhin wurden kleine Ausschnitte mit dem Segmentator untersucht.

Ergebnisse

Die Listen der Realisationen der langsamen Lesung und der Wortreihe enthält der Anhang.

Das Gesamtergebnis ist insofern überraschend, als in der schnellen Lesung 62% der Sonanten stimmhaft realisiert werden (der Rest stimmlos), in der langsamen 55,7%; die einzeln gelesenen Wörter dagegen wiesen nur 29,9% der fraglichen Sonanten stimmhaft auf. Von den stimmhaften Realisationen war ein erheblicher Teil reduziert, und zwar sowohl hinsichtlich der Dynamik,als auch der Dauer. Insgesamt ist also die Tendenz unverkennbar, die Realisation der Sonanten in Positionen, die dafür sorgen, daß sie unangebrachte rhythmische Einheiten bilden, zu minimalisieren, sie akustisch unauffällig zu machen. Daß deise Tendenz sich am deutlichsten bemerkbar macht, wenn die Wörter isoliert gesprochen werden, leuchtet ein. Dazu kommt dann eine Neigung zur Verzögerung glottaler Aktionen als sprechphysische Erscheinung, die in verschiedenen Sprachen immer wieder auftaucht. Die günstigeren Realisationsergebnisse der schnellen Lesung dagegen wagen wir nicht zu erklären, da hier wohl das Gegenteil, also eine stärkere Reduzierung hätte erwartet werden können. Die Ergebnisse der einzelnen Sprecher streuen in einem ziemlich großen Bereich, und zwar zwischen 33 und 71% stimmhaft realisierter Sonanten. Die Verteilung veranschaulicht das Diagramm, dessen Abszisse der prozentuale Anteil der von dem jeweiligen Sprecher stimmhaft realisierten Sonanten zu entnehmen ist, dessen Ordinate aber die absolute Häufigkeit (Z) angibt. So wenig Angaben uns vorliegen, läßt sich doch sagen, daß es sich bei der Entsonorisierung um eine Erscheinung von offenbar ziemlich großer usueller Streuung handelt.

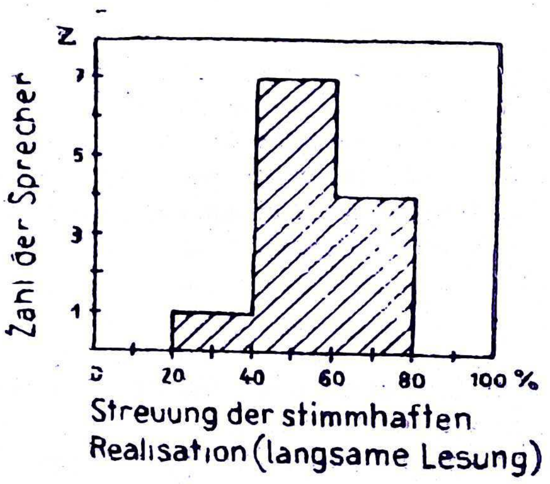

Diagramm 1

[m]

[m] ist in der genannten Position besonders häufig, und zwar vor allem deshalb, weil es als — heute noch produktives — wortbildendes Formens auftritt. Die Entsonorisierung scheint bei [m] lautphysiologisch davon beeinflußt zu werden, ob dem [m] ein stimmloser Geräuschkonsonant mit hohem Luftverbrauch folgt oder nicht. So werden მშობლიურ, მშობლიური, მსხალმა, მსხალი fast hundertprozentig mit stimmlosem [m] realisiert. Dabei könnte allerdings auch mitwirken, daß die morphologische Funktion des m- zusätzlich durch Suffixe gestützt wird (z. B. in მშობლიურ), wodurch eine 'Redundanzzunahme' entsteht, die sich am Lautkörper in artikulatorischer Vernachlässigung des überdeterminierten Elementes zeigt. Wie zu beobachten war, bleibt der bilabiale Verschluß wohl noch erhalten (selten wird er sogar mit leichtem Sprengeffekt gelöst, so daß ბშობლიურ entsteht), lediglich die Sonorität ist gelöscht, so daß der Laut nur als akustisch nichtexistent anzusehen wäre. Anders bei stimmhaftem Folgekonsonanten, aber auch bei als Lenes gebildetem stimmlosen: Hier liegen, wie in მგელი, მგლისას, მზეო, მსმელი, მღრღნელთა überwiegend stimmhafte Realisationen vor, sehr häufig allerdings, wie bereits erwähnt, gekürzt und dynamisch gemindert.

Diese Reduktionen nähern die [m]-Realisationen in Dynamik und Dauer den stimmhaften Okklusionsphasen bei Medien an, erscheinen also mehr als ein flüchtiger sonorer 'Vorschlag', der auch niemals zum Träger prosodischer Signale wird. Hierher gehört die Beobachtung, daß vor allem in Westgeorgien mit der schnelleren Sprechweise, eine Tendenz zum Ausfall des [m] bemerkt wird.

[l]

Die wenigen Beispiele mit [l] werden trotz folgendem abruptivem [p], also trotz glottaler Okklusion, überwiegend stimmhaft, auch ohne wesentliche Reduktion der Sonorität, realisiert. [l] tritt in dieser Position im Georgischen nur in wenigen Wörtern auf.

[r]

[r] unterliegt verschiedenen Abschwächungen, die einmal die Sonorität, zum andern die Geräuschbildung des [r] betreffen. Trotz voller Realisation der Sonorität gibt es Minderungen der Geräuschbildung, so daß Vokalisationen entstehen (z. B. bei რწყილს), andererseits wird aber die Sonorität über einige geminderte Formen bis zur Stimmlosigkeit bei erhaltenem Geräusch (Friktion oder Vibrans) reduziert.
Wie schon bei der Entsonorisierung von [m] zu beobachten war, so gilt auch für die [r]-Realisationen, daß vor stimmlosen Geräuschkonsonanten die Stimmlosigkeit eher eintritt bzw. häufiger zu beobachten ist (z. B. in რთველი, რწყილს, რტყმა) als vor stimmhaften (რძესაც).
Eine große Anzahl der als stimmhaft registrierten Fälle weist zudem eine erhebliche Reduzierung der Sonorität auf, und zwar wiederum sowohl hinsichtlich der Dauer als auch hinsichtlich der Lautstärke des Stimmhaftigkeitsanteils.

REALISATIONSLISTE

მგელი მგლობას არ მოიშლის
იყო ჩიტი მგალობელი, ღმერთი ჩვენი მწყალობელი
მშობლიურ მზრუნველობას მოკლებული შველი ობლად
დაეხეტებოდა
მას მშობლიური მზრუნველობა არ აკლია
მზეო, მზეო ცხრათვალა, ვის უგალობ, ვისა!
დილით მზე ისევ ამონათებს
ისეთი ლამაზი იყო, როგორც მზეთუნახავი
სისხლის მსმელი სიცოცხლეს გამოასალმეს
ღვინის მსმელები ორთაჭალის ბაღში იკრიბებიან
შენისთანა მსმელები ჩემთან ვერაფერს გახდებიან
გაჯავრებულმა დედამ ბავშვს ჯოხის რტყმა დაუწყო
თაგვი მღრღნელთა ოჯახს ეკუთვნის
თაგვს მღრღნელთა ოჯახს მიაკუთვნებენ
მსხალი ლპობას იწყებს
მსხალმა ლპობა ძალიან ადრე დაიწყო
ბებია მეტად მგრძნობიარე ადამიანი იყო
მამამ მგრძნობიარედ შეხედა ბავშვს
ბავშვს მგრძნობიარედ შეხედა და თავზე ხელი გადაუსვა
ყვავმა უთხრა რწყილს
ღორმა მისცა რწყილს ჯაგარი
სოფლად რთველი დაიწყო
სოფლებში რთველი დაიწყო
ჩიტის რძესაც კი იშოვნი ჩვენთან
დილით მოწველილი რძე

I. Realisationsliste der einzeln gesprochenen Wörter (normales Tempo)

Zeichen:

—	akustisch nicht vorhanden
+	stimmhaft
/	Auftreten nach Pause
sth. red.	reduziert stimmhaft
min.	gemindert
vok.	vokalisiert
st.	stimmlos, abernoch Geräuschbildung (bei r)

	Re	Pa	Ru	Ča	Ga	—	+
mgeli	+min	+	+min	+min	+		5
mglobas	—	—	+min	—	+min	4	1
mgalobeli	—	—	—	—	—	5	
mzrunvelobas	—	—	—	—	+min	4	1
mzeo	+min	+	+min	—	+	1	4
mzeo	+min	—	—	—			
mze	+min	—	+	—	+	2	3
mze(tunaxavi)	+	—	—	—	—	4	1
msmeli	—	—	—	—	+min	4	1
msmelebi	—	—	—	—	—	5	
msmelebi	—	+min	—	—		3	1
rṭqma	+min	—st	—st	—st	—st	4	1
mγrγnelta[1]	+	+ sth red	—	—	+	2	3
mγrγnelta[1]	+	—	—	—		3	1
msxali	—	—	—	—	—	5	
lp̣obas	+	—	+	—		2	3
msxalma	—	—	—	—	—	4	
lp̣oba	—		—	—	+	3	1
mgrʒnobiare[1]	—	—	—	—	—	5	
mgrʒnobiared[1]	+min	—	—	—	—	4	1
mgrʒnobiared[1]	—	+min	—	—		3	1
rçqils	—	—	—st	—	—	5	
rçqils	—	—	—st	+	—st	4	1
rtveli	—st	—	—	—st	—st	5	
rtveli	—st	—st	—st	—st		4	
tʒesac	—	+	+	+min	+	1	4
rʒe	+	—	+	+	+	1	4
	— 15 + 11	— 20 + 6	— 21 + 6	— 24 + 3	— 10 + 10	87	35

—: 70,1 %.

[1] Nur die [m]-Realisation wurde beachtet.

II. Realisationsliste der langsamen Lesung

	G. D.	P. N.	B. M.	K. R.	K. N.	A. J.	G. Z.	D.	Č.	R. M.	P. N.	R.	—	+
m g e l i	+	—	+	+	+	—	+ sth red	+	—	+	+	—	4	8
m g l o b a s	+	+	+	/—	+	—	+ sth red	+	+	+	+	—	3	9
m š o b l i u r	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	—
m š o b l i u r i	/—	+ sth red	/—	—	—	—	—	+	—	—	—	—	10	2
m z e o	—	+	+	—	+	+	—	+	+	+ sth red	—	+	4	8
m z e o	/—	+	+	+	+	—	+	+	+	+ sth red	+	+	2	10
m z e	/—	+	+	+	+	+ sth red	+	+	+	+	+	+	1	11
m z e t u n a x a v i	+	+	/—	—	+ sth red	+	/—	—	+	/—	—	+	6	6
m s m e l i	+	+	+	+	+ sth red	+	+	+	+	—	—	+	2	10
m s m e l e b i	+	+	+	+	+	+	+	+	+ sth red	—	—	+	2	10
r ț q m a	+	—st	—st	+ sth red	—st	—st	—st	—st	—st	+	—	+	8	4

	G. D.	P. N.	B. M.	K. R.	K. N.	A. J.	G. Z.	D.	Č	R. M.	P. N.	R.	—	+
mγrγnelta[1]	/—	+	—	+	+	+	+	/+	+	/—	+	+	3	9
mγrγnelta[1]	/—	+	/—	+	+	—	+	/+	+	/—	+	+	4	8
msxali	—	+ sth red	—	—	+	—	—	+ sth red	—	—	—	—	9	3
lp̣oba	+	+	+	/—	—	+	+	+	+	/—	+	+	3	9
msxalma	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	—
lp̣oba	+	+	—	+	+	+	+	+	+	—	+	+	2	10
mgrʒnobiare[1]	+	+	—	—	+ sth red	+ sth red	+	+	+	+	+	+ sth red	2	10
mgrʒnobiared[1]	/—	/—	/+	/—	+	—	+	/—	/—	/—	+	+	7	5
mgrʒnobiared[1]	+	+	—	+ sth red	+	+	—	+ sth red	+ sth red	/—	—	+	4	8
rç̣qils	—	—	+	+	+ vok	—	—st	—st	—st	—	+	+	7	5
rṭveli	—st	+	—	—st	—st	—st	+	+	—st	—st	—	+	8	4
rtveli	—st	—st	—	+	—st	—st	—st	—st	—st	—st	+	—st	10	2
rʒesac		+	—	+	+	+	+	+	+	+	—	+	2	9
	— 13 + 10	— 7 + 17	— 14 + 10	— 11 + 13	— 7 + 17	— 13 + 11	— 10 + 14	— 7 + 17	— 10 + 14	— 16 + 8	— 12 + 12	— 7 + 17	— 127	+ 160
Anteil der simmlos realisierten [m, l, r] in%	59,1	29,2	58,3	41,3	29,2	54,2	41,7	29,2	41,7	66,7	50,0	29,2	44,3	

[1] Nur die [m]-Realisation wurde beachtet.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

G. RAMISCHWILI

ÜBER DAS POSTULAT DER LAUT—SINN—SYNTHESE

1. SPRACHE UND DENKEN*

Die empirische Erforschung der Beziehung der Sprache zum Denken wird sich wohl solange nicht weiterentwickeln, bis nicht weithin akzeptiert wird, daβ das Wort als lautlich-gedankliche Einheit einer b e s t i m m t e n Sprache das ganze „Geheimnis" der Sprache mit dem Denken enthält und nicht das „Wort überhaupt" in Wechselbeziehung zu den Komponenten des „Denkens überhaupt" (zum Begriff usw.) steht.

Die Theorie der Sprachwissenschaft, die ihren immanenten Charakter erhalten will und gleichzeitig auch als eine Art Einleitung in die Theorie des Denkens gelten möchte, soll aus der Annahme der Korrelation zwischen der Doppelnatur der sprachlichen Einheit und der Differenziertheit des sprachlichen Systems ausgehen.

Diese Korrelation könnte man formal so ausdrücken: Der synthetische Charakter des Zeichens ist durch das differenzierte System determiniert, andererseits beweist gerade der synthetische Charakter des sprachlichen Zeichens die Differenzierung des sprachlichen Systems.

Wer nur die Differenziertheit anerkennt und das Postulat der Zweiseitigkeit nicht berücksichtigt, erhält ein in sich geschlossenes relatives System, aus welchem es faktisch keinen Zugang

* Vortrag gehalten an der Universität Düsseldorf (6. V. 1974).

zum Problem der Sprache und des Denkens gibt (in einem formalisierten (meaning-losen) relativen System ist ein solcher Zugang prinzipiell ausgeschlossen). Aber wer die Idee der „Artikulation" (Differenziertheit) nicht beachtet und nur die Zweiseitigkeit des Zeichens als universelle Eigenschaft der Sprache betrachtet, erhält in der Frage von Sprache und Denken ein einfaches assoziationistisches Schema, womit die Sprache mit statischen Zeichensystemen gleichgesetzt würde. So betrachtet steht das Wort in einem Bezug zu dem fertigen Begriff, zu irgendeiner fertigen ideellen Größe. In einem solchen Fall wäre das Wort in bezug auf das Bezeichnete beliebig gewählt. Es ist klar, daß zwischen Bezeichnendem und Bezeichnetem keine organische und von Anfang an gegebene Einheit besteht, denn dann müßten wir es entweder mit einem unmittelbaren Ausdruck zu tun haben oder mit einer künstlichen, willkürlichen, zufälligen, beliebigen Verbindung. Daß rotes Licht im Straßenverkehr „Anhalten" bezeichnet und grünes „Freie Fahrt", ist ein gänzlich beliebiger Akt: Rot ähnelt in keiner Weise der eigentlichen Idee. Folglich ist eine soziale Abgrenzung unumgänglich: in dieser Gesellschaft bedeutet rot „Anhalten", weil man so übereingekommen ist. Also ist in ihrer Beziehung irgendein konventionelles Motiv eingeschaltet, kraft dessen Rot so funktioniert. Diese Kombination vereint zwei heterogene Elemente, aber da sie im System geschieht (grün, gelb, rot), kann sie insofern als Analogon der Sprache fungieren. Aber hier existieren trotzdem b i s zu der Systembildung beide Substanzen (Farbe und Idee von „Verkehr" und „Stillstand") schon vorher, die Gesellschaft wählte völlig bewußt aus und führte eine solche Verwendung ein. Hier ist nicht die Hauptsache, was für ein Motiv und was für eine Überlegung zugrunde lag (möglicherweise war sie vollkommen zufällig und beliebig, wie das jetzt der Fall ist, und möglicherweise war sie motiviert, wie bei dem medizinischen Symbol der Schale mit der Schlange), sondern daß sie s c h o n v o r h e r d i f f e r e n z i e r t e x i s t i e r t e n und hier ihre k ü n s t l i c h e Synthese zustande kam: Das ist, wenn man so sagen darf, eine „Spiritualisierung" der Farbe und eine „Materialisierung" der Idee, nicht mehr und nicht weniger. Und dies geschieht immer, wenn ein absichtliches, allgemein bewußtseinsmäßiges Moment

eingeschaltet wird. So könnte es höchstens in den Eigennamen geschehen. Doch so geht die Entstehung eines neuen Wortes nicht vor sich. Hier liegt keineswegs ein künstlicher und eingeschalteter Prozeß vor.

Das Entstehen einer neuen sprachlichen Einheit, sei es eines Wortes oder irgendeines anderen sprachlichen Mittels, geht nicht durch Vereinigung und Verkettung schon vorher klar vorliegender heterogener Momente vor sich, sondern im relativen Sprachsystem und mit Systemprinzip.

Das erfaßten schon der Begründer der allgemeinen Sprachwissenschaft Wilhelm von HUMBOLDT und später der bekannte Sprachtheoretiker unseres Jahrhunderts Ferdinand de SAUSSURE. Der erste wies auf diese Probleme laut-gedanklicher Synthese in Verbindung mit Aufgaben der vergleichenden Sprachwissenschaft hin, die auf den energetischen Prinzipien beruhte, während der zweite sie in den Rahmen der von ihm selbst aufgebauten statischen Linguistik stellte.

Die Begriffe und Prinzipien, die W. von HUMBOLDT und F. de SAUSSURE in die Sprachtheorie eingeführt haben (Energeia, Erzeugung, Artikulation, Identifikation, Wertkategorie) enthalten eine Reihe fundamentaler Ideen, deren Erkenntnis und Anwendung in Verbindung mit den gegenwärtigen Aufgaben der Sprachtheorie nicht nur den komplizierten Mechanismus des Sprechens (Kommunikation und Akt der Bezeichnung) beleuchten, sondern auch einen Weg aufzeigen können, die intellektuellen Prozesse zu interpretieren, die empirisch nicht ohne Beteiligung oder ohne Mitwirkung der Sprache vor sich gehen.

Als beide Theoretiker die Wissenschaft von der Sprache auf immanenten Prinzipien aufzubauen versuchten, erarbeiteten sie gleichzeitig ihren Zugang (besonders HUMBOLDT) zum Problem des Denkens. Wir wollen ausgehend vom Postulat der Sprachsynthese nur in allgemeinen Zügen zeigen, wie dies ihnen gelang.* Damit wird vermutlich auch ein Ansatz gefunden, etwas zur Klärung der heutigen Diskussion über die universellen und relativen Aspekte der Sprachform beizutragen.

---

* Näheres zu diesem Problem — siehe (1).

2. 1. Der erste Zugang zum Problem des Denkens

Vielseitig ist HUMBOLDTs Auffassung des Denkens in verschiedenen Zeiten und verschiedenen Arbeiten.

Die erste dieser Arbeiten „Über Denken und Sprechen" (Thesen) schrieb er im Winter 1795/96 [2] vermutlich als Reaktion auf G. FICHTEs Arbeit „Von der Sprachfähigkeit und dem Ursprung der Sprache" von 1795.

Vier Jahre später, Anfang September des Jahres 1800, richtete HUMBOLDT aus Paris einen Brief an SCHILLER [3] mit ähnlich tiefgründigen Beobachtungen und Ideen über den komplizierten Mechanismus des Zusammenhangs zwischen Sprache und Denken, wie sie in den „Thesen" formuliert sind, und die, trotz ihrer Kürze, in gewisser Beziehung sogar deutlicher als in den „Thesen" hervortreten.

Beide Arbeiten enthalten Postulate, die weiter entfaltet in den späteren Arbeiten HUMBOLDTs und in seiner posthum erschienenen „Einleitung" („Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts», 1830—1835) auftauchen. Damit setzt dieser Brief offenbar die „Thesen" nicht nur in inhaltlicher, sondern auch in terminologischer Beziehung kontinuierlich fest.

Beachtenswert ist die von HUMBOLDT angewandte Forschungsmethode: Das Phänomen der Sprache versucht er im Bewußtsein selbst zu entdecken, insbesondere bei der Erklärung des fundamentalen Begriffs „Reflexion".

Zunächst sei die Darstellung HUMBOLDTs verfolgt:

„Das Wesen des Denkens besteht im Reflectiren, d. h. im Unterscheiden des Denkenden von dem Gedachten. Um zu reflectiren, muß der Geist in seiner fortschreitenden Tätigkeit einen Augenblick still stehen, das eben Vorgestellte in eine Einheit fassen, und auf diese Weise, als Gegenstand, sich selbst entgegenstellen" [2, 581].

„Die Sprache beginnt (daher) unmittelbar und sogleich mit dem ersten Act der Reflexion, und so wie der Mensch aus der Dumpfheit der Begierde, in welcher das Subject das Object verschlingt, zum Selbstbewußtsein erwacht, so ist auch das Wort da — gleichsam der erste Anstoß, den sich

der Mensch selbst giebt, plötzlich still zu stehen, sich um zusehen und zu orientieren« [2, 582].

Die Sprache ist „unmittelbar und sogleich« mit dem ersten Akt der Reflexion gegeben, und nicht erst nach diesem Akt! In dem Brief an SCHILLER finden wir eine Definition, in der fast alle oben angegebenen Funktionen der Sprache vertreten sind: „Die Sprache ist daher, wenn nicht überhaupt, doch wenigstens sinnlich, das Mittel, durch welches der Mensch zugleich sich selbst und die Welt bildet oder vielmehr seiner dadurch bewußt wird, daß er eine Welt von sich abscheidet« [3, 207].

2. 2. Das „Ideengebiet" und die Sprachverschiedenheit

In seinem Vortrag „Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung« (1820), in dem er die Sprache „als ein notwendiges, sonst durch nichts zu ersetzendes Mittel zur Bearbeitung des Ideengebietes« bezeichnet, schreibt HUMBOLDT: „Denn zu diesem neigen sich alle Sprachen, wie convergierende Strahlen, und ihr Verhältnis zu ihm, als ihrem gemeinschaftlichen Inhalt, ist daher der Endpunkt unserer Untersuchung« [4, 15]. Ihn interessiert es zu erforschen, ob 1. dieser Inhalt von der Sprache unabhängig (d. h. ihr Ausdruck für ihn gleichgültig ist) oder ob 2. beide unabhängig voneinander sind. In diesen Fällen „hat die Ausbildung und das Studium der Verschiedenheit der Sprachen nur eine bedingte und untergeordnete, im entgegengesetzten Fall aber eine unbedingte und entscheidende Wichtigkeit« (ebenda).

Bei HUMBOLDT wird diese Überlegung anhand „der Vergleichung des einfachen Worts mit dem einfachen Begriff« geprüft. Er meint: „Dem Verstandesact, welcher die Einheit des Begriffes hervorbringt, entspricht, als sinnliches Zeichen, die des Worts, und beide müssen einander im Denken durch Rede möglichst nahe begleiten« (S. 15—16).

Wenn früher für HUMBOLDT „der erste Act der Reflexion« ohne „Sprache überhaupt« nicht vollziehbar war, so stellte er zwanzig Jahre später diese These folgendermaßen auf: „Das

Denken ist aber nicht bloß abhängig von der Sprache überhaupt, sondern, bis auf einen gewissen Grad, auch von jeder einzelnen bestimmten" (S. 16).

HUMBOLDT verband als erster die Idee der Sprachverschiedenheit und die Erforschung der Rolle der Sprache in den Denkprozessen mit der Aufgabe, eine allgemeine Sprachwissenschaft zu schaffen. Dieses Anliegen hat er eindeutig in seiner Arbeit „Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues" von 1827 formuliert:

1. Die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues aufzusuchen, sie in ihrer wesentlichen Beschaffenheit zu schildern...

2. den Quellen jener Verschiedenheit und vor Allem ihren Einfluß auf die Denkkraft, Empfindung und Sinnesart der Sprechenden nachzugehen..., ist das wichtigste vielumfassende Geschäft der allgemeinen Sprachkunde [4, 144].

2. 3. Die „Forderungen" des Denkens

Zwar „neigen sich alle Sprachen, wie convergierende Strahlen" zum „Ideengebiet", aber andererseits gibt es selbst vom Denken ausgehende „Forderungen", die allen Sprachen gemeinsam sind.

In „Einleitung" (1835) ist gesagt, daß das „Nachdenken" über die Sprache zwei Prinzipien einschließt: die Lautform und ihren Gebrauch zur Bezeichnung der Gegenstände und Verknüpfung der Gedanken. Dieser Gebrauch „gründet sich auf die Forderungen, welche das Denken an die Sprache bindet, woraus die allgemeinen Gesetze dieser entspringen" (S. 425). Daraus folgt, daß diese „Forderungen", die der Sprache vom Denken gestellt werden, die Bezeichnung der Dinge und die Verknüpfung der Gedanken einschließen. Die Sprache realisiert das durch den Laut. Da diese „Forderungen" allen Sprachen gemeinsam sind, ist dieser Teil folglich allgemein. Demgegenüber ist die Lautform das konstitutive Prinzip der Verschiedenheit der Sprachen. Aus der Vereinigung der „Forderungen" mit dem Laut rührt die individuelle Form der Sprache her.

2. 4. Die Sprache als Synthesis

Hierbei ist zu bemerken, daβ wir in grundlegenden Definitionen „Energeia", Sprachform und Sprachsystem, die HUMBOLDT zu verschiedener Zeit und in verschiedenen Werken gab, auf die Charakteristik der Sprache als die den Laut mit dem Gedanken verbindende Gröβe stoβen. Erinnern wir uns an die berühmte Definition der Sprache aus der „Einleitung": Sprache „ist kein Werk (Ergon), sondern eine Thätigkeit (Energeia)"; und weiter: „Sie ist nemlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Ausdruck des Gedankens fähig zu machen" [4, 418].

Oder eine vielzitierte Bestimmung der Sprachform: „Das in dieser Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Gedankenausdruck zu erheben, liegende Beständige und Gleichförmige, so vollständig, als möglich, in seinem Zusammenhange aufgefaβt und systematisch dargestellt, macht die Form der Sprache aus" (S. 419—420).

Eine verhältnismäβig frühe Definition der Sprachform ist folgende:

„Die Sprachform, ganz im Allgemeinen betrachtet, ist die Form in welcher eine Sprache ihre Wortlaute zum Ausdruck des Gedankens gestaltet und ordnet" (S. 303).

Ein Stück weiter schreibt HUMBOLDT, sich an diese Definition erinnernd: „Gehen wir aber auf dasjenige zurück, was wir über die wahre Natur der Sprachform, als eines Dranges den Gedanken in Worte zu kleiden, weiter oben (§ 110) gesagt haben" (S. 309—310).

Bei der Bestimmung der Sprache als System weist er wieder auf den Syntheseakt hin: „Man kann die Sprache nicht als Aggregate von Wörtern betrachten. Jede ist ein System, nach welchem der Geist den Laut mit dem Gedanken verknüpft" (S. 220).

Über die Syntheseprozesse selbst können wir höchstens aus dem Ergebnis urteilen, denn der Syntheseakt hat keine lautliche Bezeichnung, weil er „immateriell" ist [3, 606]. Das „Geheimnis" der Synthese ist mit der analytischen Methode, mit der

Zergliederung der zu einer sprachlichen Einheit gehörenden Komponenten nicht zu lösen: „Man kann Begriffe spalten, Wörter zergliedern, soweit man es vermag, und man tritt darum dem Geheimnis nicht näher, wie eigentlich der Gedanke sich mit dem Worte verbindet“ [4, 560—561].

Aber trotzdem können die Ausdrücke den „Laut zum Gedankenausdruck zu erheben“ oder zu verknüpfen und „den Gedanken in Worte zukleiden“ den Eindruck verschaffen, daß HUMBOLDT hier mehr über mechanische Verbindung spricht als über Synthese. Aber so ist es nicht, „denn der Mensch kommt nicht nach Art eines reinen Geistes in die Welt, der den fertigen Gedanken nur mit Tönen umkleidet, sondern als ein tönendes Erdengeschöpf“ [4, 154].

Synthesis als „Act selbstthätigen Setzens durch Zusammenfassung“ erkennt man in jeder „Verknüpfung des Begriffes mit dem Laute“ [4, 607]. Aber „vollendete Synthesis“ ergibt sich nur „aus der ganzen Beschaffenheit und Form der Sprache“ [4, 474]. Es entsteht das „Neue“: “In jedem dieser Fälle wird durch Verbindung etwas Neues geschaffen und wirklich als etwas (ideal) für sich Bestehendes gesetzt“ [4, 607].

Das hat weitgehende Resultate: Nach HUMBOLDT kann „das Denken... nicht zur Deutlichkeit gelangen, die Vorstellung nicht zum Begriff werden“ [4, 426] ohne synthetische Verknüpfung mit dem Laut.

3. FERDINAND DE SAUSSURE

3. 1. Das Problem des Denkens

Auch für Ferdinand de SAUSSURE ist die Theorie des „reinen“ Denkens nicht annehmbar:

„Das Denken, für sich allein genommen, ist wie eine Nebelwolke, in der nichts notwendigerweise begrenzt ist. Es gibt keine von vornherein feststehenden Vorstellungen, und nichts ist bestimmt, ehe die Sprache in Erscheinung tritt“.

„Die Sprache hat also dem Denken gegenüber nicht die Rolle, vermittelst der Laute ein materielles Mittel zum Ausdruck

der Gedanken zu schaffen, sondern als V e r b i n d u n g s g l i e d zwischen dem Denken und dem Laut zu dienen, dergestalt, daß deren Verbindung notwendigerweise zueinander entsprechenden Abgrenzungen von Einheiten führt. Das Denken, das seiner Natur nach chaotisch ist, wird gezwungen, d u r c h G l i e d e r u n g s i c h z u p r ä z i s i e r e n; es findet also weder eine Verstofflichung der Gedanken noch eine Vergeistigung der Laute statt, sondern es handelt sich um die einigermaßen mysteriöse Tatsache, daß der „Laut-Gedanke" Einteilungen mit sich bringt, und die Sprache ihre Einheiten herausarbeitet, indem sie sich zwischen zwei gestaltlosen Massen bildet" [5, 133—134].

Drei verschiedene Schemen, dargestellt in der kritischen Ausgabe von Rudolf Engler (1968) [6, 252], zeigen wie sehr F. de SAUSSURE sich Mühe gegeben hat mit der Klarstellung der „mysteriösen Tatsache" der Verknüpfung von Laut und Gedanke.

3. 2. Sprachform als synthetische Einheit

„D i e s e V e r b i n d u n g s c h a f f t e i n e F o r m, k e i n e S u b s t a n z" [5, 134]. Die neuen Einheiten auf den beiden Ebenen der Form—das Bezeichnete und das Bezeichnende — entstehen ähnlich einer Chemischen Verbindung (S. 123) und der bildliche Vergleich der Sprache mit einem Blatt Papier („Das Denken ist die Vorderseite und der Laut die Rückseite; man kann die Vorderseite nicht zerschneiden, ohne zugleich die Rückseite zu zerschneiden") illustriert folgenden Gedanken: „Ebenso könnte man in der Sprache weder den Laut vom Gedanken noch den Gedanken vom Laut trennen; oder es gelänge wenigstens nur eine Abstratkion, die dazu führte, entweder reine Psychologie oder reine Phonetik zu treiben" (ebenda). Da es heißt: „Die Sprachwissenschaft arbeitet also auf dem Grenzgebiet, wo Elemente von zweierlei Natur sich verbinden" (ebenda), so kann die S p r a c h f o r m, als Objekt der Sprachwissenschaft, schon nicht anders interpretiert werden als in sich selbst erhaltendes System, das auf dem immanenten Prinzip des Wertes konstruiert ist. Jedoch kann uns die Auffassung des soziologischen Charakters des Wortes, worauf F. de SAUSSURE unzweideutig hinweist (S. 135), zu der Annahme führen, daß die sprachliche Form für ihn

nicht nur differenziert (im Unterschied zu der Gestaltlosigkeit der Substanz), sondern auch r e l a t i v ist und nur innerhalb der Sprachgemeinschaft gilt; diese Schlußfolgerung darf nicht überraschen; im entgegengesetzten Falle wäre es unmöglich, die sprachliche Form einerseits von der universell-logischen und andererseits von der individuell-psychischen zu unterscheiden, worauf ja F. de SAUSSURE so sehr bestand (Außerdem entspricht eine solche Annahme völlig seinem durchgängigen Bestreben: 1. den Immanenzcharakter der Linguistik zu behaupten und 2. ihre soziale Natur zu zeigen).

Die Linie der Diskrepanz zwischen Sprachlichem und Logischem wird im „Cours" unter unverkennbarem Hinweis darauf gezogen, daß die V e r w e n d u n g sprachlichen Mittels in den v e r s c h i e d e n e n S p r a c h e n nicht von logischen Faktoren abhängt. In der russischen Sprache drückt der vollendete Aspekt eine Handlung in ihrer Abgeschlossenheit, einen gewissen Punkt außerhalb jeglichen Werdens, aus, während der unvollendete Aspekt eine Handlung im Prozeß ihrer Vollziehung und auf der Linie der Zeit ausdrückt. Diese Kategorien bereiten Deutschen und Franzosen Schwierigkeiten, weil ihre Sprache sie nicht kennt: „Wenn sie im voraus bestimmt wären, — bemerkt F. de SAUSSURE—wäre das nicht der Fall. In allen diesen Fällen stoßen wir also statt auf von vornherein gegebene Vorstellungen auf Werte, die sich aus dem System ergeben". Und weiter: „Wenn man sagt, daß sie Begriffen entsprechen, so deutet man damit zugleich an, daß diese selbst lediglich durch Unterscheidungen bestehen, die nicht positiv durch ihren Inhalt, sondern negativ durch ihre Beziehungen zu den anderen Gliedern des Systems definiert sind. Ihr bestimmtes Kennzeichen ist, daß sie etwas sind, was die andern nicht sind" (S. 139—140).

Weiter bringt er ein anderes Beispiel aus der Grammatik; es zeichnet ein bestimmtes Bild der Entsprechung des Wertes oder Geltungsproblems mit den Problemen der I d e n t i t ä t u n d des assoziativen Netzes, das auf der S i n n ä h n l i c h k e i t beruht; F. de SAUSSURE wählt die drei lateinischen Genitivformen „domin-ī", „rēg-is" und „ros-ārum" aus und erklärt: „Die Laute dieser drei Endungen bieten keine Analogie dar, die Anlaß zur Assoziation geben könnte; aber sie sind doch miteinander

verbunden durch das Gefühl einer gemeinsamen Geltung, welches die gleiche Verwendung derselben mit sich bringt; das genügt, um ohne jeden materiellen Anhalt eine Assoziation hervorzubringen, und auf diese Weise hat der Begriff des Genitivs an sich eine Stellung in der Sprache" (S. 164).

Selbstverständlich aus dem tiefen Verständnis der Tatsache des Unterschieds der Sprachen heraus wurde von F. de SAUSSURE die Kategorie des Wertes enthüllt, die die Autonomität der sprachlichen Form gegenüber der universell-logischen gewährleistet und gleichzeitig „das Verhalten des Franzosen" erklärt (der in den russischen Aspekten Schwierigkeiten hat); anderseits versucht er innerhalb einer Sprachgemeinschaft aufgrund der „gleichen Verwendungen" die „Gemeinsamkeit des Wertes" nachzuweisen, die ihrerseits eben diese „gleichen Verwendungen" erklären kann.

Die Relation zwischen Doppelseitigkeit des Zeichens und des Wertes hat er folgendermaßen ausgedrückt (S. 137):

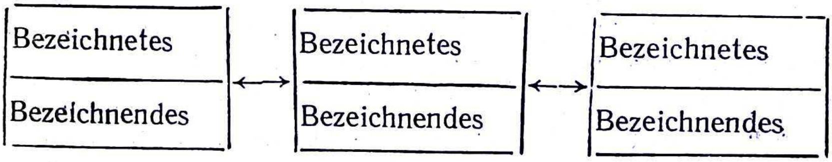

Die Erklärung dieses Schemas können wir dem folgenden Satz aus dem „Cours" entnehmen; „Nur dieses System (von Werten) stellt die im Inneren jedes Zeichens zwischen den lautlichen und psychischen Elementen bestehende Verbindung her" (S. 144).

F. de SAUSSURE führte einen „Vermittler" zwischen Laut und Gedanken ein, und das sind die Werte, die theoretisch aus der Kritik des Unmittelbarkeitspostulates gewonnen wurden, und empirisch aus der Vergleichung von Sprachen. Dieser „Vermittler" ist dem gewöhnlichen Sprecher nicht bewußt und für ihn wirkt nur das einfache Schema der Assoziation (Lautbild+Vorstellung), was nach F. de SAUSSUREs Ansicht ganz natürlich und normal ist (S. 140).

Von HUMBOLDT wurde auch die Sprachform, wie wir das schon gesehen haben, als „Vermittler" eingeführt. Es ist zu beachten, daß die Prozedur fast gleich ist: Kritik am Unmittel-

barkeitspostulat unter Hinweis auf die Sprachverschiedenheit. Der Unterschied ist der, daß die HUMBOLDTsche Sprachform als synthetische Einheit nicht nur ein Medium ist, sondern auch ein energetischer Faktor.

Neben der abstrakten Schicht (Sprache als semiologisches System) läßt sich im „Cours" auch die relative Schicht feststellen. Als relativen Aspekt kann man schon die Kritik an der Auffassung der Sprache als Nomenklatur betrachten, die Hervorhebung des paradigmatischen Systems, die Idee des Assoziationsnetzes, besonders den Hinweis auf die Unterscheidung der Sprachen zur Überwindung der logizistischen Kritierien und die Entdeckung der Wertkategorie als Faktor der Sprachverschiedenheit. Bei de SAUSSURE findet sich ein inhaltliches Kriterium für die sprachliche Einheit.*

Besonders fruchtbar scheint das Prinzip der Deutung des Sprechaktes durch die Identifikation zu sein. Dieses Prinzip kann man, wenn man es dynamisch erläutert, als genetische Interpretation des Sprechprozesses anwenden.

4. DIE SPRACHSYNTHESE UND DIE GENETISCHE INTERPRETATION

Zwar entfernt uns die Auffassung von F. de SAUSSURE von dem einfachen Schema der „und-Verbindung", trotzdem läßt es uns nicht dem Mechanismus der Synthese näherkommmen.

Umso komplizierter sind die Ansätze von HUMBOLDT: Der intellektuelle Faktor, den er in den Synthese-Prozeß eingeschlossen hat, ist nicht ganz eindeutig.

Einerseits spricht er, wie wir gesehen haben, über das „Ideengebiet" und die „objektive Wahrheit", die „in der Mitte der

* Durch die immanente Analyse allein schon des Textes des "Cours" gelang es uns, diese Ergebnisse zu bekommen (georgisch 1959, russisch 1967, deutsch 1970: "Versuch einer energetischen Interpretation der Linguosoziologie von Ferdinand de Saussure", Sammelband der Sektion der Sprachwissenschaft „Sprache und Gesellschaft", Selbstverlag der Friedrich-Schiller-Universität Jena). Auch aus letzten Ausgaben des "Cours" (R. Godel, R. Engler) kann man einige Bestätigungen zugunsten unserer Vermutungen herauslesen.

Sprachen" und von „ihnen unabhängig" liegen; zu diesem „gemeinsamen Inhalt" neigen sich „alle Sprachen wie convergierende Strahlen".

An anderem Orte postuliert HUMBOLDT bezüglich der Sprachform als „wirklichem Stoff" (neben dem „Laut überhaupt") „die Gesamtheit der sinnlichen Eindrücke und selbstthätigen Geistesbewegungen". Beide liegen „außerhalb der Grenzen der Sprache". Wenn er über die „Forderungen" des Denkens spricht, so sind diese „Forderungen" auch von als von außen einwirkender intellektueller Faktor auf die Sprache zu sehen.

Aber wenn er den „Einfluß" von verschiedenen Sprachen auf die Denkkraft als Forschungsaufgabe formuliert und meint, daß ohne die Einheit mit dem Laut „Vorstellungen nicht zum Begriff werden" können, so liegt eine ganz andere Auffassung vor.

Also, das Modell des Synthese-Prozesses, so wie es uns HUMBOLDT angeboten hat, ist nicht leicht anwendbar, aber die Idee selbst enthält zweifellos eine Orientierung hinsichtlich des Standpunktes der Sprachwissenschaftler in der Frage Sprache und Denken.

Die Erklärung der Identifikation im Sprechprozeß zwischen Sprecher und Hörer als eines gleichartigen Akts der Vereinigung des Ausdrucks mit dem Inhalt wäre nur möglich aufgrund der Postulierung des Wirkens des sprachlichen Syntheseaktes. Dieses Wirken kommt in jedem Sprechakt zum Ausdruck, doch die Gesamtheit dieser Akte ist die Sprache. Das Erreichen des „immanenten" und „konstruktiven" Wirkens der Sprachsynthese kann mit der „genetischen" Interpretation des Sprechaktes möglich werden. Genesis bedeutet hier keinen „Anfang", sondern vielmehr den „Ursprung". Damit ist die genetische Methode dasselbe wie das Erkennen des Sprachaktes im Sprechakt.

Die analytische Methode als Verfahren der statischen Linguistik, nämlich das Prinzip des Zergliederns des sprachlichen Phänomens, wechselt in der Synthesetheorie mit der genetischen Interpretation, die als Methode der inneren Rekonstruktion uns auch zum Erkennen der inneren Sprachform

führt. Die genetische Interpretation, die ein Element „als Fakt" betrachtet, der es gestattet, „die Bildungsweise der Sprache aufzudecken", steigt von einzelnen und voneinander getrennten Elementen bis zur höchsten Einheit als fundamentaler Prozeß auf; dieser Prozeß ist nichts anderes als die strukturelle Aktivität der Sprache, die dynamische Struktur, nur mit der Besonderheit (und das ist wichtig zu betonen), daß die Einheit der Strukturelemente auf der inhaltlichen Einheit beruht und ein anderes Prinzip der Vereinigung der Elemente in der synthetischen Sprachbetrachtung nicht untersucht wird [7].

LITERATURVERZEICHNIS

1. გ. რამიშვილი, ენის ენერგეტული თეორიის საკითხები, თბილისი, 1978 წ. (Guram Ramischwili, Die Fragen der energetischen Sprachbetrachtung, Tbilisi, 1978).
2. W. von Humboldts Gesammelte Schriften, VII. Bd., 2. Hälfte, Paralipomena. Hrsg. von der königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1903 (68).
3. Der Briefwechsel zwischen Friedrich Schiller und W. von Humboldt, II Bd., Berlin, 1962, s. 189—212.
4. W. von Humboldt, Werke in fünf Bänden, III. Bd., Darmstadt, 1963.
5. F. de Saussure, Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin und Leipzig, 1931.
6. F. de Saussure, Cours de linguistique générale, Édition critique par Rudolf Engler, Wiesbaden, 1968.
7. G. Ramischwili, Das Problem der inneren Sprachform in der modernen Linguistik, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Wissenschaften, Friedrich-Schiller-Universität Jena, 1970.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

ზ. სარჯველაძე

წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმათა ურთიერთშენაცვლებისათვის ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში

ქართველურ ენათა ზმნის მწკრივთა წარმოებისა და ფუნქციების შესწავლას არაერთი მკვლევარი შეხებია. ამ საკითხებს მიეძღვნა გივი მაჭავარიანის მრავალი გამოკვლევა, რომლებშიაც ახლებურადაა გაშუქებული ქართველურ ენათა ზმნის სტრუქტურის ძირითადი თავისებურებანი.

მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს II სერიის უმნიშვნელოვანესი მწკრივები: წყვეტილი და II ხოლმეობითი. წინამდებარე სტატიაში განხილულია ამ მწკრივთა ურთიერთმიმართების საკითხი ქართული ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში შეინიშნება მონაცვლეობა წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმებისა. ამ რიგის ფაქტები არც ისე ხშირია. პირველად ეს მოვლენა „სინურ მრავალთავში“ იჩენს თავს:

ჩუენ რაჲამს **ვიშვენით**[1], სალმობაჲ იგი შობისაჲ მის **დასცხრის** და მშობელი იგი **დაჲუდნის**, 105,27—28.

რამდენიმე ნიმუში დასტურდება ადიშის, ჯრუჭის, პარხლისა და ურბნისის ოთხთავებში:

ხოლო რომელი-იგი ქუეყანასა კეთილსა **დაეთესა**, ესე იგი არს: რომელმან სიტყუაჲ იგი **ისმინის** და **გულისჴმა-ყვის** და **გამოიღის** ნაყოფი, და **ყვის**: რომელმანმე ასი და რომელმანმე სამეოცი, რო-

---

[1] გამოცემაში: ვ ი შ ვ ნ ი თ.

მელმანმე ოც და ათ, მთ. 13,23C; შდრ.: ხოლო რომელ-იგი ქუეყანასა კეთილსა **დაეთესა**, ესე არს: რომელმან სიტყუაჲ იგი **ისმინა** და **გულისჴმა-ყო** და **გამოიღო** ნაყოფი და **ყო** რომელმანმე ასი, რომელმანმე სამეოცი და რომელმანმე ოცდაათი D.

როგორც ვხედავთ, ის ზმნები, რომლებიც ადიშის ოთხთავში II ხოლმეობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, ჯრუჭის ოთხთავში წყვეტილითაა გადმოცემული. პარხლის ოთხთავში ეს ადგილი ასე იკითხება:

ხოლო რომელ-იგი ქუეყანასა კეთილსა **დაეთესა**, ესე არს: რომელმან სიტყუაჲ იგი **ისმინის** და **გულისხმა-ყო** და **გამოიღო** ნაყოფი და **ყო** რომელმანმე ასი, რომელმანმე სამეოცი, რომელმანმე ოცდაათი.

ადიშის და პარხლის ოთხთავებში ერთმანეთის გვერდითაა მოცემული წყვეტილის (**დაეთესა**, პარხლისაში აგრეთვე: **გულისხმა-ყო**, **გამოიღო**, **ყო**) და II ხოლმეობითის (**ისმინის**, ადიშისაში: **გულისჴმაყვის**, **გამოიღის**, **ყვის**) ფორმები. ამ მხრივ უფრო თანმიმდევრულია ჯრუჭის ოთხთავი, სადაც დასახელებულ ადგილას მხოლოდ წყვეტილის ფორმები დასტურდება.

სხუასა იგავსა ეტყოდა მათ: მსგავს არს სასუფეველი ცათაჲ ცომსა, რომელი **მოიღის** დედაკაცმან და **შეჰრია** ფქვილსა სამსა გრივსა, ვიდრემდის **განაფუვნა** ყოველი, მთ. 13,33C; ჯრუჭისა და პარხლის ნუსხებში ვკითხულობთ:

მერმე სხუასა იგავსა ეტყოდა მათ და ჰრქუა: მსგავს არს სასუფეველი ცათაჲ ცომსა, რომელი **მოიღო** დედაკაცმან და **შეჰრთო** ფქვილსა იგი სამსა საწყაულსა, ვიდრემდის **აღაფუვნის** იგი ყოვლად.

და **პოის** რაჲ ერთი მრავალ-სასყიდლისა მარგალიტი, **წარვიდა** და **განყიდა** ყოველი, რაჲცა **ედვა** და **მოიყიდა** იგი, მთ. 13,46C; შდრ.: და **პოვის** რაჲ ერთი მარგალიტი მრავალ-სასყიდლისაჲ, **წარვიდა** და **განყიდა** ყოველივე, რაჲცა აქუნდა და **მოიყიდა** იგი, DE.

ურბნისის ოთხთავში გვაქვს: და **პოვის** რაჲ ერთი მარგალიტი მრავალსასყიდლისაჲ, **წარვიდა** და **განყიდა** ყოველივე, რაჲცა **ედვა**, **მოიყიდა** იგი, 31r, 21b—31v, 9a.

და რაჟამს **მოჰსცის** (მ ო ს ც ი ს E) ნაყოფი, მეყსეულად **მოავლინის** მანგალი, რამეთუ **მოიწია** მკაჲ, მრკ. 4,28; შდრ.: ხოლო რაჟამს დამწიფდის ნაყოფი იგი, მუნქუესვე მიავლინის მღული, რამეთუ **მოწევნულ არნ** მკაჲ მისი, C.

რამეთუ მრავალ გზის ჯაჭვთა და ბორკილითა შეკრულ იყო იგი და განხეთქის და შემუსრის იგი (იგი — D) და არავის ეძლო დაყენებად მისა, მრკ. 5,4 DE; შდრ.: რამეთუ მრავალი ბორკილი და ჯაჭჳ, რომლითა შეკრიან იგი, განეხეთქა და დაემუსრა, და არავინ უძლო დამორჩილებად მისა, C.

ვითარცა-იგი კაცმან გზად წარმავალმან დაუტევის სახლი თჳსი და მიჰსცის მონათა თჳსთა ჴელმწიფებაჲ და კაცად-კაცადსა საქმე თჳსი და მეკარესა ამცნო, რაჲთა მღჳძარე იყოს, მრკ. 13,34 D.

ეს მუხლი ადიშის ოთხთავში ასეა წარმოდგენილი: ვითარცა კაცი იგი რაჲ გზად ვალნ, დაუტევის სახლი თჳსი და მისცის ჴელმწიფებაჲ მონათა თჳსთა და კაცად-კაცადსა საქმე თჳსი და მეკარესა ამცნის, რაჲთამცა მღჳძარე იყო.

ადიშის ოთხთავის II ხოლმეობითისა და აწმყოს ხოლმეობითის საპირისპიროდ ჯრუჭ-პარხლის ნუსხებში წყვეტილისა და აწმყოს ფორმები იხმარება:

მთ. 23, 20—22.

ადიშის ოთხთავი	ჯრუჭ-პარხლის ოთხთავები
აწ რომელმან ფუცოს[2] საკურთხეველსა, ფუცის მას და ყოველსა, რომელ არნ მას ზედა.	რამეთუ რომელმან ფუცა საკურთხეველსა, ფუცავს მას და ყოველსა, რომელი არს მას ზედა.
და რომელმან ფუცის ტაძარსა, ფუცის მას და რომელი მყოფ არნ მას შინა.	და რომელმან ფუცა ტაძარსა მას, ფუცავს მას და რომელი დამკჳდრებულ არს მას შინა.
და რომელმან ფუცის ცასა, ფუცის საყდარსა ღმრთისასა და რომელი ზის მას ზედა.	და რომელმან ფუცა ცასა, ფუცავს საყდარსა ღმრთისასა და რომელი ზის მას ზედა.

მოსალოდნელია, რომ აწმყოს ხოლმეობითის გვერდით II ხოლმეობითის ფორმები იყოს, გვაქვს კი წყვეტილისა: ვითარცა კაცსა-ოჲ ეგულებინ გზად სლვად, მოუწოდა თჳსთა მონათა და მისცა მათ ნა-

---

[2] გამომცემელი ასწორებს: ფუცის.

ყოფი თჳსი, მთ. 25,14C; შდრ.: ვითარცა იგი რაჲამს **წარვალნ** კაცა გზასა და **მოუწოდა** მონათა თჳსთა და **მისცა** მათ მონაგები თჳსი, DE.

და **მოვიდეს** სახედ იგინი და **შეკრბა** შერმე ერი იგი, ვითარმედ ვერ **სცალნ** პურის ჭამადცა, მრკ. 3,20C; შდრ.: და **მოვიდეს** სახლ-სა, და **შეკრბა** კუალად მისა ერი და ვერ **ჴელ-ეწიფა** მათ ვერცალა პურის ჭამად, DE.

და მარადის დღე და ღამე სამარობანსა შინა და მთათა შინა **იყო, ღაღადებნ** და ქვითა **დაიტჳნვინ**, მრკ. 5,5C; შდრ.: და მარადის დღე და ღამე სამარობანსა შინა და მთათა გარე **იქცევინ, ღაღადებნ** და ქვითა **დაიტჳნვინ**, DE.

წყვეტილის ფორმაა წარმოდგენილი იქ, სადაც კონტექსტის მი-ხედვით II ხოლმეობითია მოსალოდნელი:

და მ რ ა ვ ა ლ გ ზ ი ს ცეცხლსა **შთააგდო** ეგე და წყალსა, მრკ. 9,22 DE, შდრ.: **შთააგდის** C.

და **მიუვლინა** მშობელთა მისთა მ რ ა ვ ა ლ გ ზ ი ს, A—397 (X ს.), 157v, 3-4;

მოვიდა მ რ ა ვ ა ლ გ ზ ი ს, იქვე 214r, 6—7;

და შეჭმარიტებამან შენმან მ ა რ ა დ ი ს **შემიწყნარა** მე, A—38 (XI ს.), 69r, 1—2.

ზემოთ მოტანილი მასალა მიუთითებს იმაზე, რომ ენაში დაწყე-ბულია II ხოლმეობითის მოშლა. საფიქრებელია, რომ ეს მასალა სა-ლიტერატურო ენაში იმ დიალექტებიდანაა შესული, სადაც II ხოლ-მეობითი ამ დროისათვის უკვე მოშლილია (როგორც ცნობილია, II ხოლმეობითი თანამედროვე ქართული ენის დიალექტთა უმრავლე-სობას აღარ მოეპოვება)[3].

საინტერესოა, რომ ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითების უმრავ-ლესობა ისეთ ძეგლებშია დამოწმებული, რომლებიც შატბერდის სა-ლიტერატურო ცენტრს უკავშირდებიან (ადიშის, ჯრუჭისა და პარხ-ლის ოთხთავები...). საფიქრებელია, რომ სამხრეთ საქართველოს დია-ლექტურ არეალში, რომელსაც ემყარებოდა VIII—XI საუკუნეთა ქართული სალიტერატურო ენა, იშლება II ხოლმეობითის მწკრივი. ზემოთ განხილული ფაქტები ამ მოვლენის ამსახველნი უნდა იყვნენ.

---

[3] II ხოლმეობითი ცოცხალია: ხევსურულ, ფშაურ, მოხეურ, მთიულურ, თუ-შურ, ფერეიდნულ დიალექტებში.

З. А. САРДЖВЕЛАДЗЕ

СЛУЧАИ ЧЕРЕДОВАНИЯ ФОРМ АОРИСТА И ПЕРМАНСИВА II-ГО В ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Резюме

В памятниках IX—XI вв. (Адишский (897), Джручский (936), Пархальский (973), Урбнисский (X в.) четвероглавы, А—38 (XI в.) и др.) наблюдаются случаи сосуществования форм аориста и пермансива II-го в одном и том же предложении. Эта непоследовательность свидетельствует о том, что в речи Южной Грузии, т. е. того региона, где переписано большинство вышеуказанных памятников, пермансив аориста устраняется.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ

О БЫЛОЙ БЛИЗОСТИ ПЕРМСКИХ И ОБСКО-УГОРСКИХ ЯЗЫКОВ

В финноугроведении пермские и обско-угорские языки (хантыйский и мансийский) рассматриваются как две самостоятельные группы уральских языков. Нужно сказать, что это делается не без оснований. Каждая из этих групп обладает довольно четким набором дистинктивных признаков, позволяющих говорить о пермских и угорских языках как сравнительно давно обособившихся языках, развивавшихся в течение довольно длительного времени совершенно самостоятельно. Этим объясняется также тот факт, что пермские языки имеют много общего в области лексики. То же самое можно сказать и об обско-угорских языках.

Финноугристы обычно изучали эти группы языков как изолированные группы. Правда было подмечено, что в обско-угорских языках нередко встречаются слова, напоминающие соответствующие слова в коми-зырянском языке, но, как правило, из этого факта делали вывод, что все эти слова были в свое время заимствованы из коми-зырянского языка. Однако этимологам, работающим в области изучения истории лексики пермских языков, приходится нередко обнаруживать лексические связи, идущие в сторону обско-угорских языков, ср., например, коми-зыр. lomtyny 'топить', манс. lum 'жар', хант. lum 'теплый', коми-зыр. nia 'лиственница', хант. naŋk, коми-зыр. niź 'соболь', манс. ńoxs, коми-зыр. čeri 'рыба', удм. čoryg 'рыба', хант. sărək, манс. sorex 'сырок' (рыба), коми-зыр. gižny 'пи-

сать', хант. xäšt (пов. xänša 'пиши'), манс. xansuŋkve 'писать' (первоначально вырезать на дереве). Таких лексических связей довольно много.

Несмотря на кажущееся довольно сильное различие грамматических структур обско-угорских языков, и в этой области можно найти довольно разительные сходства.

В пермских языках имеется довольно значительное количество так называемых лативных падежей, или местных падежей, выражающих направление действия. В настоящее время окончания этих падежей сложные. Они образовались в результате сложения более простых лативных суффиксов, что можно довольно легко показать на конкретных примерах, ср. коми-зыр. võr-lań 'по направлению к лесу'. Окончание так называемого аппроксиматива -lań включает три составных элемента: коаффикс -l-, выступающий как показатель серии внешнеместных падежей, окончание древнего латива -a- и окончание другого древнего латива -ń. Vok-ly 'брату'. Окончание дательного падежа (в прошлом аллатива содержит два составных элемента — коаффикс l- и окончание древнего латива -y (исторически из i).

Таким образом, в древнепермских языках обнаруживается наличие трех лативных падежей с окончаниями -a, -i и -ń.

Латив на -a

Некоторые реликты этого падежа в пермских языках совершенно ясно свидетельствуют о его былом существовании. В современном коми языке существует так называемый достигательный падеж, характеризующийся окончанием -la, например čak-la 'за грибами', pes-la 'за дровами'. Достигательный падеж некогда был лативом и означал движение по направлению к чему-либо. Čakla 'за грибами' и pesla 'за дровами' первоначально означали «в сторону грибов», «в сторону дров» или «по направлению к грибам», «по направлению к дровам». Это предположение подтверждается наличием в удмуртском языке таких форм как Možga-la 'в Можгу' (Можга — название населенного пункта). В пользу того, что достигательный падеж на -la был направительным падежом, говорит тот любопытный факт, что

достигательному падежу языка коми в других языках соответствует направительный падеж, ср. татарск. suγa baryrγa 'идти за водой', удм. vuly mynyny, манс. vitn minuŋkve. Слово «вода» всюду употреблено в направительном падеже. Древний направительный падеж на -la отчасти сохранился в современном марийском языке, обозначая там неопределенное направление движения, например: Joškar olaškəla kajəše korno 'Дорога, идущая по направлению в Иошкар Ола'. Направительный падеж на -la некогда существовал и в удмуртском языке. В настоящее время реликты этого падежа содержатся только в наречиях типа pydlo 'вглубь', aźlo 'раньше' (более древнее значение вперед). Кроме того, от древнего направительного падежа на -la в пермских языках произошел аппроксиматив или приблизительный падеж на -lań, ср. коми-зыр. võr-lań 'по направлению к лесу'. В удмуртском языке аппроксиматив как реликт сохранился только в наречиях типа vyllań 'кверху', ullań 'книзу' и т. д.

Окончание достигательного падежа -la сложное. Оно содержит коаффикс -l- — показатель серии внешнеместных падежей и латив на -a.

Мысль о лативном значении форматива -a в пермских языках была высказана еще И. Буденцом в его капитальном труде Az ugor nyelvek összehasonlitó alaktana[1].

Д. Фокош-Фукс, рассматривая вопрос о происхождении коми-зырянских форм myśta, miśta 'через', 'по истечению какого-либо времени', еще с большей уверенностью квалифицировал форматив как древний зырянско-вотяцкий суффикс латива. Этот же суффикс, по мнению Фокоша-Фукса, встречается в форме иллатива притяжательного склонения, например: karam 'в мой город'[2].

Те же мысли находим у Э. Беке в его статье A határozó ragok történetéhez. Беке также считает форматив -a окончанием латива[3].

---

[1] J. Budenz, Az ugor nyelvek összehasonlitó alaktana. Budapest, 1884, с. 382.

[2] D. R. Fokos-Fuchs, Beiträge zur Grammatik der permisichen Sprachen, «Journal de la Societe Finno-Ougrienne», XXX, 14, с. 210, 211.

[3] Ö. Beke, A határozók történetéhez. Elsö közlemény. Magyar nyelvör, 55 evfolyam, 3—4 szam, с. 47, 48.

Былое существование латива на -а в пермских языках подтверждают его реликты. Латив на -а содержится в формах направительного падежа притяжательного склонения, ср. коми-зыр. kerka-a-m 'в мой дом', kerka-a-d 'в твой дом', kerka-a-s 'в его дом', удм. gurt-a-m 'в мою деревню', gurt-a-d 'в твою деревню', gurt-a-z 'в его деревню'.

Лативный показатель -а, по всей видимости, содержат некоторые послелоги в коми-зырянском и удмуртском языках, ср. коми-зыр. bōrśa 'за' kuźa 'вдоль' (первоначально 'в длину'), удм. pala 'к', например: gurt pala 'к деревне'. Послелог pala образован от удмуртского слова pal 'сторона'. Встречается окончание латива -а и в наречных образованиях, ср. коми-зыр. bara 'опять' из bōra (букв. 'назад') от bōr 'зад'.

Любопытно отметить, что тот же лативный падеж на -а представлен и в хантыйском языке, например: Аса янхыс 'К Оби ходил', Миса тθрн мия 'Дай корове траву'[4]. Латив на -а в хантыйском языке представляет вполне живой и продуктивный падеж. Его нельзя назвать инновацией, поскольку он хорошо представлен в послелогах.

Латив на -i

Вывод о былом существовании в пермских языках латива на -i можно сделать на основании исторического анализа современного окончания дательного падежа -ly (в некоторых диалектах -li), ср. коми-зыр. vok-ly 'брату', удм. murt-ly 'человеку'. Если учесть, что коаффикс -l- представляет показатель серии внешнеместных падежей, то значение направления будет заключено в формативе -y, представляющем окончание древнего латива -i.

Латив на -i в чистом его виде сохранился в современных пермских языках в некоторых наречных формах, ср. удмуртские наречия типа kytč-y 'куда', tatč-y 'сюда', коми-зыр. šor-i 'пополам', удм. šor-y. Весьма возможно, что древний суффикс латива на -i содержится в окончании -ny пермских инфинити-

---

[4] Ю. Н. Русская, Самоучитель хантыйского языка, Л., 1961, с. 41.

вов, ср. коми-зыр. munny 'идти', удм. mynyny с тем же значением.

В хантыйском языке древний латив также исчез из живого употребления. Однако он довольно широко представлен в послелогах, ср. səp-i 'через', pat-i 'за', hoš-i 'к', mŏht-i 'сквозь', 'через', pel-i 'против', vənt-i 'до'[5]. Встречается это падежное окончание также в наречиях, например: jŏh-i 'домой', il-i 'вниз', jel-i 'вперед' и т. д.[6] Послелоги и наречия, как известно, являются хранилищем архаичных падежных окончаний. Поэтому латив на -i в хантыйском языке не является инновацией. В финноугристике широко распространено мнение, что в финноугорском праязыке никаких вокалических лативов, т. е. лативов с личными окончаниями, представленными одним гласным, или оканчивающихся на гласный фактически не было. Если в современных пермских языках и существуют такие падежные окончания, напр. коми-зыр. vōr-ō 'в лес'; vōr-ly 'лесу', pesla 'за дровами', то это реликты древних гласных основ. За ними должен был следовать суффикс латива на -k, например vōrly 'лесу' из vōrlyk, pesla 'за дровами' из peslak и т. д. Когда показатель латива k отпадал, то оставшиеся конечные гласные основ воспринимали на себя его функцию. Особенно отчетливо это мнение выражено в одной статье В. И. Лыткина: «В пермских языках в силу различных фонетических изменений конечные гласные основы примкнули к суффиксам и стали нести сами по себе или совместно с согласными суффиксов определенную смысловую нагрузку (karεk?>karε-k—kare̯ 'в город', ve̯ri-n? >ve̯ri̯-n>ve̯r-i̯n 'в лесу'). Затем в результате взаимодействия этих суффиксов произошла нивеллировка огласовок этих суффиксов»[7]. Допустим теперь, что лативные окончания -а и -i (-y) действительно некогда были конечными гласными основы, за которыми следовало окончание собственно латива -k, впоследствии отпавщее. В таком случае должно возникнуть

---

[5] В. К. Штейниц, Хантыйский (остяцкий) язык. В кн.: «Языки и письменность народов Севера», часть I, М.-Л., 1937, с. 213, 214.

[6] Там же, с. 214.

[7] В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков, М., 1964, с. 239.

довольно много новых лативных окончаний, что было неудобно в лингвотехническом отношении. В языке должна была происходить специализация, т. е. отбор немногих конечных гласных и наделение их лативной функцией.

Материалы пермских и хантыйского языков достаточно наглядно показывают, что в этиж языках специализация имела одинаковую направленность: выделялись лативные падежи с окончаниями -a и -i. Это могло происходить лишь в том случае, если пермские и обско-угорские языки составляли некогда одну языковую общность. Падежные системы обско-угорских языков представляют как бы древнюю модель падежной системы пермских языков. В мансийском и хантыйском языках нет родительного падежа. Структура окончания родительного падежа в пермских языках (коми-зыр. -lō̄n, удм. -len) свидетельствует об его относительно недавнем происхождении. Если в окончании -lō̄n, -len изъять коаффикс l, то оставшаяся часть полностью совпадет с окончанием творительного падежа, ср. коми-зыр. čer-ō̄n 'топором', ki-ō̄n 'рукой', удм. tir-en 'топором' и т. д. Творительный на -n хорошо представлен в обско-угорских языках, ср. хант. Кешийн эвилт 'ножом режет', манс. Ойкан сали кервес 'Олень запряжен стариком'.

Древний локатив на -t в современных пермских языках представлен окончанием пролатива -ti, например: коми-зыр. vō̄r-ti 'по лесу', удм. lude-ti 'по полю'. От древнего локатива на -t остались только крайне скудные реликты, ср. коми-зыр. ky-t-yn 'где'.

В мансийском языке т-овый локатив живой падеж, ср. вор-т 'в лесу', павыл-т 'в деревне' и т. д.

Ни в прибалтийско-финских языках, ни в языках волжской группы мы не можем обнаружить такой близости падежных систем в их древнем состоянии. Можно предполагать, что пермские и обско-угорские языки некогда были значительно ближе друг к другу и составляли одну языковую общность. Существует мнение, будто бы обско-угорская группа языков отделилась от праязыка значительно раньше пермской. Вот, что пишет по этому поводу В. И. Лыткин: «Примерно 2500—3000 лет до н. э. от народа, говорившего на

финно-угорском языке основе, отделилась восточная ветвь, послужившая базой для образования народов, говорящих на угорских языках, т. е. на венгерском, хантыйском и мансийском. Часть народа, оставшаяся после отделения угров, представляла продолжительное время языковое единство. Во II тыс. до н. э. из этого единства выделилась пермская ветвь — общие предки коми и удмуртов. Оставшаяся после отделения пермской ветви часть финно-угров составляла прибалтийско-финско-волжское, или волжско-финское единство до тех пор, пока из этого единства не отделилась прибалтийско-финская ветвь»[8]. Вероятнее всего, от языка основы раньше выделилась угорско-пермская группа, распавшаяся позднее на две группы — группу пермских и группу обско-угорских языков. Эта новая проблема нуждается в специальном изучении, особенно лексические связи, объединяющие пермские и обско-угорские языки.

---

[8] Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков). М., 1974, с. 24.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

H. FÄHNRICH

ZWEI ÄHNLICHE WORTSTÄMME IM KARTWELISCHEN UND DAGHESTANISCHEN

Zwischen den Kartwelsprachen und den nachisch-daghestanischen Sprachen besteht eine große Zahl lexikalischer Gemeinsamkeiten, die teils auf Lehnbeziehungen aus der einen Sprachfamilie in die andere, teils auf Übernahmen von Wörtern aus Drittsprachen zurückzuführen sind. Es bleibt aber eine ganze Reihe von auffallenden Parallelen im Wortschatz, die sich durch die Annahme einer Entlehnung nicht hinreichend erklären lassen. Die Gemeinsamkeiten im Wortschatz erstrecken sich auf verschiedenste Bedeutungsgebiete, sie erfassen auch die Pflanzenwelt.

Zwei georgische Wörter aus diesem Bereich finden deutlich ähnliche Lexik in den Daghestansprachen: ṭiṭa „Tulpe“ und cica «Blütendolde».

Beide Wörter stehen in der georgischen Sprache nicht vereinzelt. Georgisch ṭiṭa ist mit mingrelisch ṭaṭa «Blume, Blüte» verbunden. Der kartwelische Wortstamm läßt Verdoppelung der Wurzel erkennen, die in den Kartwelsprachen gut ausgeprägt ist (vgl. *mama „Vater“, *c̣amc̣am-„Wimper“ usw.). Das Verhältnis von georgisch ṭ und mingrelisch ṭ ist regelmäßig (vgl. ṭex- „brechen“, mingrelisch ṭax-; georgisch mṭred- „Taube“, mingrelisch ṭoronǯ-). Das Verhältnis der Inlautvokale i:a ist unregelmäßig, doch gibt es im kartwelischen Vokalismus noch manche ungeklärte Frage (z. B. das Verhältnis georgisch e: mingrelisch i bei *deda „Mutter“, *z_1e „auf“, *ḳedel- „Wand“), so daß dies die Richtigkeit der Zusammenstellung beider Wörter nicht

beeinträchtigen kann. Das Verhältnis der Auslautvokale ist wieder regelmäßig.

Das georgische Wort cica „Blütendolde" läßt sich mit mingrelisch cicana „Hirseart" verbinden. Auch hier handelt es sich um eine Wurzelverdoppelung im Kartwelischen mit zusätzlicher Suffigierung im Mingrelischen. Die Konsonanten des Stammes zeigen die regelmäßige Phonementsprechung georgisch c: mingrelisch c (vgl. georgisch cuc-a, cuc-un-a „sehr klein", mingrelisch coc-u, coc-o „kleiner Topf"; georgisch cec-eb-a „sich auf gut Glück vorwärtsbewegen, tasten", mingrelisch cac- „gehen, leise laufen"). Das Vokalverhältnis georgisch i: sanisch i ist regelmäßig: georgisch ḳiḳ-n-a „sehr klein", mingrelisch ḳiḳ-o „Tierjunges"; georgisch cic-i-natela „Glühwürmchen", lasisch čič-i „Motte"; georgisch çiçil-i „Schlangenjunges", lasisch çiçil-a „Schlange".

Für beide kartwelische Wörter in der Bedeutung „Blüte, Blume" finden sich ähnlich klingende daghestanische Wörter: 1. georgisch ṭiṭa „Tulpe", mingrelisch ṭaṭa „Blüte, Blume", lakisch ṭuṭi „Blüte, Blume", artschibisch ṭe:, zachurisch ṭeṭ, awarisch ṭeh; 2. georgisch cica „Blütendolde", mingrelisch cicana „Hirseart", achwachisch c̄ic̄i „Blüte, Blume", karatisch cici (zu erwarten wäre auch in dieser Form c̄ wie im Achwachischen), udisch cicịḳ.

Auf den ersten Blick ist natürlich eine Entlehnung nicht auszuschließen. Als Entlehnungsrichtung käme die Übernahme vom Daghestanischen ins Kartwelische eher in Betracht, da die betreffende Lexik in recht unterschiedlichen Zweigen des Daghestanischen und in abgewandelter Form vertreten ist. Doch die Wahrscheinlichkeit der Entlehnung ist gering, denn unmittelbaren Kontakt zu den daghestanischen Sprachen besitzt in der Gegenwart nur die georgische Sprache, während die westkartwelischen Sprachen Sanisch und Swanisch keine Berührungen zu den Daghestansprachen haben. Auch in der Vergangenheit scheint das nicht anders gewesen zu sein, worauf das eindeutig nachisch-daghestanische Substrat (vor allem in der Toponymik) im ostkartwelischen Bereich und das abchasisch-adygische Substrat im westkartwelischen Bereich (Toponymik, Lexik, Morphologie) hinweisen. Die älteren Lehnwörter des Sanischen deuten diese Bezie-

hungen an: lasisch obγe „Nest“ kann nur aus dem Abchasisch-Adygischen entlehnt sein, vgl. kabardisch abγ°ă „Nest“, ubychisch abγ´a (inguschisch bωy „Nest“ scheidet als Quelle aus, da es aufgrund der Toponymikaussagen keinen Kontakt zum Sanischen besessen haben kann).

Doch ist dies nicht der einzige Grund, in diesen Fällen der Möglichkeit von Entlehnungen kritisch gegenüberzustehen. Gemeinsamkeiten dieser Art treten zwischen Kartwelsprachen und Daghestansprachen auch in anderen Sphären des Grundwortschatzes auf, in denen häufige Entlehnungen weniger zu erwarten sind. Betrachten wir nur die oben angeführten Beispiele aus der Tierwelt, so finden auch sie Parallelen in den nachisch-daghestanischen Sprachen: georgisch cici-natela „Glühwürmchen“, lasisch čiči „Motte“, buduchisch čič „Wurm, Made“, udisch cec „Motte“, batsisch cica „Käfer“; georgisch ç̣iç̣ili „Schlangenjunges“, lasisch ç̣iç̣ila „Schlange“, dargisch č̣ič̣ala „Schlange“. All diese Umstände legen es nahe, das Problem der kartwelisch-daghestanischen Sprachbeziehungen umfassend zu untersuchen.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

HANS VOGT

SUR L'ORDRE DES MOTS EN GÉORGIEN MODERNE

Dans les groupes nominaux l'ordre des termes est assez rigide: le terme déterminant, qu'il soit adjectif, pronom, nom de nombre ou génitif adnominal, précède le terme déterminé. C'est précisément cet ordre des termes relativement fixe qui permet de donner un sens aux termes 'adjectif' et 'substantif' en géorgien. C'est un fait que certains thèmes nominaux apparaissent surtout dans le rôle de termes déterminants. Ils peuvent être dits termes adjectivaux, une classe dont les adjectifs au sens étroit du mot forment une sous-classe. D'autres thèmes nominaux apparaissent surtout dans le rôle de termes déterminés, et sont qualifiés de substantivaux. Il faut ajouter que la majorité des termes adjectivaux peuvent aussi fonctionner comme termes substantivaux, et reçoit comme tels les désinences pleines, tandis que les termes adjectivaux n'ont qu'une déclinaison réduite. Très rares sont les thèmes qui ne fonctionnent jamais que comme termes déterminants. On peut mentionner les thèmes ამ, მაგ et იმ, cas obliques des thèmes ეს, ეგ et იგი (ის) qui supposent nécessairement un terme déterminé. Ils sont exclusivement adjectivaux. Le pronom interrogatif ვინ est par contre presque invariablement substantival, et se distingue des autres termes substantivaux en n'admettant pas de termes déterminants... L'ordre des mots inverse déterminé-indéterminant, fréquent en géorgien ancien, est réservé à la langue poétique. Nous avons des traces de l'ancien ordre des mots dans des cas tels que მ ა მ ა ჩ ე მ ი, დ ე დ ა ჩ ე მ ი, მ ა მ ა ს ა ხ ლ ი ს ი etc., mais, chose caracté-

ristique, ces termes sont, du point de vue de la langue moderne, des composés et non pas des groupes nominaux.

A l'intérieur des groupes de termes adjectivaux, il y a aussi une certaine hiérarchie qui détermine l'ordre des termes successifs. Dans un groupe comme ეს ჩემი ორი კარგი მეგობარი on ne peut guère, dans une prose normale, opérer des permutations: le pronom démonstartif précède en général le pronom possessif qui, à son tour, précède normalement le nom de nombre qui précède normalement l'adjectif qualificatif. Des mots comme ყველა, ყოველი, სხვა suivent des règles spéciales. Cette hiérarchie permettrait sans doute un classement des termes adjectivaux qui peut-être ne correspondrait pas au classement établi par des critères morphologiques. L'établissement de telles sous-classes dans la grande classe des termes adjectivaux ne manquerait pas d'intérêt. Pour autant que je sache, cette question n'a pas été étudiée en détail.

Quand on passe des groupes nominaux aux termes de la proposition, composée d'une forme verbale finie (personnelle), de termes nominaux qui en constituent le noyau, et de déterminations adverbiales de toute espèce, on constate une très grande liberté: les termes de la proposition peuvent, dans beaucoup de cas, être arrangés de beaucoup de manières. Cette liberté d'arrangement ne veut pas dire que l'ordre des mots soit arbitraire. Les permutations ont, en général, une signification. Elles sont en général motivées.

Si nous nous limitons, dans ce bref article, aux propositions principales, on constate que pour les différents types de propositions (déclaratives, interrogatives, exclamatives) il existe un ordre des termes qu'on peut qualifier de normal, ou mieux de neutre, en ce sens qu'il est le moins expressif de tous les ordres des termes admis. C'est précisément par rapport à cet ordre des termes neutres que les autres arrangements acquièrent une valeur expressive particulière, servant à donner un relief particulier à l'un ou l'autre des termes en question.

Il est facile de constater que la proposition relative entre l'ordre neutre, la norme, et les dérogations à cette norme varie d'un style à l'autre. Dans la prose d'information ou de raisonnement, où l'écrivain tâche de s'effacer, on attend une autre

fréquence des différents types d'arrangement que dans le récit d'événements dramatiques où l'écrivain exprime aussi ses réactions subjectives, dans le dialogue qui suppose la confrontation de deux esprits, et encore plus dans la poésie, forme du langage essentiellement subjective. La poésie admet même des dérogations à la norme qui seraient difficilement admises, même intolérables, dans la langue parlée.

Dans un article fondamental სიტყვათგანლაგებისათვის ქართულში (იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, t. XIII (1962), pp. 109—121), l'auteur — ბ. ფოჩხუა constate, à la suite de décomptes statistiques, que le sujet occupe normalement la première place par rapport aux autres termes du noyau, que le verbe occupe très souvent la dernière place, que le régime direct se place, de préférence, immédiatement devant le verbe et que, s'il y a un régime indirect, il tend à précéder le régime direct et à suivre le sujet. Il établit aussi des règles pour les déterminations de temps, de lieu, de manière et de circonstances. C'est le verbe qui, dans cet article, est au centre de l'attention de l'auteur. Il inclut, par conséquent, dans ses exemples toute proposition qui contient un verbe et un terme nominal, qu'elle contienne ou non tous les termes nominaux indiqués dans la forme verbale par des préfixes ou des suffixes (désinences).

Dans ce bref article nous voulons nous limiter aux propositions où tous les termes du noyau sont explicitement exprimés. Nous aurons les quatre types suivants:

(1) Propositions dont le noyau est composé d'un verbe intransitif et de son sujet.

(2) Propositions dont le noyau est composé d'un verbe intransitif, de son sujet et d'un régime indirect.

(3) Propositions dont le noyau est composé d'un verbe transitif, de son sujet et de son régime direct.

(4) Propositions dont le noyau est composé d'un verbe transitif, de son sujet, de son régime direct et d'un régime indirect.

Nous avons ainsi un type de propositions à un terme nominal, deux types à deux termes nominaux, et un type à trois termes nominaux (nous laissons de côté les propositions avec deux

régimes indirects, qui sont bien attestées, bien qu'en nombre limité, mais qui se trouvent en marge du système).

Nous nous dirons pas beaucoup sur le type (1). Qu'il suffise de constater que l'ordre des mots inverti, c-à-d. verbe intransitif — sujet, est fréquent. On peut avoir სამი წელიწადი გავიდა et გავიდა სამი წელიწადი, სანდრო შემოვიდა et შემოვიდა სანდრო. L'inversion n'est pas sans valeur, il semble bien s'agir d'une mise en relief du verbe.

En ce qui concerne le type (2) on constate que pour certaines formes verbales, l'ordre normal est sujet — régime indirect— verbe, pour d'autres c'est l'ordre inverti régime indirect — sujet — verbe qui représente la norme. Dans la proposition სადილი სტუმრებს უმზადდება l'ordre des termes est peu expressif par rapport aux autres arrangements—possibles, mais dans მამას თავისი შვილები უყვარს c'est l'ordre inverti qui est le moins expressif. Cette différence, mieux que tout autre critère, nous permet d'établir la classe des verbes invertis — des critères morphologiques ne sont pas nets, et les critères psychologiques sont en principe à écarter. Dans les propositions qui contiennent cette forme verbale qui est appelée parfait d'un verbe transitif, on a le même ordre inverti: à მამა არაფერს არ წერს correspond მამას არაფერი არ დაუწერია. De même la proposition დედას გოგო დაემალა serait, présenté à l'état isolée, certainement interprétée comme une proposition au plus-que-parfait, mais la proposition გოგო დედას დაემალა serait sans doute interprétée comme une proposition à l'aoriste passif. Les formes de parfait, de plus-que-parfait et de subjonctif du parfait sont toutes les formes inverties, si l'on accepte l'ordre des termes comme un critère de classement.

Passant au type (3) où un verbe transitif est accompagné à la fois de son sujet et de son régime direct, on constate que, sur 50 pages choisies au hasard, dans le roman ჯაყოს ხიზნები de მიხეილ ჯავახიშვილი, l'ordre des mots neutre (sujet-régime-verbe) est représenté dans les trois quarts des examples, l'ordre sujet-verbe-régime est beaucoup plus rare environ un sizième des examples, confirmation des conclusions

de ფოჩხუა. Nous avons exclu de cette statistique rudimentaire les exemples où le régime est représenté par toute une proposition, rendant des paroles prononcées en discours direct, p. ex. — სახლში არიან, იტყუა არსენამ. Dans ces cas, le verbe précède régulièrement le verbe (comme c'est aussi le cas en français d'ailleurs). Mais ce qui est intéressant, c'est que l'examen d'un autre type de textes, რჩეული ქართული ხალხური ზღაპრები, édité par ე. ვირსალაძე, Tiflis 1958, 426 p., nous donne un résultat légèrement différent, à savoir:

Sujet — verbe — régime	96
Sujet — régime — verbe	83
Verbe — sujet — régime	35
Régime — verbe — sujet	23
Verbe — régime — sujet	12
Régime — sujet — verbe	11
	260

On voit que le type qui dans le ჯაყოს ხიზნები représentait environ 75 % des exemples, ne représente ici que 32 %, et que le type qui là représentait environ 16 %, représente ici 37 %. On peut croire que cette différence de distribution n'est pas entièrement accidentelle, elle doit tenir à la différence du style des deux genres, roman et conte populaire.

Si nous passons au dernier type, c-à-d. aux propositions qui comprennent, avec le verbe, trois termes nominaux, nous avons en théorie 24 arrangements possibles. Dans le recueil de contes populaires cité, on trouve attestés 21 arrangements des termes. Nous donnons ci-dessous, par ordre de fréquence décroissante, les chiffres obtenus (sauf erreur et omission). Nous désignons le régime direct par O_1, le régime indirect par O_2. Nous donnons pour chaque type, le premier exemple attesté dans le texte, avec indication de la page, suivi d'un nombre indiquant la fréquence du type:

(1) SO_1VO_2 მაყურებლებმა ყიჟინა და ტაში დასტეხეს გამარჯვებულს (გვ. 15) — 55

(2) SO_2O_1V ივანე ფალავანმა კამეჩებს წყალი დაალევინა (გვ. 21) — 41

(3)SVO_1O_2 დევმა დაარტყა ხმალი წისქვილს (გვ. 20) —22

(4)SVO_2O_1 უფროსმა ძმამ მოახსენა ხელმწიფეს თავიანთი თავგადასავალი (გვ. 27) —19

(5)SO_2VO_1 ვერც არავინ მის ხორცს დააკლებს რამესო (გვ. 45) —16

(6)O_2O_1VS მეფეს მახარებელი გაუგზავნა უფროსმა შვილმა (გვ. 46) —8

(7)VSO_1O_2 ჩააბარა ხელმწიფემ ცხრა ქალი ამ ბიჭსა (გვ. 57) —8

(8)VSO_2O_1 დაარტყა დევმა ხიდს ხმალი (გვ. 20) —7

(9)SO_1O_2V მოხუცებულმა ხელმწიფემ თავის ტახტი სიძეს ჩააბარა (გვ. 187) —6

(10)O_1SVO_2 შანდლებიც მე შეუცვალე ამ ქალებს (გვ. 28) —5

(11)O_2SO_1V ყმაწვილს მამობილ-დედობილმა მალე ცოლი შერთეს (გვ. 63) —5

(12)O_2VO_1S დევს ეხლა დაუწყო ტკივილი გაფუფქულმა თავმა და დათხრილმა თვალებმა (გვ. 61) —4

(13)VO_1SO_2 სტაცა ხელი ღარიბმა ფრინველს (გვ. 107) —4

(14)VO_2O_1S მოჰხვიეს ამ ქუდს ხელი ამ ქალმა და შავმა არაბმა (გვ. 105) —4

(15)O_1VSO_2 ყური მოჰკრა მზეთუნახავმა მეხილეს (გვ. 127) —3

(16)VO_1O_2S წაავგდებინა თავი თავის ვეზირს მეფემ (გვ. 118) —3

(17)O_1SO_2V ეს ამათი ნალაპარაკევი მეთვალყურემ ხელმწიფეს მოახსენა (გვ. 350) —1

(18)O_1O_2VS ქალები პატრონებს მოუყვანა ყმაწვილმა (გვ. 182) —1

(19)O_1VO_2S ამისთანა ამბავი მიქნა მე ამ დაწყევლილმა დევმა (გვ. 203) —1

(20)O_2O_1SV მუშებს სადილს მე წავუღებ (გვ. 67) —1

(21)VO_2SO_1 აუკიდა ჯორს დედამ მუშების სადილი (გვ. 67) —1

Le type O_2SVO_1 est représenté dans une phrase exclamative: შენ ღმერთმა მოგახმაროს ჩემი ცხენი! (p. 269). L'ordre des mots O_2VSO_1 n'est pas attesté — on ne voit pas pourquoi on ne le trouverait pas dans un texte plus étendu. (Pour l'ordre des mots O_1O_2SV, qui n'est pas attesté non plus, voir plus bas). La seule chose qui ressorte avec évidence, c'est que le sujet introduit le noyau dans les trois quarts des cas (159 cas sur 215).

Les propositions interrogatives avec tous les quatre termes du

noyau représéntées sont rares, trop rares pour admettre des conclusions. On constate que, si elles contiennent un pronom ou adverbe interrogatif, celui-ci se place toujours immédiatement devant le verbe. Les exemples attestés sont les suivants:

SO_1VO_2 ეს ბალღი რას გაუძლებს ჩემს ფალავანს? (გვ. 14)
SVO_2O_1 ვინ მოგცა შენ ეს ჩემი ბეჭედი? (გვ. 242)
მართლა შენ გაუხიე ჩემ ლომს პირიო? (გვ. 350)
O_1O_2SV იმას მე ვინ მომიყვანსო? (გვ. 51)
ცის გაზომვას მე რა შემამოწმებინებსო? (გვ. 402)
O_2SVO_1 ოც შვილს რა აჭმევს პურსაო? (გვ. 70)
O_2O_1SV შენ მაგას ვინ მოგცემდაო? (გვ. 414)

Dans les propositions subordonnées, dépendant d'un v e r b u m d e c l a r a n d i ou s e n t i e n d i, de même dans les propositions causales et temporelles, on remarque que les types (1) et (2) sont représentés par 4 exemples chacun, sur 13 exemples en tout. Les propositions relatives sont évidemment un peu à part, puisqu'ici l'ordre des termes n'est pas entièrement libre. En effet, le pronom relatif occupe la premiere place quel que soit son rôle (sujet, régime direct ou indirect).

Ces quelques remarques ne font qu'effleurer un sujet très vaste. Elles permettent d'apporter quelques précisions aux conlusions de ფ ო ჩ ხ უ ა, à partir de l'examen d'une classe particulière de propositions, à savoir celles où le verbe est accompagné de tous les termes nominaux du noyau. On constate que non seulement l'ordre de ces termes est libre, mais que cette liberté est largement mise à profit, pour exprimer des nuances d'emphase particulieres, soit pour donner tout simplement plus de variété au style. Nous n'essaierons pas d'examiner la motivation du choix des permutations opérées. Les Géorgiens eux-mêmes seraient certainement les mieux qualifiés pour une étude de cette nature. Il reste ici beaucoup à faire. Il serait certainement possible en appliquant des méthodes statistiques plus raffinées et en s'adressant à un très grand nombre de textes, d'apporter des précisions sur les différences de style, qui ne seraient pas sans intérêt.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР

1979

მ. ქალდანი

მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის საკითხისათვის სვანურში

ცნობილია მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის უცნაური ბედი ქართველურ ენებში. ყველა დანარჩენი პირი, როგორც სუბიექტური, ისე ობიექტური, თავსართების საშუალებით იწარმოება, მესამე სუბიექტური პირის საწარმოებლად კი ბოლოსართები გამოიყენება. ამ გარემოებამ დაარღვია პირის გამოხატვის თანმიმდევრული სისტემა და თავისებური დისონანსი შეიტანა ქართველური ზმნის უღვლილების სისტემაში. ამ თვალსაზრისით ერთგვარ გამონაკლის ვითარებას გვიჩვენებს სვანური ენა, სადაც, სხვა ქართველური ენებისაგან განსხვავებით, რამდენიმე ზმნამ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ლ-** პრეფიქსის სახით შემოგვინახა[1]. ეს ზმნებია: **ლ**-ი 'არის', **ლ**-ჰსჷ 'იყო', **ლ**-გგ 'დგას', ლჰ-**ლ**-ემ 'შეჭამა', ლა-**ლ**-ჷშ 'დალია'. ორ უკანასკნელთაგან პირველი მცირეოდენი ფონეტიკური ვარიაციებით მთელ სვანურში გვხვდება, მეორე მხოლოდ ლაშხურშიღა დასტურდება. მიუხედავად მასალის სიმცირისა, თითქმის ყველა სპეციალისტი, ვისაც ამ საკითხზე ადრე რამე დაუწერია, ერთხმად აღიარებდა, რომ ეს **ლ-** მესამე სუბიექტური პირის ნიშანია და მასზე დამყარებით კეთდებოდა დასკვნა, რომ „სვანურს ოდესღაც I და II პირის მსგავსად III

---

[1] ჰ. შუხარდტი, Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen, Wien, 1895; ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსები სვანურში, 1925 წ. ოქმი № 14/39; ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა, 1931, გვ. 2—3; არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის სუბიექტის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში, ენიმკის მოამბე, V—VI, გვ. 41.

პირისთვისაც გამოყენებული ჰქონია პრეფიქსი: იგი ყოფილა ლ-“[2]. მაგრამ თუ ეს ვარაუდი სწორია, რატომ მხოლოდ რამდენიმე ზმნას შემორჩა იგი? რა მოუვიდა სხვაგან?[3] ასეთი კითხვა სრულიად ბუნებრივია და იგი ძალაში რჩება მანამ, სანამ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის კვალი სხვაგანაც არაა მიგნებული და თანაც მნიშვნელოვანი რაოდენობით.

წინამდებარე წერილის მიზანია მოიძიოს ამ საკითხის გარშემო ახალი დამატებითი მასალები და შეაჯამოს ავტორის მიერ ბოლო წლებში ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგები.

დიალექტოლოგიური მასალების გულდასმით შესწავლამ დაადასტურა, რომ უირიბობიექტო ლ ა- წინდებულიან ზმნებში მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი შემონახულია დღემდე მთელ სვანურში, ოღონდ არა მარტო ლ'ს, არამედ მისი ბგერინაცვლის ჲ'სა და ნ'ს სახით. ამათგან ჲ ლ'ს პალატალიზაციის შედეგი ჩანს და გვხვდება ლენტეხურში, ბალსზემოურში, ბალსქვემოურის ბეჩოურ, ცხუმარულ, ფარულ, ლახამულურ კილოკავებსა და ლაშხურისა და ჩუბეხეურის ზოგ თქმაში. მაგ.:

1. ლო-ხუ̂-ნა̈რჰ	‘გავანთე’	ლო-ხუ̂-კა̈ჩ	‘აღვმართე’
2. ლა-ხ-ნა̈რჰ		ლა-ხ-კა̈ჩ	
3. ლა-ჲ-ნარჰე		ლა-ჲ-კაჩე	

აქ თვალნათლივ ჩანს, რომ ჲ მესამე პირს განასხვავებს პირველი ორისაგან და, მაშასადამე, იგი ამ პირის ნიშნად მიჩნეული ლ'ს პოზიციურ ვარიანტს წარმოადგენს. ამ წესს მიჰყვება ზემოჩამოთვლილ დიალექტებში უირიბობიექტო ლ ა- წინდებულიანი ზმნის თითქმის ყველა მესამე სუბიექტური პირი: ლა-ჲ-ჩხვარე ‘გამოფშვნა’, ლა-ჲ-თე ‘მომკა’, ლა̈-ჲ-ღირალ ‘წაიმღერა’, ლა̈-ჲ-შდირალ ‘წაითამაშა’, ლა̈-ჲ-ხირნან ‘გაჯავრდა’, ლა̈-ჲ-წგრნან ‘გაწითლდა’, მათ შორის ე. წ. უსუბიექტო ზმნებიც: ლა-ჲ-შდუე ‘წამოთოვა’, ლა-ჲ-უჩხე ‘წამოწვიმა’, ლა-ჲ-კვერმე ‘გაყინა’, ლა̈-ჲ-რგჰან ‘განათდა, ინათა’ და ა. შ. ამრიგად, ანალოგიურ მაგალითებში, რომელთა რაოდენობაც

---

[2] ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 3—4; შდრ. ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, 1968, გვ. 178—200. ავტორი იძლევა ცდას სვანური ზმნის უღვლილებაში გამოვლენილი ლ-ს ახსნისას კლასოვან უღვლილებასთან კავშირში. ამის შესახებ ვრცლად იხილეთ ქვემოთ.

[3] არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

რამდენიმე ასეულს აღწევს, წარმოდგენილი **ჲ** მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად აღიარებული **ლ**'ს ბგერინაცვალია[4] და ზოგი სპეციალისტის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც ეს **ჲ** ქცევის ნიშნისეული ხმოვნების ნარედუქციალი უნდა იყოსო[5], არ მართლდება[6].

ლ თავსართის ნაცვლად **ნ** გვხვდება მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ბალსქვემოურის კალაშურ, ხერხვაშულ და ლაშხრაშულ მეტყველებაში, ლაშხურის სასაშურ თქმაში, ჩოლურულში, ბალსზემოურის კალურ და ლალამურ მეტყველებაში და კოდორის ხეობის სვანურის გენწვიშურ თქმაში. იგი ყველაზე მტკიცედ მაინც ფეხმოკიდებულია ბალსქვემოურის კალაშურ და ხერხვაშულ-ლაშხრაშულ მეტყველებაში[7]. აქ უირიბობიექტო **ლა-** წინდებულიანი ზმნის თითქმის ყველა მესამე სუბიექტური პირი **ნ**'არით არის წარმოდგენილი. მაგ.:

1. ლო-ხუ̂-შდირალ 'წავითამაშე' ლო-ხუ̂-ტებდალ 'გავთბი'
2. ლა̈-ხ-შდირალ ლა̈-ხ-ტებდალ
3. ლა̈-**ნ**-შდირალ ლა̈-**ნ**-ტებდალ

ამათ მიჰყვება აგრეთვე: ლა̈-**ნ**-ტიხ 'დაიბრუნა', ლა-**ნ**-შხებ 'შეკერა', ლა-**ნ**-წაბურე 'გაპარსა', ლა-**ნ**-ბა̈რ 'დაბანა', ლა-**ნ**-მარე 'მოამზადა', ლა-**ნ**-მეშხე 'გააშავა', ლა-**ნ**-მეზრე 'დალოცა', ლა-**ნ**-ლექვრე 'დაფქვა' და ა. შ. დასკვნა აქაც იგივე იქნება: **ნ** მესამე სუბიექტურ პირს განასხვავებს I და II პირებისაგან. მაშასადამე, ამ პირის ნიშანია. ოღონდ სამეცნიერო ლიტერატურაში წამოყენებულ თეორიულ ვარაუდზე[8] დამყარებით ამ სტატიის ავტორი ადრე ფიქრობდა, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ლ** **ნ**'საგან უნდა მომდინარეობდესო და ამდენად **ნ**'ს სახით ამ პირში ამოსავალ ვითარებასთან გვაქვს საქმეო[9]. ამჟამად, ახალი მასალების გულდასმით შესწავლის შემდეგ, გვეჩვენება, რომ ჩვენი მაშინდელი ვარაუდი არაა სწორი, რომ მესამე სუბიექტური პირის მაწარმოებლად ჩვენამდე მოღწეული უძველესი

---

4 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, ჲ-ს გენეზისისათვის სვანურში, ქართვ. ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, 1959, გვ. 96—99.

5 ა. შ ა ნ ი ძ ე, უმლაუტი სვანურში, „არილი", 1925, გვ. 224.

6 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი.

7 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, იქვე, გვ. 97; მ ი ს ი ვ ე, სვანური ენის ბალსქვემოური კილოს ეცერული თავისებურებანი, იკე, IX—X, გვ. 215—216.

8 ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8—9.

9 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, ჲ-ს გენეზისისათვის სვანურში, ქართვ. ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, გვ. 98.

ნიშანი სვანურში **ლ**- იყო, ხოლო **ჲ** და **ნ** ორივე მისი პოზიციური ვარიანტია, **ლ**'ს ამგვარ მოდიფიკაციას განაპირობებდა ლ ა- წინდებულისეული **ლ**. იგი განიმსგავსებდა მომდევნო პოზიციაში მდგომ პირისნიშნისეულ **ლ**'ს და ზოგ დიალექტში, სადაც ამ ბგერის პალატალიზებული ვარიანტი ჭარბობს, **ჲ**'დ აქცევდა, ზოგანაც — **ნ**'დ. ამოსავლად **ნ**'ს დაშვებას ფონეტიკური ხასიათის ორი სერიოზული დაბრკოლება აქვს: ა) არც სვანურმა და არც სხვა ქართველურმა ენებმა **ნ**'ს **ჲ**'დ დარბილება-პალატალიზაცია არ იციან, ხოლო მის ადგილას სვანურის მთელ რიგ დიალექტებში **ჲ** ზის. საიდან მოვიდა იგი, თუ **ნ** ამოსავალია, მაგრამ არ იქცევა **ჲ**'დ? ბ) მომდევნო პოზიციისეული **ნ** სვანურში **ლ**'ს ასიმილაციას იწვევს **ნ**'დ. მაგ.: ბქ. **ნ**ა-ნგა̈ვ<უშგ. **ლ**ა-ნგა̂ვ 'ცოცხი' ფორმისაგან, სადაც **ლ**'ასი ლ ა- დანიშნულების მაწარმოებელი თავსართისაა. ასევე: ბქ. ნა-ნგვლი<ბზ. ლა-ნგვლი 'სანაგვე სარკმელი' ფორმისაგან. ამის მიხედვით, მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი რომ **ნ** ყოფილიყო, მას **ნ**'დვე უნდა მიემსგავსებინა ლ ა- წინდებულისეული **ლ**. ფაქტობრივად ამის მსგავსი რამ სვანური ენის არც ერთ დიალექტში არა გვაქვს. ეს იმიტომ, რომ მესამე სუბიექტური პირის უძველესი ნიშანი სვანურში ჩვენამდე მოღწეულ **ლ**-, **ჲ**-, **ნ**- ფორმანტთაგან იყო **ლ**- და არა — **ნ**-.

აქ განმარტებას საჭიროებს ერთი გარემოებაც: ადრევე გვქონდა შენიშნული, რომ სვანურის ერთი **ლ** მაგარია. ზოგ დიალექტში იგი **უ̂**'დაც კი იქცევა. ასეთ ვითარებაში ბუნებრივად ისმის კითხვა: როგორ მოხდა, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ლ** პალატალიზაციას განიცდის და **ჲ**'დ იქცევა? ამაზე ასეთი პასუხი შეიძლება გაიცეს: სვანურში, როგორც ჩანს, ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ბუნების **ლ** გვაქვს. ერთი მათგანი მართლაც მაგარია. იგი ლაბიალურ ელემენტს ატარებს[10]. მაგრამ არის მეორე **ლ**, რომელიც მოკლებულია ლაბიალობას, პირიქით, პალატალიზებულია და ადვილად იქცევა **ჲ**'დ. მაგარი და რბილი **ლ**'ს სვანურში რეალურად არსებობის მარჯვე ილუსტრაციას იძლევა ერთი ზმნა, რომელსაც პირის აღმნიშვნელ თავსართად გამოყენებული აქვს ორი სხვადასხვა ფუნქციისა და ბუნების **ლ**-. მაგ.:

1. ლო-**ლ**-ემ-დ 'შევჭამეთ'
2. ლა̈-ხ-ემ-დ
3. ლა̈-**ლ**-ემ-ხ

---

[10] გ. მაჭავარიანი, ა ხმოვნის ლაბიალიზაციის შემთხვევები სვანურში, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1956, ტ XVI, გვ 4.

ამ ზმნის მოცემულ პარადიგმაში სუბიექტური ინკლუზივის ნიშანიც **ლ**'ასია და მესამე სუბიექტური პირისაც, მაგრამ ამავე პარადიგმიდან ნათლად ჩანს, რომ ისინი სხვადასხვა ბუნების მქონე ზმნებია: სუბიექტური ინკლუზივის ნიშანი **ლ** არასდროს **ჲ**'დ არ იქცევა. იგი წინამავალ **ა**'ს **ო**'დ იმსგავსებს, მესამე სუბიექტური პირის **ლ**-, როგორც ვნახეთ, **ჲ**'დ იცვლება და წინამავალ **ა**'ს არც ერთ დიალექტში **ო**'დ არ იმსგავსებს. ეს გარემოება იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ სვანურ ენას გააჩნია ორი სხვადასხვა ბუნებისა და წარმომავლობის **ლ**. ერთი მათგანი მაგარია, მეორე — რბილი. მაგარი **ლ** ლაბიალიზებულია, წინამავალ **ა**'ს **ო**'დ იმსგავსებს და სვანური ენის ზოგ დიალექტში **ჳ**'დაც იქცევა[11], რბილი **ლ** პალატალიზებულია და **ჲ**'ში გადადის. ამ **ლ**'ს გენეტური კავშირი შეიძლება ჰქონდეს ფუძექართველურის $\textbf{ს}_1$ ბგერასთან (შდრ. ძველი ქართ. $\textbf{ს}_1$ძე — სვან. **ლ**გჯე, ძვ. ქართ. $\textbf{ს}_1$თვა — სვან. ლი-**ლ**თ-ე...).

საკითხავია აგრეთვე: რატომ მაინცდამაინც **ლა**- წინდებულიანმა ზმნებმა შემოგვინახეს მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ლ**- და მისი პოზიციური ვარიანტები **ჲ** და **ნ**? (ლა-**ლ**-ემ 'შეჭამა', ლა-**ჲ**-თე 'მომკა', ლა-**ნ**-ჭემე 'წათიბა'...) და რით ავხსნათ, რომ არც ერთ სხვა წინდებულიან ზმნაში ამ **ლ**'ს კვალი არა ჩანს? ამის მიზეზი, ჩვენი ვარაუდით, ის არის, რომ მარტივ წინდებულთაგან სვანურში ადრიდანვე ზმნას რომ შეერწყა, ასეთებია ა ნ-, ა დ-, ე ს- და ლ ა-. ამათგან ერთადერთია ლ ა- წინდებული, რომელიც ხმოვანზე ბოლოვდება, დანარჩენები ყველანი ბოლოთანხმოვნიანებია. თანხმოვანზე დამთავრებულ წინდებულებთან მესამე სუბიექტური პირის ნიშანმა **ლ**'მ ვერ გაძლო. თანხმოვანთა თავმოყრამ შეუშალა ხელი **ლ**'ს შენახვას. **ლა**-წინდებულიან ზმნებთან მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის **ლ**'ს ან მისი ბგერინაცვლის **ჲ**'სა და **ნ**'ს შენახვისათვის ხელსაყრელი ფონეტიკური პოზიცია იყო. პირის ნიშანს ამ პოზიციაში ქცევის ნიშნები მოსდევდა. ამ ქცევის ნიშანსა და ლ ა- წინდებულის **ა** ხმოვანს შორის იყო მოქცეული მესამე სუბიექტური პირის **ლ**- თავსართი (*ლა-**ლ**-აჭემე 'წათიბა', *ლა-**ლ**-ათე 'მომკა', *ლა-**ლ**-იხირნან 'გაბრაზდა'). გარდა იმისა, რომ **ლ**- მესამე სუბიექტურ პირს აღნიშნავდა, აქ იგი (ან მისი პოზიციური ვარიანტები **ჲ** და **ნ**) ხმოვანთგამყარის როლსაც ასრულებდა. სვანურში გაყრა ესაჭიროებათ არა მარტო თანხმოვნებს, არამედ ხმოვნებსაც, განსაკუთრებით იდენტურებს. შდრ. გიგა

---

11 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, იკე, VII, გვ. 153, 154.

'მამიდა, დეიდა' — ლჴ-გგა-ჲ-ა 'მამიდები, დეიდები', სადაც ჲ ფონეტიკური ჩანართია და მისი ფუნქცია მხოლოდ ორი ა'ს გაყრაა. ანალოგიური მოვლენა გვაქვს აქაც: ბუბა 'ბიძა' — ლა-ბბა-ჵ-ა 'ბიძები', აქ იდენტური ხმოვნების გამყარის როლში ჵ წარმოგვიდგა. ჲ თუ ჵ, ამას რედუცირებული ძირეული ხმოვანი განაპირობებს. თუ ი არის რედუცირებული, გამყარად ჲ გვევლინება, უ'ს დასუსტების შემთხვევაში გამყარის როლს ასრულებს ჵ. ასეთ შემთხვევაში ი'სა და უ'ს ნაწილობრივი რედუქცია და ნარედუქციალი ჲ'სა და ჵ'ს მეტათეზისი უნდა გვქონდეს.

ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჲ ლა-ჲ-აჭემე მასალაშიც ხმოვანთ გამყარია და არა მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი? *ლა-ი--აჭემე ტიპის ფორმებში რომ მხოლოდ ჲ შემოგვრჩენოდა, შეიძლებოდა ეს საკითხი სწორედ ასეც დასმულიყო, მაგრამ აქ ხომ ჲ'ს გვერდით ლ'ც გვხვდება და ნ'ც? ლ'ს რომ თავი გავანებოთ, როგორ გამოვიყვანოთ ჲ'საგან ნ?

რაც შეეხება ჟ ი-, ჩ უ-, ს გ ა-, ქ ა- წინდებულებს, ისინი ან რთული წინდებულების წინა კომპონენტებს წარმოადგენდნენ და მესამე სუბიექტური პირის ნიშანთან უშუალო კონტაქტი არა ჰქონდათ, ან ცალკე იდგნენ ისე, რომ ზმნის ფუძეს არ ერწყმოდნენ. თანხმოვანფუძიან ზმნებთან ეს წინდებულები დღესაც ცალკე დგანან სვანურში, რასაც ისიც უნდა უწყობდეს ხელს, რომ ისინი მარტო წინდებულებად კი არ გვხვდება, თანდებულების როლსაც ასრულებენ.

მესამე სუბიექტური პირის წარმოებასთან დაკავშირებით ჩვენი ყურადღება მიიპყრო გ ხმოვნით დაწყებულმა სვანურმა ზმნებმა. ამ ზმნების მესამე სუბიექტური პირის ფორმები სვანური ენის დიალექტებში სხვადასხვაგვარად იწარმოება. მაგ., ბალსქვემოურში გვაქვს: გთრე 'სვამს', გგემ 'აშენებს', გრმი 'იჭერს', გრტყვი 'ყლაპავს' და ა. შ. მაგრამ სხვა დიალექტებში ამ გ'ს წინ მესამე სუბიექტურ პირში გარკვევით ისმის ჲ. ასეა ეს, მაგ., ბალსზემოურში: ჲ-გთრე 'სვამს', ჲ-გგემ 'აშენებს', ჲ-გრმი 'იჭერს', ჲ-გრტყვი 'ყლაპავს', ჲ-გდი 'დებს' და სხვა მრავალი. ჲ-გთრე ფორმას უჭერს მხარს ლენტეხური კილოც: ფეკვნა ლიცს ჟეღშალ ჲ-გთრე (ლენტ. 80,6). 'ლეკვი წყალს ძაღლივით სვამს'.

რა უნდა იყოს ეს ჲ? გ ხმოვნის იოტირებული შემართვა[12]? ჲგ დიფთონგოიდის ჩამოსაყალიბებლად განვითარებული ჲ[13]? თითქოს

---

[12] ს. ჟ ღ ე ნ ტ ი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, გვ. 7.
[13] იქვე, გვ. 111.

არა. ჩვენი დაკვირვებით, ეს ღ'ც იგივეა თავისი ფუნქციით, რაც ლა-ღ-ჭემე ფორმაში წარმოდგენილი ღ. ღ ორივეგან (ლა-ღ-ჭემე და ღ-გგემ ფორმებში) მესამე სუბიექტური პირის ლ- თავსართის დარბილების შედეგია. ამას რამდენიმე გარემოება ადასტურებს:

ა) საკვლევი ღ პარადიგმატულ სისტემაში პირველი და მეორე სუბიექტური პირისაგან განსხვავებულ ფორმას ქმნის. შინაარსით იგი მესამე სუბიექტური პირია. ამდენად თავსართი ღ'ც ამ პირის მაწარმოებელი უნდა იყოს. მაგ.:

1.	ხუგემ<*ხჷ-გგემ 'ვაშენებ'	ხუთრე<*ხჷ-გთრე 'ვსვამ'
2.	ხ-გგემ	ხ-გთრე
3.	ღ-გგემ	ღ-გთრე

ასეა ეს ბალსზემოურში თითქმის ყველა გ ხმოვნით დაწყებულ მასალაში ისეთ ცნობილ და სანდო ჩამწერებთან, როგორიც არიან პროფ. ა. შანიძე, პროფ. ვ. თოფურია, მულახელი მ. გუჯეჯიანი, ლენჯერელი ს. გულედანი (ღ-გკედ 'იღებს', ღ-გლწი 'წებავს', ღ-გლჯი 'რგავს', ღ-გრში 'საწოლს შლის', ღ-გრხი 'ლობიოს ქნის', ღ-გჩად 'წავიდა' და ა. შ.). ყველა ამ შემთხვევაში მესამე სუბიექტური პირი ღ'თი უპირისპირდება პირველი და მეორე პირის ფორმებს და, რაკი მესამე პირის ნიშნად ლ'ს რეკონსტრუქცია ივარაუდება, ამ პირში დღემდე შემონახული ღ სწორედ ხსენებული ლ'ს პოზიციურ ვარიანტს უნდა წარმოადგენდეს.

ბ) სიტყვის თავში გ'ს წინა პოზიციაში ღ'დ იქცევა არა მარტო მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი ლ-, არამედ ფუძისეული ან მიმღეობის მაწარმოებელი ლ სახელებშიც. ამის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს ქართველური ენებისათვის ზოგი საზიარო მასალა. მაგ., დღევანდელ სვანურში მწვანის აღმნიშვნელი სახელი ღ-გრჟი (ბზ.) უთუოდ ქართულ ლურჯ'ს უკავშირდება. ამ სახელში ჯერ, ალბათ, უ ხმოვანი გადავიდა გ'ში, ხოლო შემდეგ გ'ს წინა პოზიციაში ლ'მ იგივე ფონეტიკური ცვლილება განიცადა, რაც მესამე სუბიექტური პირის ლ თავსართმა მსგავს ფონეტიკურ გარემოცვაში (ქართ. ლურჯი>სვან. *ლგრჟი>ღგრჟი)[14].

---

[14] XVIII საუკუნის 70-იანი წლების ლაშხურ მეტყველებაში ი. ა. გიულდენშტედტის ჩანაწერების მიხედვით თითქოს ლ>ღ'დ უკვე უ ხმოვნის წინ. ნახეთ: ქართ. Lurdschi, სვან. Jurdsch, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ გიულდენშტედტს გ'ს გრაფიკული გამოსახვისათვის სატრანსკრიფციო ნიშანი არ გააჩნდა და სხვაგანაც რომელიმე ხმოვნის აღმნიშვნელი გრაფემით გადმოს-

ანალოგიური ფონეტიკური მოვლენის ამსახველ მასალიდან აქ შემდეგს დავასახელებთ:

ბალსზემოური **ჲგრთხილ** (ციდა, ციდას ზომის წვრილი ხის ღერო) გენეტურ კავშირში უნდა იყოს იმერულ-ლეჩხუმურ სახელთან **ლურტყი (ლურთხი//ლორთქი)**, რომელიც მცენარის ახლად ამოყრილ ყლორტს (ღეროს) აღნიშნავს. თუ ეს ასეა, კნინობითის ფორმით წარმოდგენილ ბალსზემოურ **ჲგრთხილ**'საც ასეთი გზა ექნება გავლილი: იმერულ-ლეჩხუმური **ლურტყი//ლურთხი>სვან. *ლგრთხილ>ჲგრთხილ.**

ბზ. ჲგთინ 'ობელისკი' უნდა მომდინარეობდეს ფორმისაგან **ლგთინ,** რომელიც ამ სახით დღემდე ლახამულურს შემოუნახავს როგორც ობელისკის, ისე გამოჩენილის, ღირსეულის მნიშვნელობით.

ბზ. ჲგთხერ<ბქ. ლგნთხერ 'მეჩხერი, დამეჩხრებული'...

მსგავსი მასალა სხვაც ბევრია, მაგრამ, ვფიქრობთ, ხსენებული ფონეტიკური მოვლენის საჩვენებლად ესეც კმარა.

როგორც ვნახეთ, ტიპოლოგიურად მსგავს ფონეტიკურ გარემოცვაში, **გ**'ს წინა პოზიციაში **ლ ჲ**'დ იქცევა ზმნაშიც და სახელშიც. ეს გარემოება, ვფიქრობთ, კიდევ მეტ დამაჯერებლობას ანიჭებს იმ თვალსაზრისს, რომლის თანახმადაც ჲ-გთრე „სვამს" ტიპის ზმნებში **ჲ** მესამე სუბიექტური პირის აღმნიშვნელი **ლ** თავსართის პოზიციური ვარიანტია.

დასასრულ ორიოდე სიტყვა ამ **ლ**'ს გენეზისის გამო ბოლო დროს გამოთქმულ მოსაზრებათა შესახებ.

ადრიდანვე ცნობილი **ლ-** თავსართიანი ხუთი სვანური ზმნის ჩვენებაზე დამყარებით ნ. ანდღულაძემ თავის გამოკვლევაში „კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში" ერთ-ერთმა პირველმა სცადა ამ **ლ**'ს წარმომავლობის დადგენა. მისი დებულებებია:

„1. სვანურს მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი არ ჰქონდა ისევე, როგორც არ ჰქონდა იგი ქართულს განვითარების გარკვეულ პერიოდში (შდრ. პირველი და მეორე პირის ფორმები).

2. სვანურის **ლ-** პრეფიქსი მესამე სუბიექტური პირის გამოხატვის საჭიროებას არ გაუჩენია შემდეგშიაც.

3. სვანური ზმნების **ლ-** პრეფიქსი ნაშთია კლასოვანი უღვლი-

ცემდა (მაგ., ბგვი — Bekgi 'მაგარი', მგხარ — Michar 'ხვალ', წგრნი — Zerni 'წითელი', მგცხი — Mitsgi 'ცივი'...), უნდა ვიფიქროთ, რომ XVIII საუკუნის ლაშხურში ამ სახელის უ>გ'ში და ლ'ს ჲ'ში გადასვლაც ამის შემდეგ უნდა განხორციელებულიყო.

ლებისა, რომელიც ამოსავალია ქართველურ ენათა პიროვანი უღვლილებისათვის საერთოდ.

4. ლ- პრეფიქსის დაკარგვა უნდა უკავშირდებოდეს კლასოვანი უღვლილებიდან პიროვან უღვლილებაზე გადასვლასთან დაკავშირებულ ცვლილებებს ზმნის სტრუქტურაში, რაც პირველ რიგში მესამე პირის უფორმობას გულისხმობს პირის გამოხატვის თვალსაზრისით“[15].

ამ დასკვნების მიღებას გამოკვლევაში წინ უსწრებს შესავალი, სადაც დიდი ადგილი ეთმობა მსჯელობას ტიპოლოგიური ერთგვარობის ალბათობის შესახებ ოდინდელი სვანური ენისა და ზოგი ნახურ-დაღესტნური ენის ზმნის სტრუქტურაში. ავტორის აზრით, სვანური ენა „სავსებით იმეორებს ღა- გუულისა და ლაკურის ძირითად კანონზომიერებას“[16]. ავტორისათვის ცნობილ ხუთ სვანურ ზმნაში დაცული ლ- თავსართი კვალიფიცირებულია როგორც ნივთის კლასის ექსპონენტი.

რა შეიძლება ითქვას ამ თვალსაზრისის შესახებ?

პრინციპში დასაშვები ჩანს სვანური ლ- თავსართის წარმომავლობის შესახებ საკითხის იმ სახით დასმა, როგორც ეს ნ. ანდღულაძის ნაშრომში გვაქვს. ოღონდ ამ ლ- თავსართიან სვანურ ზმნებთან დაკავშირებით ბოლო დროს მოპოვებული დამატებითი მასალებისა და მათი ანალიზის საფუძველზე ჩატარებული კვლევა-ძიების ფონზე ნ. ანდღულაძის დასკვნები, ჩვენი ვარაუდით, ჯეროვნად დასაბუთებული არაა.

კერძოდ: 1. ნ. ანდღულაძე თავისი დებულებების ერთ-ერთ ძირითად საბუთად თვლის ლ- თავსართიანი ზმნების სიმცირეს სვანურში. მისი აზრით, „პირის კატეგორიით შემოფარგვლის შემთხვევაში აუხსნელი რჩება ძირითადი საკითხი: რატომ გვაქვს მხოლოდ ხუთ ზმნასთან სუბიექტური მესამე პირის ლ- პრეფიქსი?“[17] ამ ფაქტს ემყარება ნ. ანდღულაძის ერთი ძირითადი დებულება: „სვანური ზმნების ლ- პრეფიქსი ნაშთია კლასოვანი უღვლილებისაო“[18]. ამიტომ არის იგი მხოლოდ ხუთ ზმნასთან შემორჩენილიო.

---

[15] ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 187.

[16] იქვე, გვ. 195. თუმცა, როგორც სათანადო მასალის ანალიზიდანაც ჩანს, პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებული საკითხების კვლევის თვალსაზრისით, როგორც ამას ნ. ანდღულაძე შენიშნავს, ლაკურსა და დარგუულში „ბევრი რამ კიდევ გასათვალისწინებელი და გასარკვევია“ (იქვე, გვ. 109).

[17] იქვე, გვ. 184.

[18] იქვე, გვ. 187.

ამ დებულებასთან დაკავშირებით უწინარეს ყოვლისა საჭიროა აღინიშნოს, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი სვანურს მხოლოდ ხუთ ზმნაში კი არ შემორჩა, როგორც ეს ნ. ანდღულაძეს ჰგონია, **ლ-** და მისი პოზიციური ვარიანტები **ნ-** და **ჲ-**, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, რამდენიმე ასეულ ზმნაშია წარმოდგენილი. თანაც იგი გვხვდება როგორც გარდაუვალ სტატიკურ, ისე გარდამავალ დინამიკურ ზმნებშიც. გამოდის, რომ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი **ლ-** და მისი პოზიციური ვარიანტები **ნ-** და **ჲ-** გაცილებით უფრო მკვიდრად არის წარმოდგენილი სვანურში, ვიდრე მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ნიშანი ქართული ენის ზოგ დიალექტში (მაგ., იმერულში, გურულში...). ზანურში ხომ ამ პირების ნიშანი საერთოდ არა გვაქვს? შეიძლება თუ არა ამის გამო დავასკვნათ, რომ ქართულსა და ზანურში მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირი პიროვანი უღვლილების არსებობის მანძილზე არასდროს გაფორმებული არ იყო? არა. ამის მტკიცების უფლებას არ იძლევა არც ქართველურ ენათა შედარებითი კვლევა-ძიების შედეგები და არც ქართული ენის 15 საუკუნოვანი წერილობითი მასალა. მაშასადამე, გარკვეული ნიშნის მქონე ზმნების სიმცირე არაა საკმარისი საბუთი იმის დასადგენად, თუ რა მდგომარეობა გვქონდა ამა თუ იმ პირში პიროვანი უღვლილების ჩამოყალიბების შემდგომი პერიოდის ფუძეენაში. **ლ-** პრეფიქსის გადაბგერება ან სრული ამოღება სვანურში პოზიციური ხასიათისაა. თანხმოვნებთან მეზობლობა განაპირობებს მას.

2. ნ. ანდღულაძის აზრით, სვანური ენის „გარდაუვალ სტატიკურ ზმნებში იგი (იგულისხმება **ლ-** თავსართი — მ. ქ.) გამოვლინდება ნაკვთთა პირველი წყების ფორმებში, გარდამავალ ზმნებში კი — მეორე წყების ფორმებში[19]. ახალი დამატებითი მასალები მხარს არ უჭერენ ნ. ანდღულაძის ზემოწარმოდგენილ დებულებას. **ლ**'ს პოზიციური ბგერინაცვალი **ჲ-** გვხვდება ნაკვთთა პირველი წყების ფორმებში გარდაუვალ ზმნებთანაც (**ჲ**-გჩად 'წავიდა') და გარდამავალ ზმნებშიც (**ჲ**-გთრე 'სვამს', **ჲ**-გგემ 'აშენებს', **ჲ**-გრში 'საწოლს შლის'...). ასევე ნაკვთთა მეორე წყების ფორმებში **ლ**-'ს პოზიციურ ვარიანტს **ნ**-'ს ან **ჲ**-'ს ვხვდებით არა მარტო გარდამავალ ზმნებში, როგორც ეს ნ. ანდღულაძეს წარმოედგინა, არამედ გარდაუვალ ერთპირიან ზმნებშიც. ამ საკითხზე ბალსქვემოურის კალაშური მეტყველების ჩვენება ასეთია:

---

[19] ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 179.

1. ლო-ხვ-ხირნენ	ლო-ხვ-ყურდ	ლო-ხვ-ემ
‘გავჯავრდი’	‘წამოვწექი’	‘ვჭამე’
2. ლა̈-ხ-ხირნენ	ლა-ხ-ყურდ	ლა̈-ხ-ემ
3. ლა̈-**ნ**-ხირნან	ლა-**ნ**-ყურდა	ლა̈-**ნ**-ემ

ამ ზმნათაგან პირველი ორი გარდაუვალი ერთპირიანი ზმნებია, მესამე — ორპირიანი გარდამავალი. ლა̈-**ნ**-ემ ფორმა თავისი **ნ**-არით შეიძლება ობიექტური წყობის I და II პირის ფორმებს დავუპირისპიროთ და ასეთ შემთხვევაში ეს **ნ**-’ც ობიექტის ნიშანი იქნებოდა, როგორც ამას ნ. ანდღულაძე ფიქრობს, მაგრამ რა ვუყოთ მხოლოდ ადამიანის ანუ სუბიექტის მოქმედების აღმნიშვნელ ლა̈-**ნ**-ხირნან, ლა-**ნ**-ყურდა და მისთანა ზმნათა **ნ**- პრეფიქსს? იგი, როგორც გარდაუვალი ერთპირიანი ზმნების თავსართი, რანაირად შეიძლება დავაპირისპიროთ ობიექტური წყობის I და II პირის ფორმებთან? ამგვარი ზმნების **ნ**-’ს ხომ მხოლოდ სუბიექტის აღნიშვნა შეუძლია მესამე პირში როგორც ოდენ სუბიექტური წყობის მქონე ზმნაში? ამდენად, ლა̈-**ნ**-ემ ზმნის **ნ**-’ც, მიუხედავად ამ ზმნის გარდამავლობისა, იმავე ფუნქციისა უნდა იყოს სვანურში, რა ფუნქციასაც ასრულებს იგი გარდაუვალ ერთპირიან ლა̈-**ნ**-ხირნან ტიპის ზმნებში. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში **ნ**- მხოლოდ და მხოლოდ სუბიექტურ მესამე პირს შეიძლება აღნიშნავდეს, როგორც ამ პირის ოდინდელი ნიშნის **ლ**-’ს პოზიციური ვარიანტი. ამის მიხედვით **ლ**- და მისი პოზიციური ვარიანტები **ნ**- და **ჲ**- მესამე სუბიექტურ პირს უნდა ასახავდნენ არა მარტო გარდაუვალ სტატიკურ ზმნებში, არამედ გარდამავალ დინამიკურ ზმნებშიც.

3. ნ. ანდღულაძე თავის გამოკვლევაში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს იმას, რომ **ლ**- პრეფიქსი მესამე პირში ვლინდება. მესამე პირის **ლ**- პრეფიქსი, ავტორის აზრით, „ნივთის კატეგორიის ექსპონენტია, ხოლო პირის რომელობის თვალსაზრისით ნივთის კლასის ისეთ სისტემაში, რომელიც ამოსავლად კლასიან სისტემას გულისხმობს, ნივთის კატეგორიის პირდაპირი ობიექტის გადმონაშთ ექსპონენტს სწორედ მესამე სუბიექტური პირის ფორმაში უნდა მოველოდეთ, რადგანაც პირველი და მეორე პირის სუბიექტის ფორმებში სუბიექტური პირის ნიშნებია წარმოდგენილი“[20]. ამას საგან-

[20] ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 196.

გებოდ გახაზავს სხვაგანაც: „პირის რომელობის თვალსაზრისით ნივთის კლასის ობიექტი მესამე პირისა შეიძლება იყოსო“[21].

ჩვენ ზემოთ უკვე მრავალგზის ვნახეთ, რომ **ლ-** და მისი პოზიციური ვარიანტები **ნ-** და **ꭇ-** დიდი რაოდენობით გვხვდება ისეთ გარდაუვალ ერთპირიან ზმნებში, რომლებიც მხოლოდ ადამიანის ანუ სუბიექტის მოქმედებას აღნიშნავენ, სადაც III პირში ნივთის ან ობიექტის არსებობაზე არც ახლა და არც წარსულში ლაპარაკიც შეუძლებელია.

4. ნ. ანდღულაძის აზრით, „სვანურს სუფიქსად მესამე პირის ნიშანი არა აქვს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ქართულიდან ნასესხებ **-ს** სუფიქსს. იგივე ითქმის II ტიპის აორისტის თავისებურებათა შესახებ“[22]. ამიტომ „სუფიქსის გაჩენას ვერ დავუკავშირებთ **ლ-** პრეფიქსის ფუნქციის დაჩრდილვასო“[23].

ამ საკითხთან დაკავშირებით შემდეგი უნდა შევნიშნოთ: მართალია, სხვა მწკრივებში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად სუფიქსის კვალი არ შეინიშნება, მაგრამ კავშირებითის **-ს** და განსაკუთრებით აორისტში წარმოდგენილი ვითარება ბევრის მთქმელია. ამ უკანასკნელ მწკრივში რამდენიმე ზმნასთან (მაგ., ესსგურდ-ა 'დაჯდა', ადყურდ-ა 'დაწვა', ლჴ-ꭇ-უედ-ა 'წაიძინა'...) აორისტის ნიშანი **-ა**'ს სახით დღემდე არის შემონახული. ეს **-ა** უნდა ჰქონოდა ამ მწკრივის მესამე პირში ყველა ზმნას: გარდაუვალსაც და გარდამავალსაც. ამის უტყუარ საბუთს წარმოადგენს ამ აწმოკვეცილი **-ა**'ს წინა პოზიციაში **ე** და **ი** ხმოვნების გაფართოება: **ე** ხმოვნისა **ა**'დ, **ი**'სი **ე**'დ. ოღონდ გარდაუვალ ზმნებში მესამე სუბიექტური პირის **-ა** ნიშანი უშუალოდ ფუძისეულ **ე** ხმოვანს მოსდევდა და უმლაუტსაც იგი განიცდიდა. მაგ.:

1. ონ-ჭვედ 'მოვედი'	ონ-ტვეხ 'დავბრუნდი'	ოთ-ვეფ 'დავიკარგე'
2. ან-ჭედ	ან-ტეხ	ათ-ვეფ
3. ან-ჭად <*ან-ჭედ-ა	ან-ტახ<*ან-ტეხ-ა	ათ-ვაფ<*ათ-ვეფ-ა...

აორისტში გარდამავალ ზმნათა მესამე სუბიექტური პირის **-ა** სუფიქსი გარდამავლობის მაწარმოებელ **-ი** სუფიქსს მოსდევდა სვა-

[21] ნ. ანდღულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

[22] იქვე, გვ. 181.

[23] იქვე, გვ. 182.

ნურში და ამ ი'ს იმსგავსებდა — ე'დ. ამის ნიმუშებად განვებ დავასახელებ ფუძეში ო უ გ ხმოვნების მქონე ზმნებს:

1.	ო-ხ-ქუ̈მ<*ა-ხვ-ქომი	ოთ-ბჷ̈რ	ოთ-ფირ
	'მოვშალე'	'დავაბნელე'	'გავახმე'
2.	ა-ხ-ქუ̈მ < *ა-ხ-ქომ-ი	ათ-ბჷ̈რ	ათ-ფირ
3.	ან-ქომ-ე < *ან-ქომ-ი-ა	ად-ბურ-ე	ად-ფგრ-ე

გარდამავალ აორისტს -ი სუფიქსი აწარმოებდა ყველა პირში. ამას ადასტურებს **ო უ გ** ხმოვნების უმლაუტი I და II პირში. ამ -ი'ს ე'დ ქცევა მესამე პირში პოზიციური ხასიათისაა. მისი მიზეზი მესამე სუბიექტური პირის -ა ნიშანია. ამ კონტექსტში გასაგები ხდება ნ. ანდღულაძის ერთი მართებული შენიშვნის არსი: „უნდა მოიხსნას აორისტში **ლ-** და სუფიქს -ე-ს ფუნქციური ექვივალენტობის საკითხი, რადგან სვან. ე ქართ. ა-ს ფონეტიკური შესატყვისი არ არისო"[24]. ოღონდ აქ ანგარიში არ ეწევა იმ გარემოებას, რომ აორისტის ნიშანი -ა ახლა მოკვეცილია, რომ დღემდე დაცული -ე სულ სხვა ფუნქციისაა და -ი'საგან მოდის. აწმოკვეცილი სვანური -ა ქართული -ა'სა და ზანური -ო>უ'ს ფონეტიკურ-მორფოლოგიური შესატყვისია, რაც მის დიდ ხნოვანებაზე მიუთითებს და მაინც უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი **ლ-** პრეფიქსთან შედარებით გვიანდელია. -ა და სხვა სუფიქსები იმ ეპოქის მონაცემები ჩანს, როცა ქართველური ენების პირიანი უღვლილების სტრუქტურაში მოხდა დიდი გარდატეხა, რომელიც სხვა ქართველური ენების მესამე პირში სუფიქსაციის საბოლოო გამარჯვებითა და პრეფიქსაციის სრული გაქრობით დასრულდა, სვანურში კი სუფიქსაციამ თითქოს მხოლოდ აორისტის და კავშირებითის ფორმაშიღა გაიკაფა გზა და შესაძლებელი გახდა ერთდროულად ორ ნიშანს მოეყარა თავი: **ლ-** თავსართს, რომელიც ქრონოლოგიურად უწინარესი ჩანს, და -ა ბოლოსართს, რომელიც შედარებით გვიანდელია, მაგრამ ფუძეენამდე მაინც ადის, რასაც ქართ., სვან. -ა და ზან. -უ (<-ო) შესატყვისობის რეალურად არსებობა ადასტურებს.

5. ნ. ანდღულაძის თვალსაზრისით, სვანურის იმ ზმნებს, რომლებშიც ახლა მესამე სუბიექტური პირის ნიშანი არა გვაქვს, არც არასდროს ჰქონიათ იგი. „**ლ-** რომ დაკარგულიყო, მას მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ფუნქცია უნდა დაეკარგა, მაგრამ ამ ხუთ ზმნაში

---

[24] ნ. ანდღულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 181.

ხომ იგივე ფუნქციით — მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ფუნქციით შემოგვრჩა? აწმყოში რაღა ვუყოთ? აწმყოში ხომ მესამე პირი უნიშნოა... ამგვარად, პირის კატეგორიით შემოფარგვლა ამჯერად ვერ ხსნის ძირითად საკითხს, **ლ-** პრეფიქსიანი ფორმების გადაშენების საკითხს"[25]. მაგრამ კვლევა-ძიებამ დაადასტურა, რომ **ლ-** და მისი პოზიციური ბგერინაცვალი **ნ-** და **ჷ-** ასეულ ზმნაში შემოგვინახა სვანურმა ენამ. ამის შესახებ ცნობები ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში ნ. ანდღულაძის ნაშრომის დაბეჭდვამდე დიდი ხნის წინ იყო გამოქვეყნებული[26].

6. ნ. ანდღულაძე **ლ-** თავსართს კლასოვანი უღვლილების ნაშთად მიიჩნევს სვანურში. კლასოვანი უღვლილება კი, მისი აზრით, „ამოსავალია ქართველურ ენათა პიროვანი უღვლილებისათვის საერთოდ"[27]. თუ ეს ასეა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს **ლ-** დიდი ხნოვანებისაა და, მსგავსად პირველი და მეორე პირის თავსართებისა, საერთო ქართველური მოვლენაც უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ნ. ანდღულაძე რატომღაც ამ ლოგიკურად თანმიმდევრულ ვარაუდს გამორიცხავს. მისი აზრით, **ლ-**'სთან დაკავშირებული „ხანგრძლივი პროცესი სვანურში დამოუკიდებლად უნდა წარმოვიდგინოთ, რადგანაც... **ლ-** ან მისი უძველესი... ვარიანტი საერთო ქართველურ მორფოლოგიურ ინვენტარში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად არ დასტურდება"[28]. ამასვე გულისხმობს შემდეგი განცხადებაც: ქართველური ენების „დიფერენციაციის მომენტისათვის მესამე პირის ფორმა... უნიშნო იყო"[29]. ან კიდევ: „მესამე პირის ფორმა, მატერიალურად გამოხატული აფიქსის გარეშე, წარმოგვიდგენს იმ სურათს, რომელიც პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე გვქონდა ზმნაში"[30].

აქ წარმოდგენილ დასკვნებში შინაგანი წინააღმდეგობები შეინიშნება: 187-ე გვერდზე მოცემულია იმის მტკიცება, რომ კლასოვანი უღვლილება ამოსავალია პიროვანი უღვლილებისათვის ქართველურ ენებში. სვანური ზმნის მესამე პირში დაცული **ლ-** სწორედ ამ კლა-

---

25 ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 185.

26 მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, ჷ-ს გენეზისისათვის სვანურში, ქართვ. ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, 1959, გვ. 96—100; მ ი ს ი ვ ე, სვანური ენის ბალსქვემოური კილოს ეცერული თავისებურებანი, იკე, IX—X, 1958, გვ. 215—217.

27 ნ. ა ნ დ ღ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 187.

28 იქვე, გვ. 183.

29 იქვე, გვ. 180.

30 იქვე, გვ. 191.

სოვანი უღვლილების ნაშთიაო, ხოლო 180, 183 და 191-ე გვერდებზე წარმოგვიდგენს დებულებას, რომ მესამე პირის ფორმა პირის კატეგორიის ჩამოყალიბებამდე უნიშნო იყო ქართველურ ენებშიო. აქედან გამომდინარეობს ნ. ანდღულაძის შემდეგი განცხადებაც: „მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის გენეზისის საკითხი დიფერენცირებულ მიდგომას მოითხოვს ქართველურ ენათა მიხედვით“[31].

ამის მიხედვით კეთდება დასკვნა, რომ სვანური **ლ-** ქართველურ ენათა დიფერენციაციის შემდეგდროინდელი მოვლენაა. მაგრამ როგორ შევათანხმოთ ეს დასკვნა ნ. ანდღულაძისავე დებულებასთან, რომლის მიხედვითაც „სვანური ზმნების **ლ-** პრეფიქსი ნაშთია კლასოვანი უღვლილებისა, რომელიც ამოსავალია ქართველურ ენათა პიროვანი უღვლილებისათვის საერთოდ“[32]. აკი დადგენილად ითვლება სუბიექტური I და II პირისა და ობიექტური სამივე პირის მორფემათა საერთო წარმომავლობა ქართველურ ენებში? მორფოლოგიურ ნიშანთა გენეტური კავშირი კი მონათესავე ენებში ხომ იმაზე მიუთითებს, რომ ეს ნიშნები ფუძეენაში უკვე გვქონდა? თუ ეს ასეა, როგორ ავხსნათ, რომ უკვე პიროვანი უღვლილების მქონე სვანურში მისი ქართულ-ზანურიდან გამოყოფის შემდეგ ხელმეორედ თავი იჩინა მესამე პირში კლასოვანი უღვლილების ელემენტმა? ჯერ კიდევ ფუძეენიდან გამოყოფამდე დიდი ხნის წინ გავლილ საფეხურს დაუბრუნდა სვანური? აი კითხვები და სერიოზული დაბრკოლებები, რომლებსაც ანგარიში არ ეწევათ სვანურ **ლ**'სთან დაკავშირებული დასკვნების გაკეთებისას, უამისოდ კი დამაჯერებლობას კარგავს ჩვენს საკითხთან დაკავშირებით წარმოდგენილი ვარაუდები.

ფაქტობრივი მასალის ანალიზმა ჩვენ ასეთ დასკვნამდე მიგვიყვანა:

სვანურ „ზმნებში დაცული **ლ-** ნიშანი ნაშთად უნდა მივიჩნიოთ III სუბიექტური პირისა“ (ვ. თოფურია). ამ დებულებას მხარი შეუმაგრა **ლ**'ს პოზიციურ ბგერინაცვალთა (**ჲ:** ჲ-გთრე 'სვამს', ლა-ჲ-ჰემე 'მოთიბა'... და **ნ:** ლა-ნ-იშ 'დალია', ლჴ-ნ-კიდ 'აიღო'...) დიდი რაოდენობით გამოვლინებამ სვანური ენის დღევანდელ დიალექტებში.

---

[31] ნ. ანდღულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 183.
[32] იქვე, გვ. 187.

М. М. КАЛДАНИ

К ВОПРОСУ О ПОКАЗАТЕЛЕ III СУБЪЕКТНОГО ЛИЦА В СВАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

1. Как известно, несколько сванских глаголов в качестве показателя III субъектного лица сохранили префикс **l**-.

2. Установлено, что этот элемент в глаголах с превербом la- претерпел фонетические изменения:

а) в ряде диалектов он в результате диссимиляции перешел в **n**- (la-**n**-iš 'выпил', lä-**n**-ṭix 'вернул себе'...), б) в других диалектах он перешел в **j** (la-**j**-q̣urda 'прилег', la-**j**-č̣eme 'скосил'...). В виде **n**- и **j**- этот элемент сохранен в сотнях глаголов.

3. В верхнебальском и лентехском диалектах наблюдается переход показателя III л. субъекта **l**- в **j**- в глаголах с начальным гласным ə (**j**-əgem 'строит', **j**-ətre 'пьет', **j**-əršі 'стелит постель'...).

4. То, что в глаголах типа **j**-ətre **j** восходит к **l**, подкрепляется аналогичным изменением в анляуте некоторых имен. Например: грузинское lurǯi 'синий' в верхнебальском диалекте сванского языка представлено в виде jəržі, где **j**, безусловно, восходит к **l**.

5. **l**- и позиционно полученные из него **n**- и **j**- встречаются во многих непереходных одноличных глаголах: **l**-i '(он, она, оно) есть', lä-**j**-c̣ərnan 'покраснел', lä-**n**-bizan 'наелся', lä-**n**-xirnan 'разозлился'.

В этих глаголах нет объектного лица и не предполагается его наличие и в прошлом. Исходя из этого, **l**-(>**n**- || **j**-) можно считать показателем лишь III субъектного лица.

საენათმეცნიერო კრებული—Лингвистический сборник
საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია—АН Грузинской ССР
1979

K. H. SCHMIDT

PROBLEME DER KOMPARATION

In seinem Beitrag über 'Some Universals of Grammar'[1] unterscheidet J. H. Greenberg bei dem Prozeß der Steigerung zwischen adjective (A), marker of comparison (M) und standard of comparison (S); vgl. z. B. X is larger than Y mit larg(er) als A, than als M, und Y als S. Er stellt das 'Universal' auf, daß die Wortfolge AMS in Sprachen mit Präpositionen, die Wortfolge SMA dagegen in Sprachen mit Postpositionen die übliche ist.

In vielen idg. Sprachen wird AMS (X is larger than Y) als Regel empfunden; SMA scheint jedoch beispielsweise im Tocharischen zu überwiegen, einer Sprache, in der Postpositionen die Norm bilden[2]. S steht dabei im Perlativ oder Ablativ; diese Kasusmorpheme bilden M; A bleibt unmarkiert: B Sumersa tapre 'höher als der Sumeru', kauṃ meñäntsa la$k_u$tsa 'leuchtender als Sonne (und) Mond', cisa lāre 'lieber als du', cisa oṃṣap 'mehr als du', śtwer meñtsa auṣap 'mehr als vier Monate'[3].

Veränderte Wortstellung (mit vorangestelltem A) ist jedoch nicht ausgeschlossen: A lyutār memaṣ 'über (alles) Maß',

[1] in: ed. J. H. Greenberg, Universals of Language (Cambridge Mass. 1963), 58—90, besonders 69 f.

[2] Vgl. Verf., Agglutination und Postposition im Tocharischen (MSS 25, 1969, 105—112).

[3] Beispiele aus W. Krause /W. Thomas, Tocharisches Elementarbuch, I, Grammatik (Heidelberg 1960), p. 86.

ā l y e k c w ä ṣ 'andere als du'; B a l y e k t e s a n e s a l ỹ n e 'das Anders-als-sonst-sein'[4]. Letztere Wortfolge bleibt bei Greenberg unerwähnt; sie gibt ein ASM wieder (als Allosyntagmem zu SMA), entspricht demnach nicht AMS.

Die Wortstellung SMA wird durch das Ossetische bestätigt, eine andere Sprache mit Postpositionen[5], wie beispielsweise den von M. I. Isaev[6] für den digorischen Dialekt gegebenen Beispielen (mit S im Ablativ und formal durch ein Komparativmorphem markiertem A) zu entnehmen ist:

æv z a l u æ j s a w d æ r 'schwärzer als Kohle', w o næj 's̥t u r d æ r 'angesehener als sie (Pl.)', w o m æ j[1] l æ γ u z d æ r 'schlechter als dies', j e w g u r e m æ j s u r x d æ r 'schöner als alle' (und andere Umschreibungen des Superlativs[7]) usw.

Dem Tocharischen und Ossetischen vergleicht sich das Neuostarmenische (mit überwiegendem Gebrauch von Postpositionen[8]). Die beiden von Garibjan (l. c. 72) gegebenen Beispiele zeigen die Stellung SMA: z j u n ə t ' ł t'i ç s p i t a k ē 'Schnee ist

---

[4] Vgl. K r a u s e /T h o m a s p. 89 und W. T h o m a s, Tocharisches Elementarbuch, II, Texte und Glossar (Heidelberg 1964), p. 164, vgl. weiter W. K r a u s e, Tocharisch p. 19 (Handbuch der Orientalistik IV, 3, Leiden, 1955).

[5] V. J. A b a e v, A Grammatical Sketch of Ossetic (The Hague, 1964), p. 35 stellt fest: 'In Ossetic there are only two p r e p o s i t i o n s: æd 'with' and ænæ 'without'... Constructions with æd and ænæ are often so lexicalized that they have prepositional constructions.

[6] Digorskij dialekt osetinskogo jazyka (Moskva, 1966), 45 ff.

[7] Vergleichbare Umschreibungen des Superlativs finden sich z. B. auch im Tocharischen (K r a u s e/T h o m a s, l. c. p. 158), Hethitischen (J. F r i e d r i c h, Heth. Elementarbuch, I[2], Heidelberg 1960, p. 127) und Altarmenischen: o r p'o k'r i k n ē ł y a m e n e s i n i j e z (L 9, 48, doch zeigt bei diesem von H. J e n s e n, Altarmenische Grammatik, Heidelberg 1959, p. 69 gegebenen Beispiel die griechische Vorlage ebenfalls ein ὁ γὰρ μικρότερος ἐν πᾶσιν ὑμῖν. Neuwestarmenisch sind die Bildungen mit a m e n-a- 'aller-' neben a m e n ē n (Ablativ) verallgemeinert: b a r j r 'haut': a m e n a-b a r j r 'le plus haut', a m e n ē n x e l a ç i a š a k e r t n ē 'c'est l'élève le plus intelligent' (F. F e y d i t, Manuel de langue Arménienne. Arménien occidental moderne, Paris, 1948, p. 206).

[8] Vgl. A. S. G a r i b j a n, Kratkij kurs armjanskogo jazyka (Erevan, 1958), 178.

weißer als Papier', M o s k v a n E r e v a n i ç m e c ē 'Moskau ist größer als Erevan'. Demgegenüber weist das Altarmenische Präpositionen und Stellung AMS auf: e. g. ç a n k a l i ē n a k' a n z-o s k i, k' a ł ç r ē n a k' a n z-m e ł r Ps. 18 (19), 11 'begehrenswerter ist es als Gold, süßer ist es als Honig' (Jensen, l. c. p. 185 f.). A bleibt altarmenisch in der Regel unverändert; M wird durch k ' a n 'als' bezeichnet, gefolgt von S, das (außer bei Infinitiven) im Akkusativ steht (formal bezeichnet durch die nota accusativi z-).

Andererseits ist der Typus SMA (ASM) eine idg. wohl schon grundsprachliche Erscheinung, bei der M vorwiegend im Alblativ steht: altindisch p ā́ p ī y ā n á ś v ā d g a r d a b h á ḥ 'ein Esel ist geringer als ein Pferd', avest. v ā t ō h u b a o δ ī t a r ō a n y a ē ī b y ō 'ein Wind, wohlriechender als die andern Winde', lat. t e m a i o r, griech. μᾶλλον ἑτέρον 'mehr als andere' altksl. z ъ l o z ъ l a z ъ l ě j e 'Übel schlimmer als Übel' u. a.[9] Dieser Tatbestand spricht prinzipiell gegen die allgemeine Gültigkeit von Greenbergs 'Universal', da in den genannten altidg. Sprachen Präpositionen überwiegen.

Besser läßt sich dieses (bereits im Tochar., Osset. und Neuostarmen. festgestellte) Implikations-Universale an den Kaukasussprachen (mit Postpositionen und SMA bzw. ASM) zeigen. Als Beispiele aus der ostkaukasischen Gruppe verweise ich in diesem Zusammenhang auf Tabassaranisch und Chinalugisch. Für das Tabassaranische lehrt A. A. Magometov[10], 1. die Unveränderlichkeit von A, 2. die Anfügung von M an S (in Form von Partikeln: in Norddialekten -ţ a n a, im Süden -ç̌ a n oder -d a k a n): z. B. m u i ǯ u w-u w h a t m u-ţ a n a 'dies ist besser als das' (ASM), b a ž č° e-d a k a n ǯ e h i l w u 'der Junge (b a ž) ist jünger als der Bruder' (SMA).

[9] K. B r u g m a n n /B. D e l b r ü c k, Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II, 2 (Straßburg, 1911), p. 501 ff.; E. S c h w y z e r/ A. D e b r u n n e r, Griechische Grammatik, II, 1. 2 (München, 1950), p. 98 ff.; M. L e u m a n n /J. H o f m a n n/ A. S z a n t y r, Lateinische Grammatik, II, 1 (München, 1963), p. 107 ff.

[10] Tabasaranskij jazyk (Tbilisi, 1965), p. 158.

Die chinalugische Konstruktion entnehme ich einem von J. G. Deseriev[11] gegebenen Text: K ä t š s°a č i n ä m ə d ə g u s d ä r j a h a q i l l i k̦ u a z y r ə p š°a p a n m ä t r ä h ü n d ü r ǯ i g ä j ä r l ä š m y š q i ž m ä 'das Dorf Chinalug (K ä t š s°a) ist gelegen (j ä r l ä š m y š q i ž m ä) auf einem Berge (č i n ä m ə d ə g u s) als Örtlichkeit (ǯ i g ä) 2300 Meter (k̦ u a z y r ə p š°a p a n m ä t r ä) höher (h ü n d ü r) als der Meeresspiegel (d ä r j a h a q i l l i). Die Wortstellung ist hier SMA, mit d ä r j a h a-q i l l i als SM (-q i l l i bezeichnet den sog. 'Vergleichskasus'=s r a v n i t e l'n y j p a d e ž bei Deseriev, l. c. 25 f.) und h ü n d ü r 'hoch' als (unflektiertem) A. Auch h i n e l u c o z e j l u c o z i -q i l l i č x i a t m ä 'seine Kuh ist größer als meine Kuh' ist als SMA zu analysieren (mit č x i 'groß' als A: Deseriev, l. c. 25), während in č x i-d u m ä š ä b y j-q i l l i 'größer als unser Vater' (Deseriev, l. c. 25) die Stellung AMS vorliegt (mit č x i 'groß' als A).

Dieser Befund {SMA ~ ASM} findet in den südkaukasischen Kartvelsprachen seine Bestätigung. Im Lasischen und Mingrelischen steht S im Ablativ [12], im Mi. daneben auch im Genitiv; diese Morpheme dienen gleichzeitig als M: las. h a m h a m u š e m o r d e r o n (atinischer Dialekt) =a j a a j a š e n d i d i r e n (chopischer Dialekt) 'dieses ist größer als dieses', h a m b o z o d a-š k i m i š e m s k w a o n (at. Dial.) 'dieses Mädchen ist schöner als meine Schwester'[13]. Das unflektierte A kann durch Partikeln verstärkt werden[14]: h a m h a m u š e o p š a m o r d e r o n (atin.): a j a a j a š e n d i d o d i d i r e n (chop.) 'dieses ist beträchtlich größer als dieses'; der Superlativ wird durch t e l i bzw. m t e l i 'ganz, all' als S mit der Ab-

---

[11] Grammatika chinalugskogo jazyka (Moskau 1959), 208; vgl. auch ebenda, p. 25 f.

[12] In russischer Terminologie wird der Kasus O t l o ž i t e l'n y j p a d e ž genannt, auf Georgisch d a š o r e b i t i b r u n v a.

[13] Beispiele aus N. Marr, Grammatika čanskago (lazskago) jazyka (S. Peterburg, 1910), p. 18.

[14] Im Atin. o p š a, sonst d i d o 'sehr, außerordentlich' und d a h a, d a a, d a, letztere als Entlehnungen aus dem Türkischen (M a r r, l. c.).

lativendung als M umschrieben: γ o r m o t i m t e l i š e- n o- s o n o n (atin.) 'Gott ist der Weiseste (von allem)'[15].

Das Lasische unterscheidet sich von den übrigen Kartvelsprachen dadurch, daß ihm die formale Differenzierung des Komparativs von A, gegenüber dem Positiv verlorengegangen ist. Dem Mingrelischen ist sie dagegen noch ganz geläufig: č̣ i č̣ e 'klein': u-č̣ i č̣-a-š i 'kleiner', s k v a m i 'schön': u-s k v a m-a-ś i 'schöner'[16]; daneben gibt es hier einen durch u m o s i 'größer, mehr' umschriebenen Komparativ. S steht entweder a) im Genitiv oder b) im Ablativ: a) n ʒ a l i e r i š i u m o s i n ʒ a l i e- r i i r o k i ' i 'er pflegt immer stärker als der Starke zu sein', b) t e c i r a] t i c i r a š e u m o s i s k v a m i r e 'dieses Mädchen ist schöner als mein Mädchen'. Von den beiden im Mingrelischen für M vorliegenden Varianten dürfte der Genitiv älter sein: er hat seine Parallele bereits im Altgeorgischen, dem der als sekundäre Ableitung geltende Ablativ[17] gänzlich fehlt: altgeorgisch ṭ a ʒ r i s a u p r o j s i Mt. 12,6 τοῦ ἱεροῦ μετρον[18].

Neugeorgisch ist diese Genitivkonstruktion nicht mehr lebendig. An ihre Stelle tritt entweder der Typus AMS: e s k a l i u p r o l a m a z i a v i d r e i s k a l i 'diese Frau ist schöner als jene Frau', der einen (wahrscheinlich unter fremden/europäischem/russischem Einfluß durchgeführten) vollständigen 'typologischen Bruch' bedeutet, oder der konservative Typus SMA (ASM) mit der Postposition -ze als M: e s k a l i u p r o l a m a- z i a i m k a l-z e 'diese Frau ist schöner als jene Frau'[19].

Was die formale Komparativbildung von A angeht, so haben

---

15 Vgl. oben Fußnote 7.

16 Diese und alle übrigen mingrelischen Beispiele wurden I. K i p š i d z e, Grammatika mingrel'skago (iverskago) jazyka (S. Peterburg, 1914), 033 f. entnommen.

17 Vgl. A. Č i k o b a v a, Čanuris gramaṭiḳuli analizi (Tbilisi, 1936), p. 51; G. A. K l i m o v, Sklonenie v kartvel'skich jazykach v sravnitel'noistoričeskom aspekte (Moskau, 1962), p. 93 ff.

18 Vgl. F. Z o r e l l, Grammatik der altgeorgischen Bibelübersetzung (Rom 1930), p. 29: 'Der als Maß des Vergleichs genannte Gegenstand steht im Genitiv'.

19 Vgl. K. T s c h e n k é l i, Einführung in die georgische Sprache, I (Zürich, 1958), 224.

wir hier 3 Typen unterscheiden können: a) A bleibt unflektiert, b) A wird flektiert, c) A wird umschrieben. Zweifellos handelt es sich bei c) um eine späte Erscheinung mit vielen Parallelen und Varianten[20]:

Für b) gibt Klimov[21] auf der Basis von geo. u-—-es[22] und las. mi. u- — -aš kartvelisch *u- — -es$_1$ als Grundform an. Svan. xo- — -a[23] weicht davon ab. Die Gleichung geo. xu-c-es-i 'Ältester, Geistlicher': zan. u(n)-č-aš-i 'Älterer': svan. xo-š-a ds.[24] läßt jedoch die Frage nach einem älteren Ansatz, unter dem sich geo. zan. (x)u- — -es$_1$ und svan. xo- — -a vereinigen lassen, nicht abwegig erscheinen. Die Ķlärung dieses Problems muß der Zukunft überlassen bleiben.

Ergebnisse:

1. Im Kaukasus ist bei der Komparation der Typus SMA (ASM) üblich, wie die Beispiele sowohl idg. (Osset., Neuostarmen.) als auch autochthoner Sprachen (Tabass., Chinal., Kartvelsprachen) zeigen. Das neugeo. Syntagma AMS stellt einen (wahrscheinlich durch fremde Einflüsse verursachten) typologischen Bruch dar.

2. Die von Greenberg behauptete gegenseitige Implikation von Postpositionen und SMA gilt nicht für altidg. Sprachen, wohl aber für den Kaukasus[25].

---

[20] Zur Frage der Verhältnisse von 1. merkmalhaltigem Komparativ zu merkmallosem Positiv und 2. merkmalhaltigem Superlativ zu merkmallosem Komparativ vgl. J. H. Greenberg, Language Universals (The Hague, 1966), p. 40 f.

[21] G. A. Ķlimov, Etimologičeskij slovar' kartvel'skich jazykov (Moskau, 1964), p. 185.

[22] Vgl. die geo. Beispiele bei A. Šaniʒe, Ķartuli enis gramaṭiḳa I. morpologia (Tbilisi, 1962), p. 83 f., did-i 'groß': u-did-es-i, axal-i 'neu, jung': u-axl-es-i u. a.; vgl. auch Zorell, l. c. und N. Marr/M. Brière, La langue Géorgienne (Paris, 1931), p. 78 ff.

[23] Vgl. die Beispiele bei V. T. Topuria, Svanskij jazyk [in: Jazyki narodov SSSR, IV, Iberijsko-kavkazskie jazyki (Moskau 1967]), p. 82: çərn-i 'rot': xo-çran-a, mašr-i 'breit': xo-mšar-a.

[24] Vgl. Verf., Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache (Wiesbaden 1962), p. 159 u. G. A. Ķlimov, Etim. slovar', p. 185.

[25] Darüber hinaus soll für diesen Typus einerseits die Stellung von attributivem Genitiv vor Determinandum, andererseits die Wortfolge Subjekt —

3. Greenbergs Ansatz ist im Hinblick auf den Wechsel der Varianten SMA und ASM zu ergänzen, so daß als entscheidender Unterschied gegenüber AMS die Aufeinanderfolge SM bleibt.

4. In den Kartvelsprachen gibt die Wiedergabe von M durch den Genitiv den älteren Stand wieder.

5. Die Etymologie der kartvelischen Morphemverbindung, die den Komparativ aus A ableitet, bedarf der weiteren Klärung. Die Formation stellt dem undifferentierten A von Tabass. und Chinalug. gegenüber eine typologisch jüngere, dem umschriebenen Komparativ gegenüber dagegen eine typologisch ältere Erscheinung dar.

6. Der Superlativ erklärt sich im allgemeinen als umschriebener Sonderfall des Komparativs[26].

Objekt—Verb relevant sein: vgl. die 'Basic Order Typology' bei G r e e n b e r g in: Universals of Language, p. 60 ff.; vgl auch Verf., MSS 25, 110 f.; B. P o č x u a, IKJ 13 (Tbilisi, 1962), 109—123.

[26] Vgl. die Fußnoten 7 und 15; andererseits weist T o p u r i a, l. c. auf eine besondere Formation m a-—-e im Svanischen hin.

1979

ზ. ჯაფარიძე

ფონემების დიფერენციალურ ნიშანთა კომპონენტების შესახებ

როგორც ცნობილია, ფონემის დიფერენციალური ნიშანი (განმასხვავებელი ნიშანი) განიხილება როგორც უმცირესი ლინგვისტური ერთეული, ე. ი. როგორც ისეთი ერთეული, რომელიც ლინგვისტიკის თვალსაზრისით ველარ დაიშლება უფრო მცირე ერთეულებად. დიფერენციალურ ნიშანთა ამგვარი გაგება განსაკუთრებით ნათლადაა მოცემული ე. ბ ე ნ ვ ე ნ ი ს ტ ი ს ცნობილ ნაშრომში [1].

სეგმენტაციისა და სუბსტიტუციის გზით ლინგვისტური ერთეულების დადგენის განხილვისას ე. ბენვენისტი აღნიშნავს: „ამრიგად, ჩვენ ვაღიარებთ და განვასხვავებთ ფონემატურ დონეს, რომელზედაც შესაძლებელია ორივე ოპერაცია (სეგმენტაცია და სუბსტიტუცია) და სუბფონემატურ დონეს, ე. ი. **განმასხვავებელ ნიშანთა დონეს**, რომელზედაც შესაძლებელია მხოლოდ სუბსტიტუცია და შეუძლებელია სეგმენტაცია. აქ ლინგვისტური ანალიზის საზღვარი გადის. **ყოველგვარი მონაცემები, რომლებსაც თანამედროვე სპეციალური ტექნიკის მეშვეობით ამ დონის ქვევით მივიღებთ, განეკუთვნებიან ფიზიოლოგიას ან აკუსტიკას და გარელინგვისტურნი არიან**“ [1, 436], (ხაზგასმა ჩვენია — ზ. ჯ.).

აქ დიფერენციალურ ნიშანთა დაშლა შემადგენელ ნაწილებად, როგორც ვხედავთ, პრინციპში არ გამოირიცხება, მაგრამ უარყოფილია ამ დაშლის შედეგად მიღებულ ერთეულთა ლინგვისტური ხასიათი.

ცნობილია, რომ ერთი დიფერენციალური ნიშნის აკუსტიკურ გამოვლენას არტიკულაციაში შეიძლება შეესაბამებოდეს ერთზე მე-

ტი საარტიკულაციო მოძრაობა (იხ., მაგ., დიფერენციალური ნიშნის „ბემოლური — უბრალო“ აღწერა რ. იაკობსონისა და მ. ჰალეს მიერ) [2,257, 258]. მიუთითებენ იმაზედაც, რომ ერთი და იგივე საარტიკულაციო მოძრაობა შეიძლება მონაწილეობდეს სხვადასხვა დიფერენციალურ ნიშანთა შექმნაში: „ბემოლურობის ნიშანს აქვს მაღალტონიანობა — დაბალტონიანობის ნიშანთან საერთო ელემენტი; ეს ელემენტია დიდი წინა (სარეზონანსო — ზ. ჯ.) არე“ [3, 211].

არსებობის თვით აკუსტიკურ ფორმაშიც ერთ დიფერენციალურ ნიშანს შეიძლება აღმოაჩნდეს რამდენიმე თანაარსებული მახასიათებელი. როგორც გ. ფანტი აღნიშნავს, „...სასურველია განსახილველი ნიშნის აკუსტიკური გამოვლენის ისეთი ფორმულირება, რომ ყველა მახასიათებელი ლოგიკურად შედიოდეს მის მოკლე განსაზღვრაში...“ [3, 206]. მაგრამ ასეთი აღწერა ეწინააღმდეგება დიფერენციალურ ნიშანთა კლასიკური თეორიის პრინციპებს, რომელთა მიხედვით (დიფერენციალური ნიშნის) ყველა თანაარსებული მახასიათებლიდან უნდა ავირჩიოთ მხოლოდ ერთ-ერთი, ვინაიდან მასზე მითითება შეიძლება საკმარისი აღმოჩნდეს ფონემათა კლასიფიკაციისათვის და თვით დიფერენციალურ ნიშანთა ჩამოთვლისათვის. აღსანიშნავია, რომ რ. იაკობსონი და მ. ჰალე სპეციალურ პარაგრაფში, რომელიც „დიფერენციალურ ნიშანთა სტრუქტურას“ ეძღვნება, ლაპარაკობენ არა მახასიათებლებზე, რომლებიც შეადგენენ ნიშანს (რისი მოლოდინის უფლებაც გვქონდა მათ მიერ ზოგი ნიშნის აღწერიდან ამოსვლით [2, 257, 258]), არამედ მხოლოდ წყვილწევროვან დაპირისპირებათა „დაბალი — მაღალი“, „მჟღერი — ყრუ“, „ცხვირისმიერი — არაცხვირისმიერი“ და ა. შ. წყვილის ცალებზე. თვით დაპირისპირების წევრთა სტრუქტურის საკითხი არ განიხილება. დიფერენციალური ნიშნები გაიგება როგორც „... მინიმალური ერთეულები, რომელთა მეშვეობით ერთი მორფემა განირჩევა მეორისაგან“ [2, 232].

მაგრამ ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ფონემათა დიფერენციალური ნიშნები (ყოველ შემთხვევაში — ზოგი მათგანი მაინც) იშლება უფრო მცირე ლინგვისტურ ერთეულებად. ამ ერთეულების ლინგვისტურობის მაჩვენებლად შეიძლება მივიჩნიოთ ის, რომ მათი ფიზიკური მახასიათებლები სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად „ფასდება“. შესაბამისად, სხვადასხვა ენებში ამ ერთეულებს შეიძლება ჩამოვუყალიბოთ სხვადასხვა კანონები, რაც, ცხადია, იმაზე მეტყველებს, რომ როგორც ეს კანონები, ისე შესაბამისი ერთეულები ლინგვისტურია (და არა ფიზიოლოგიური, აკუსტიკური...).

მაგ., ნიშანი „წყვეტილი — უწყვეტი“ იშლება სულ ცოტა ორ კომპონენტად, რომლებიც უკავშირდებიან ჩქამის გრძლივობას და ჩქამის ჩამოყალიბების (ზრდის) სისწრაფეს. ჩქამის ერთსა და იმავე გრძლივობისას, იმისდა მიხედვით, თუ როგორია ჩქამის ჩამოყალიბების სისწრაფე, შეიძლება აღვიქვათ როგორც უწყვეტი, ისე წყვეტილი ფონემები. ხერხდება ისეთი ბგერის სინთეზი, რომელსაც ქართველი მსმენელები ხან სპირანტ **ს**-დ აღიქვამენ და ხან აფრიკატ **ც**-დ, იმისდა მიხედვით, თუ როგორ მოვასმენინებთ მაგნიტოფონურ ჩანაწერს: თავიდან ბოლოსკენ თუ პირიქით, ბოლოდან თავისკენ[1]. ამ ცდაში სხვადასხვაგვარად აღქმულ სტიმულთა შორის სხვაობა დაიყვანებოდა დიფერენციალური ნიშნის „წყვეტილი — უწყვეტის“ მხოლოდ ერთ კომპონენტამდე, კერძოდ იმ მახასიათებლამდე, რომელიც ჩქამის ჩამოყალიბების სისწრაფეს უკავშირდებოდა. სწრაფად, აფრიკატული დასაწყისით ჩამოყალიბებული ჩქამი, მომდევნო ნელი შესუსტებით, შებრუნებულად აღწარმოებისას, ბუნებრივია, გადაიქცეოდა ნელა, სპირანტული დასაწყისით, ჩამოყალიბებულ ჩქამად. ყველა სხვა ფიზიკური მახასიათებელი, ცხადია, უცვლელი იყო.

ბგერათა სეგმენტაციის ცდებში[2] **ს** სპირანტის გადაქცევა **ც** აფრიკატად **ს**-ს სხვადასხვაგვარ დამოკლებას მოითხოვდა იმისდა მიხედვით, ვუნარჩუნებდით თუ არა ბგერას სპირანტულ დასაწყისს, ე. ი. მხოლოდ ვამოკლებდით მას, თუ ამავე დროს ვაახლოებდით სპირანტს აფრიკატთან მეორე მახასიათებლითაც — ჩქამის ჩამოყალიბების სისწრაფითაც (ბგერის ბოლო ნაწილის მოკვეთისას ეს სისწრაფე არ იცვლება, თავის მოკვეთისას კი იგი, ცხადია, იზრდება). ზემოთ ხსენებული ორი კომპონენტის სიდიდეები ერთმანეთის კომპენსაციას ახდენენ. კომპენსაციის ეფექტი დამოკიდებულია არა მხოლოდ კომპონენტის გამოხატულების ხარისხზე, არამედ ამ კომპონენტის ღირებულებაზე, ფარდობით წონაზე ამა თუ იმ ენის ფონემატური სმენისათვის.

ცხადია, რომ ჩქამის სისწრაფესთან დაკავშირებული კომპონენტის ფარდობითი წონა სხვადასხვა უნდა იყოს იმ ენებში, რომლებშიც ამ მახასიათებლის მეშვეობით განირჩევა **ს**, **ც**, **თ** ტიპის ბგერები და იმ ენებში, რომლებშიც **ც** ტიპის ბგერები (აფრიკატები) არა

[1] ცდაში გამოვიყენეთ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში უფროსი ინჟინრის ლ. ბელოზეროვას მიერ სინთეზირებული სტიმულები.

[2] ცდებში მონაწილეობდა ასპირანტი ლ. თაბორიძე.

გვაქვს. იგივე ითქმის ჩქამის გრძლივობის შეფასებაზე სხვადასხვა ენებში, რომლებშიც ამ მახასიათებლის მეშვეობით წყვეტილ და უწყვეტ ფონემათა გვერდით განირჩევა ან არ განირჩევა გრძელი და მოკლე ფონემები.

პარამეტრი, რომელიც კომპონენტებად დაშლად დიფერენციალურ ნიშანს შეესაბამება, შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც მისი შემადგენელი კომპონენტების მნიშვნელობათა ჯამი: ყოველი კომპონენტი ჯამში შედის საკუთარი კოეფიციენტით, რომელიც ასახავს მის ფარდობით წონას, მის მაკომპენსირებელ ძალას მოცემულ ენაში. ეს ეხება როგორც პროსოდიული [4, 29—31], ისე ფონემის შინაგანი დიფერენციალური ნიშნების კომპონენტებს [5, 134, 141]. განსხვავებით ამისაგან თვით ფონემათა დიფერენციალურ ნიშნებს ერთმანეთის კომპენსაცია არ შეუძლიათ.

დაბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ დიფერენციალური ნიშნის დაშლადობის საკითხი ისმის სხვა (არაექსპერიმენტულ) მონაცემთა საფუძველზეც [6, 21].

З. Н. ДЖАПАРИДЗЕ

О КОМПОНЕНТАХ РАЗЛИЧИТЕЛЬНЫХ ПРИЗНАКОВ ФОНЕМ

Резюме

На основе экспериментальных данных можно утверждать, что так наз. различительные признаки фонем (по крайней мере, некоторые из них) разлагаются на более мелкие лингвистические единицы. Показателем лингвистичности этих единиц может считаться то, что их физические характеристики «оцениваются» по-разному в разных языках.

Так, напр., признак прерванный — непрерывный разлагается по крайней мере, на два компонента, связанных с длительностью шума и со скоростью его нарастания. При одной и той же длительности шума, в зависимости от скорости нарастания шума, могут восприниматься как непрерывные, так и прерванные фонемы. Удается синтезировать звук, воспринимаемый грузинами то как спирант s, то как аффриката c, в зависимости от способа воспроизведения — от начала к концу или наоборот. В опытах по сегментации превращение спиранта в аффрикату требует разной степени укорочения спиранта в зависимости от того, сохраняется или нет его спи-

рантное начало, т. е. происходит или нет также и сближение по скорости нарастания шума. Величины указанных компонентов компенсируют друг друга. Эффект компенсации зависит не только от степени выраженности компонента, но и от значимости, относительного веса, придаваемого этому компоненту в данном языке.

Очевидно, что относительные веса компонента, связанного со скоростью нарастания шума, должны быть разными в языках, где этой характеристикой могут различаться звуки типа s, c, t, и в языках, где звуки типа c (аффрикаты) отсутствуют. То же самое следует сказать и об оценке длительности шума в языках, в которых посредством этой характеристики рядом с прерванными и непрерывными различаются или не различаются долгие и краткие фонемы.

Параметр, соответствующий различительному признаку с несколькими компонентами, можно представить как сумму значений по отдельным компонентам. Значение каждого компонента вводится со своим коэффициентом, отражающим его относительный вес, его компенсирующую силу в данном языке. В отличие от этого разные различительные признаки компенсировать друг друга не могут.

ლიტერატურა

1. Э. Бенвенист, Уровни лингвистического анализа, 1962, в сборн. «Новое в лингвистике», вып. IV, Издат. «Прогресс», М., 1965, გვ. 434—449.
2. Р. Якобсон и М. Халле, Фонология и ее отношение к фонетике, 1957. В сборнике «Новое в лингвистике», вып. II, Издат. иностранной литературы, М., 1962, გვ. 231—278.
3. Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, 1960, Русское издание, 1964, Издат. «Наука», М., გვ. 1—284.
4. Л. Б. Белозерова, З. Н. Джапаридзе, И. А. Зимняя, Об относительном весе признаков супрасегментных единиц, II межвузовская научно-методическ. конференция «Преподавание иностранных языков в вузах неязыковых специальностей», Тезисы докладов, Издательство БГУ, Минск, 1971. გვ. 29—31.
5. З. Н. Джапаридзе, Об эталонах перцептивной базы языка, Сб. «Вопросы анализа речи», т. IV, Издательство «Мецниереба», Тб., 1973, გვ. 130—141.
6. И. Г. Меликишвили, Отношение маркированности в фонологии, автореферат кандидатск. диссертации, Тб., 1972, გვ. 1—32.

სარჩევი
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

გიორგი ახვლედიანი. შემოქმედი, მკვლევარი. გიორგი წერეთელი. მძიმე დანაკლისი. შოთა ძიძიგური. გივი მაჭავარიანის ხსოვნას. Г. С. Ахвледиани. Творчески одаренный исследователь. Г. В. Церетели. Тяжелая утрата. Ш. В. Дзидзигури. Памяти Гиви Мачавариани. G. Achvlediani. An outstanding scientist. G. Tsereteli. The great loss. Sh. Dzidziguri. To the memory of Givi Machavariani 5

Краткая биография Гиви Ираклиевича Мачавариани 9

გივი მაჭავარიანის შრომების ბიბლიოგრაფია 11

Библиография работ Г. И. Мачавариани 11

В. И. Абаев. Тагхап 21

ზ. ალექსიძე. შუშანიკი — ინტერნაციონალური წმინდანი . . 26

З. Н. Алексидзе. Шушаник — интернациональная святая . 32

თ. გამყრელიძე. ზმნის „პირიანობა“ და „ვალენტობა“ 33

Т. В. Гамкрелидзе. «Валентность» и «персональность» глагола 51

ბ. გიგინეიშვილი. ცხვრის აღმნიშვნელი უძველესი ქართული სიტყვა 52

Б. К. Гигинейшвили. Древнейшее грузинское слово со значением овца 61

Г. Г. Гиоргадзе. О характере некоторых индоевропейско-грузинских (картвельских) языковых параллелей 62

Т. Б. Гониашвили. О рефлексе интенсивных глоттализованных аффрикат в нахских языках 70

ტ. გუდავა. ბაგისმიერი თანხმოვნები ჩქამიერთა წინ მეგრულში . 81

Т. Е. Гудава. Лабиальные согласные перед шумными в мегрельском 88

Ласло Дэже. О связи глубинной структуры с актуальным членением и падежной системой 89

Вяч. Вс. Иванов. О некоторых переднеазиатских параллелях к картвельским лексемам 111

Г. А. Климов. О дономинативном компоненте картвельской языковой структуры 130

ა. ლ ე კ ი ა შ ვ ი ლ ი. წმინდა გიორგის ქართული კულტის საკითხისათვის 146
А. С. Л е к и а ш в и л и. К вопросу о культе Святого Георгия в Грузии 152
ა. ო ნ ი ა ნ ი. მესამე სუბიექტური პირის მორფემა თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში 153
А. Л. О н и а н и. Морфема третьего лица субъекта в современном грузинском литературном языке 160
G. P ä t s c h und G. M e i n h o l d. Stimmlose Sonore im Anlaut georgischer Wörter 162
G. R a m i s c h w i l i. Über das Postulat der Laut—Sinn—Synthese . . 172
ზ. ს ა რ ჯ ვ ე ლ ა ძ ე. წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმათა ურთიერთშენაცვლებისათვის ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში . . 186
З. А. С а р д ж в е л а д з е. Случаи чередования форм аориста и пермансива II-го в древнегрузинских письменных памятниках 190
Б. А. С е р е б р е н н и к о в. О былой близости пермских и обско-угорских языков 191
H. F ä h n r i c h. Zwei ähnliche Wortstämme im Kartwelischen und Daghestanischen 198
H. V o g t. Sur l'ordre des mots en géorgien moderne 201
მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი. მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის საკითხისათვის სვანურში 208
М. М. К а л д а н и. К вопросу о показателе III субъектного лица в сванском языке 223
K. H. S c h m i d t. Probleme der Komparation 224
ზ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე. ფონემების დიფერენციალურ ნიშანთა კომპონენტების შესახებ 231
З. Н. Д ж а п а р и д з е. О компонентах различительных признаков фонем 234

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

ИБ 1051

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
ტექრედაქტორი ნ. ოკუჯავა
კორექტორი ი. ნასარიძე

გადაეცა წარმოებას 15.2.1979; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.VIII.1979;
ქაღალდის ზომა $60\times90^{1}/_{16}$; ქაღალდი № 1;. ნაბეჭდი თაბახი 15.0;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 12.4;

უე 01222; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 571;
ფასი 1 მან. 80 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება", თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК